Dr MUHAMED KADIĆ

STARINSKA SEOSKA KUĆA U BOSNI I HERCEGOVINI

BIBLIOTEKA
KULTURNO NASLJEĐE

Redakcioni odbor
HASAN GRABČANOVIĆ,
JELENA ĆEHIĆ,
JURAJ NAJDHART
i HUSREF REDŽIĆ

Urednik
JELENA ĆEHIĆ

Za izdavača
AHMET HROMADŽIĆ

Tehnički urednik
AHMED MUHAMEDAGIĆ

Naslovna strana
JURAJ NAJDHART

Korektor
DUŠANKA STAROVIĆ

Izdavač
»VESELIN MASLEŠA«
SARAJEVO
1967.

Štampa
»VJESNIK«, ZAGREB

Dr MUHAMED KADIĆ

STARINSKA SEOSKA KUĆA U BOSNI I HERCEGOVINI

UVOD

Seoska kuća — i historijska, i sadanja, i buduća — je odraz kulturno-historijskih, društveno-ekonomskih i tehničkih zbivanja. Ona je specifična slika vječne ljudske težnje da jednu od osnovnih funkcija svog života — stanovanje — prilagodi tim zbivanjima i njihovim promjenama. Kuća je istovremeno i aktivni činilac u tom živom procesu, koji se na njoj odražava. Oblikujući svoje prebivalište u skladu s prirodnim, društvenim i tehničkim uslovima, čovjek, uporedo s tim, mijenja neke od tih uslova. Postepeno razrješava svoj sukob s prirodom, razvija adekvatnije oblike organizacije porodičnog i društvenog života i privređivanja, unapređuje tehniku građenja i prostornog kreiranja. Svako novo dostignuće u tom hrvanju s prirodnim, društvenim i tehničkim uslovljenostima donosi sa sobom i djelomičnu promjenu tih uslova i podsticaj za nova traženja i promjene. Mijenjajući vanjske uslovljenosti svog stanovanja, i nalazeći stalno adekvatnije graditeljske odgovore na pitanja koja mu postavlja okolina, čovjek mijenja i svoju vlastitu prirodu, razvijajući svoje kreativne sposobnosti u definiranju funkcija i oblikovanju prostora.

I u našim sadanjim zbivanjima seoska kuća je sačuvala svoj značaj.

Prije svega, seoska historijska kuća predstavlja dragocjen dokument o stvaralačkoj sposobnosti naroda. Cijela naša zemlja, a naročito naša uža domovina Bosna i Hercegovina, prava je riznica mnogobrojnih tipova historijske seoske kuće. U tom pogledu smo bogatiji nego mnoge druge inače bogate i razvijene zemlje.

Za to bogatstvo zahvaljujemo u prvom redu našoj prošlosti, mučnoj i obilatoj zbivanjima. Na ovoj stalnoj balkanskoj vjetrometini, izložen neprekidnim borbama, nasiljima, pljačkama i paljevinama, u seobama, bježanijama, metanastazičkim kretanjima, uzajamnom miješanju, i miješanju s drugim narodima, u prenošenju uticaja, domaćih i stranih, u amalgamiranju i adaptiranju tih uticaja, u borbi sa škrtom prirodom i oskudicom, naš narodni graditelj je stalno iznalazio nova rješenja na pitanja koja mu je postavljala surova okolina. Ta rješenja su često škrta, lapidarna, neizbrušena i u materijalnom pogledu mnogo siromašnija i neuglednija nego u zemljama gdje su povoljniji uslovi omogućili postepeno izdvajanje malog broja razvijenih tipova seoske kuće. Kod nas je to bilo moguće samo mjestimično, u pojedinim mirnijim enklavama i kod pojedinih grupa stanovništva, koje su živjele u nešto povoljnijim uslovima.

S druge strane, naše narodne graditeljske kreacije su bogate ne samo brojčano nego i po inventivnosti u definiranju funkcija, rješavanju pro-

stornih, oblikovnih i konstruktivnih problema. Bez obzira što mnoge od tih kreacija predstavljaju samo početne skice i nedovršena arhitektonska torza, koja se nisu mogla razviti zbog nepovoljnih historijskih uslova, mi možemo s pravom biti ponosni i u isto vrijeme dužni da i druge upoznamo s tim našim prividno skromnim bogatstvom.

Ne radi se samo o bogatstvu oblikovnih rješenja, iako i ono postoji, a još manje o bogatstvu materijalne opreme naše siromašne seoske kuće. Radi se o nečemu mnogo dragocjenijem što želimo da unesemo u općeljudsku, međunarodnu, kulturnu riznicu. Htjeli bismo, preko primjera koje iznosimo, da prikažemo metodološki postupak našeg narodnog neimara, njegov način prilaženja graditeljskom zadatku, njegov način rješavanja tog zadatka u skladu s datim uslovima, stvaralački iskreno i pošteno, bez laži i izvještačenosti. Takav pečat kreativnosti osigurava trajnu vrijednost svakoj arhitektonskoj tvorevini, bez obzira na stepen njene materijalne opremljenosti, vremenske prolaznosti i promjene uslova i kriterija.

Ovi razlozi su glavna pobuda našeg pokušaja da prikažemo neke tipove historijske kuće u našoj užoj domovini.

TIPOVI HISTORIJSKE SEOSKE KUĆE I KRITERIJI ZA NJIHOVO UTVRĐIVANJE

Mnogobrojnost i šarolikost arhitektonskih rješenja seoske kuće je uočljiva na prvi pogled. Pri tome su u nekim naseljima ili širim oblastima kuće strogo tipizirane i jasno se razlikuju od kuća u drugim područjima. Postoje, dakle, tipovi kuća karakteristični za pojedine skupine naselja.

1. — Grupa tipičnih brvnara u selu Nišićima

Granice između pojedinih tipova nisu uvijek jasne i oštre, nego se očituju na dva načina: negdje se na prelazima javljaju međusobno izmiješane kuće dvaju ili više susjednih tipova; drugdje se javljaju prelazni oblici, nastali miješanjem i uzajamnim prožimanjem elemenata preuzetih od raznih tipova.

Radi lakše orijentacije i ocjenjivanja arhitektonskih vrijednosti, potrebno je odabrati najizrazitije tipove i utvrditi njihove karakteristike. To bi bio prvi zadatak ove naše studije. Nastojali smo obaviti ga obilaženjem većeg broja seoskih naselja (oko 300 lokaliteta) u raznim dijelovima Bosne i Hercegovine i odabiranjem većeg broja karakterističnih objekata, zatim njihovim tehničkim snimanjem, fotografisanjem i drugim oblicima proučavanja, te sistematiziranjem i sintetiziranjem tako dobijenog materijala.

Zadatak nije bio uvijek lagan jer su mnogi zanimljivi objekti nepovratno nestali djelovanjem vremena, usljed trošnog materijala, ratnim razaranjem i nekom vrstom prirodne selekcije, pri kojoj seoski čovjek ruši ili pregrađuje kuće koje mu više ne odgovaraju. Za mnogim karakterističnim objektima bilo je potrebno tragati po

2. — Skupina brvnara, bondručara i kamenih kuća s čardakom među rogovima iz sela Rakitnice, za Bjelašnicom

3. — Pejzaž iz kraških polja u selu Korita kod Bos. Grahova s kamenim kućama i krovovima na lastavice

zabitnim krajevima, gdje su se oni još sačuvali, a neke je trebalo crtežom rekonstruirati na temelju sjećanja ili po njihovim pregrađenim i deformiranim ostacima. Mnogi snimljeni objekti su već sada nestali, u vremenu od njihovog snimanja do štampanja ove studije.

Po svemu sudeći, ovo je bio krajnji čas da se arhitektonski snime i registruju ostaci jedne bogate graditeljske baštine, koja rapidno i nepovratno nestaje. Ako ovaj dio naših nastojanja barem djelomično posluži svojoj svrsi, možemo smatrati da se nismo uzaludno trudili.

Drugi, mnogo teži, dio zadatka koji treba da obavimo, sastojao bi se u pokušaju da se ustanove oni mnogobrojni činioci — prirodni, tehnički, historijsko-politički, kulturni, privredni i drugi — koji su uticali na postanak tipova. Zanimljivo bi bilo ustanoviti kada je koji tip nastao i kako se razvijao, da li je bilo uzajamnog uticaja i razvijanja jednog tipa iz drugog, da li je bilo istovremenog, međusobno nezavisnog nastajanja i razvijanja različitih tipova, da li je koji tip donesen izvana ili prenesen iz naše zemlje u druge krajeve i sl.

Pri tomu je relativno lako objasniti uticaj prirodnih, tehničkih i sličnih materijalnih činilaca na stvaranje tipova i njihovih karakteristika. Daleko teže, i mnogo manje pouzdano, je proučavanje uticaja društvenog karaktera, evolucije tipova, njihove periodizacije i uzajamnih uticaja između pojedinih tipova ili između ljudskih zajednica koje su razvijale te tipove. Zapreku u tom nastojanju čini pomanjkanje historijskog i arhivskog materijala i specijalističkih studija, iz kojih bi se mogli stvarati neki zaključci.

Neki od malobrojnih radova koji obrađuju ova pitanja, opterećeni su osim toga, ličnim shvatanjima ili nepouzdanim uopćavanjima njihovih autora. Te nedostatke ne može izbjeći ni ovaj naš pokušaj. Smatramo, međutim, da će čitalac, upoznat pret-

hodno s faktografskim materijalom iz prvog dijela ovog našeg rada, lakše naći svoju vlastitu orijentaciju i podsticaj za vlastita istraživanja i otklanjanje nekih naših nepotpunih ili pogrešnih tumačenja.

Za utvrđivanje tipova seoske kuće bitni su kriteriji za utvrđivanje tipova. Na tom polju su Cvijić, Dedijer, Milojević, Trifković, Karanović, Soldo i dr., pretežno Cvijićevi saradnici ili sljedbenici, obavili zamašan rad. Oni su seosku kuću proučavali prvenstveno, kako je to dobro definirao Cvijić, kao »antropogeografski i kulturno-istorijski predmet«.[1] Cvijićeva podjela tipova, ukoliko se odnosi na tipove koji se javljaju na teritoriju Bosne i Hercegovine, obuhvatala bi razne vrste drvene kuće (brvnare, kuće na ćelici i kuće s čardakom), neke oblike kamene, te izvjesne varijetete kuće od ćerpiča i pletera, koji se javljaju i na teritoriji naše uže domovine. Soldo[2] je detaljnije primijenio Cvijićevu podjelu na teritorij Bosne i Hercegovine, usvojivši tri osnovna tipa kuće — drvenu, kamenu i zemljanu — te prelazne tipove nastale miješanjem između tih triju osnovnih materijala seoske kuće. Dedijer[3] je podijelio hercegovačke kuće po materijalu za pokrivanje na slamare, pločare i daščare, dok je Karanović[4] izvršio podjelu na pravoslavnu, muslimansku i katoličku kuću.

Kao što se vidi, dosadanja podjela kuće po antropogeografskim i kulturno-historij-

[1] Cvijić dr Jovan: »Balk. poluostrvo i j. slov. zemlje«, str. 353. Podvukao Cvijić.

[2] Soldo Špiro: Navedeno djelo.

[3] Dedijer dr Jevto: Navedeno djelo.

[4] Karanović: »O tipovima kuća . . .«

4. — Tipizacija kuća u Bos. Krajini

skim kriterijima vršena je pretežno po materijalu za zidove ili krovnom pokrivaču. Ova podjela je svakako najpogodnija za antropogeografska istraživanja. Ona odražava povezanost čovjeka s prirodnim uslovima, klimom, vegetacijom, materijalom za građenje i sl. A to je naročito važno za seoskog čovjeka, koji je u svom životu i građenju daleko više povezan s prirodnim uslovima nego gradski stanovnik. Ti uticaji su važni i u svakom drugom slučaju, bez obzira po kakvim se kriterijima vrši utvrđivanje tipova, pa ćemo ih i mi morati u suštini poštovati.

Međutim, podjela po materijalu ne može u cijelosti obuhvatiti ono što je najvrednije na seoskoj kući kao arhitektonskoj tvorevini. Poznato je da su od jednog te istog materijala i pod istim prirodnim uslovima nastali različiti tipovi seoske kuće. Tako su, na primjer, od brvana građene ne samo jednodjelne i višedjelne brvnare nego i kuće s čardakom među rogovima, kuće s prepustom i dr. S druge strane, kuće iste dispozicije i prostorne koncepcije grade se od međusobno vrlo različitih materijala. Tako je, na primjer, dispoziciona i prostorna koncepcija prizemne kuće gotovo identična, bez obzira da li je ona od brvana, kamena, ćerpiča ili birkatice. Sličan je slučaj s dimaličarom ili nekim drugim tipovima, koje ćemo u našem radu detaljnije prikazati. Pri tom treba još istaknuti da navedenom podjelom po materijalu nije uključen jedan tako bitan elemenat kao što je konstrukcija i konstruktivni sistem. Tako prilikom upotrebe konstruktivnog sistema od birkatice nije bitno od kakvog je materijala ispuna takvog zida, da li je to pleter, ćerpič ili čak kamen, nego su bitne one konstruktivne i dispozicione mogućnosti koje pruža ova samonosna skeletna konstrukcija. Bitne su one mogućnosti radikalnog zadiranja u prostornu i oblikovnu koncepciju, stvaranjem lebdećih spratnih zidnih platna oslobođenih od ropskog podvrgavanja dispozicije sprata rasporedu zidova u prizemlju.

Isto tako za proučavanje oblikovnih i konstruktivnih mogućnosti krova s drvenim pokrivačem nije bez uticaja o kakvom se drvenom pokrivaču radi. Kao što će se vidjeti iz podrobnijeg izlaganja o konstrukciji krova, pokrivač od šindre pruža znatno veće konstruktivne mogućnosti nego pokrivač od šimle, tahte ili od potrpače.

Antropogeografi i etnografi su, naravno, uzimali u obzir i mnoge druge uticaje, osim prirodnih uslova koji su djelovali na stvaranje tipova — uticaje društvenog karaktera. Ovo je naročito upadno kod Karanovićeve podjele na pravoslavnu, muslimansku i katoličku seosku kuću. Ta podjela obuhvata niz elemenata koji imaju veliki značaj u formiranju kuće kao kulturno-historijskog fenomena, ali je nepotpuna, nedosljedna i za savremena shvatanja preživjela. Istina je da postoje dosta velike razlike između muslimanske i ostalih seoskih kuća, nastale uticajem mnogobrojnih historijskih uslova. Ali je, na primjer, vrlo teško uočiti neke bitne razlike između pravoslavne i katoličke kuće. Sam Karanović je, prikazujući sličnosti između muslimanske kuće i kuće katoličkih stabilizovanih seljaka rudara, pokazao da razlike i sličnosti leže više u razlikama i sličnostima životnih uslova, stabilnosti ili nestabilnosti naseljavanja i u drugim društvenim faktorima nego u vjerskoj pripadnosti.

5. — Umire stara kuća — pripremljeni su blokovi za novu zidanicu (selo Turovi — Bjelašnica)

Za potrebe ovog našeg rada biće pogodnije utvrditi tipove seoske kuće po arhitektonskim kriterijima. Pokušaćemo da prikažemo seosku kuću po njenim glavnim arhitektonskim karakteristikama: po tlocrtnoj dispoziciji, visinskom rasporedu i razvoju prostorne koncepcije, po oblikovanju prostora izvana i iznutra, po razvoju konstruktivne koncepcije u ovisnosti o materijalu i narastanju konstrukterskih iskustava, te po društvenim uticajima na razvoj kuće.

Ovakav način pristupanja zadatku, od strane arhitekte i sa shvatanjem arhitekte, kod nas je novijeg datuma. Značajan doprinos su mu dali u novije vrijeme Kojić, Vurnik, Ilešić, Tkalčić, Freudenreich, Miličić i drugi, a u ranija vremena, za Bosnu i Hercegovinu, Meringer. Njihova istraživanja su bila znatno olakšana prethodnim radovima geografa, etnografa, antropogeografa i historičara. Njima arhitekti na ovaj način vraćaju dug i odaju zasluženo priznanje.

RUDIMENTARNI I ARHAJSKI OBLICI SEOSKIH NASTAMBI

Objekti koje ćemo prikazati u ovom poglavlju danas rijetko služe za stalno stanovanje. Oni se više upotrebljavaju kao privremeni i sezonski čobanski stanovi kod torova i na planinama ili kao pomoćne gospodarske zgrade za privremeno sklanjanje životinja, oruđa i proizvoda. Neki od njih su već sasvim nestali ili se mogu vrlo rijetko naći u zabačenim krajevima.

Njihovi prostorni i konstruktivni elementi odražavaju početne koncepcije viših razvojnih tipova. Na njima se istovremeno manifestuje sposobnost seoskog čovjeka za improvizaciju i korišćenje onih elementarnih mogućnosti koje mu nudi priroda.

S a v a r d a k (dubirog, šilja, krivača, busara), koji se pojavljuje na graničnim bosansko-hercegovačko-crnogorskim planinama, predstavlja jedno od najelementarnijih, a vjerovatno i najstarijih ljudskih skloništa. To je zašiljena, kupasta konstrukcija od oblica svedenih na vrhu u šiljak, širine oko dva metra, a pokrivena je granjem, papradi, slamom, a katkad i busenjem. Preko te »krovine« se postavljaju »lemezi« od oblica, da vjetar ne raznese krovinu. Ulaz je mali, poda nema, vatra se loži na goloj zemlji, a na vrhu je otvor za izlaz dima. Spava se na rasprostrtoj slami.

6. — Čobansko »kreve« na Crepoljskom (Sarajevo)

Okrugli oblik savardaka je znak njegove arhaičnosti. Svugdje u svijetu su najelementarnija ljudska skloništa okrugla, vjerovatno pod uticajem krošnje stabla, prvih prirodnih kišobrana.

Konusni oblik savardaka ujedno svjedoči o osjećanju za konstrukciju čovjeka u prirodi: sva opterećenja se prenose na vrh konusa i na krajeve oblica pobodenih u zemlju po periferiji savardaka.

K r e v e (nom. pl. »krevèta«), koje se naziva i »pružina«, »kućer«, »torarica«, služi kao pokretno sklonište za čobane prilikom ljetne ispaše i torenja. To je u stvari najmanje sklonište, samo za jednog čovjeka, drveni šator postavljen na saonaste podloge radi lakšeg pokretanja po travi. Već sam princip prevoženja, klizanjem, asocira na prva ljudska prevozna sredstva prije pronalaska točka.

P o v o z a č a ili »povožnjača« je viši razvojni tip »kreveta«. To je veća koliba od drvenog kostura ispunjenog pleterom, pokrivena slamom, korom ili šindrom, a pokreće se na saonama, isto kao i kreve. Služi za sklanjanje čobana, podvarivanje i sirenje mlijeka i kao ostava za mliječne proizvode na ljetnim pašnjacima na kraškim po-

ljima oko Gacka i Nevesinja. Pokreće se za stadom, a zimi se vraća u selo. Vatra se loži na zemlji, a ležaji su obično na uzdignutom podu od dasaka pokovanih preko salinaca ili drvenih gredica konstrukcije.

Povozača je po svojoj laganoj konstrukciji i pokretljivosti jedna od najduhovitijih historijskih tvorevina, koja svjedoči o nastojanju graditelja da stvore pokretljivi ljudski stan, pa vjerovatno potiče još iz nomadskih vremena. Nekad se povozače i privremeno podziđuju, stvarajući manje privremene aglomeracije u kojima svaka povozača ima posebnu funkciju: rad, spavanje, uskladištenje i sl.

P e ć i n a je prirodno sklonište u udubljenjima pod isturenim slojevima konglomerata u dolini rijeke Neretve, između Jablanice i Drežnice, na obalama Bregave, u obroncima Hrguda u okolini Stoca. Otvori s prednje strane pećine se ograde pleterom ili suhozidinom. Danas služi pretežno za sklanjanje stoke i oruđa. Pećina je kraška varijanta zemunica, koje se javljaju u lesu dunavske doline u Srijemu, Bugarskoj i Rumuniji.

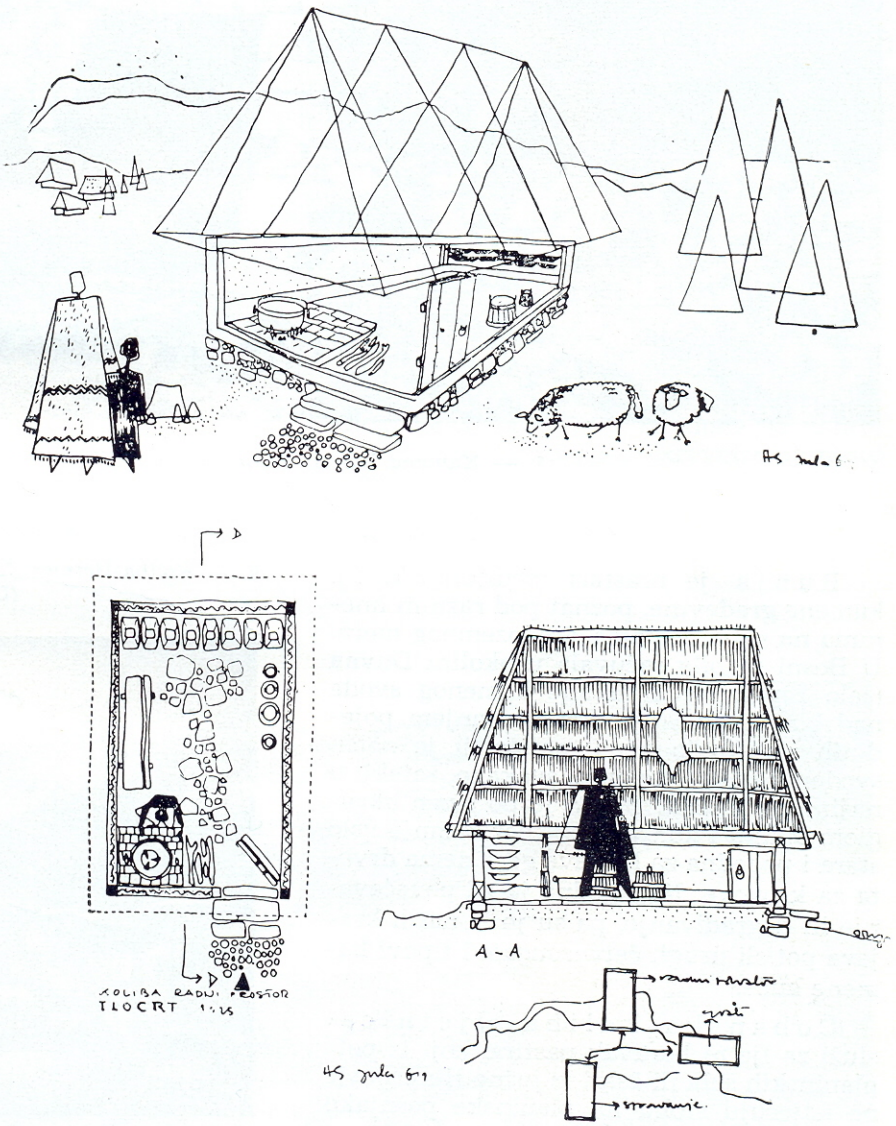

7. — Skupina podzidanih koliba — povozača iz okoline Gacka

8. — Kamena bunja — »poljarica« s Brača

Bunja je prastari mediteranski tip kamene građevine, poznat pod raznim imenima na svim obalama Sredozemnog mora. U Bosni se bila sačuvala u okolini Duvna (selo Lipa). Način izrade kamenog svoda nad bunjom, postepenim isturanjem pojedinih slojeva kamena, najstariji je način svođenja i Slaveni su je, svakako, zatekli u našim krajevima. Bunja je po svom okruglom obliku i konstrukciji bez sumnje vrlo stara i pogodna za krajeve gdje nema drveta za krovove. Nepogodna je za povećavanje ili dograđivanje, pa su je iz naših krajeva potisli drugi, četverougaoni tipovi kamene kuće.

Čobanska koliba »ljetnica« služi za ljetni boravak pastira, koji iz potplaninskih sela ili čak i iz južne Hercegovine istjeruju stoku na planinske pašnjake

9. — Koliba-ljetnica Jove Čeklića na Morinama (Ulog)

graničnih bosansko-hercegovačkih planina, Bjelašnice, Treskavice, Visočice, Bitovnje, Ljubuše i dr. Ljetnica služi i za »podvarivanje« i sirenje mlijeka, kupljenje kajmaka i masla i njihovo uskladištenje do silaska s planine. Ljetnica je po svojoj koncepciji slična jednodjelnoj kamenoj seoskoj kući, samo što je manja, veličine oko 3 × 5 me-

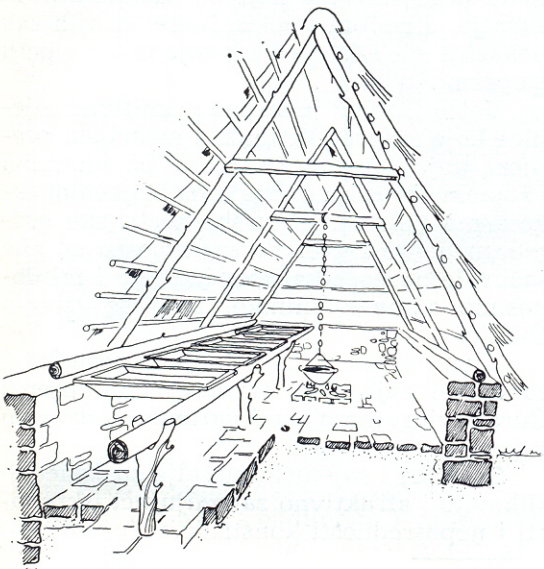

10. — Jedna čobanska koliba za preradu mlijeka iz okoline Oblja

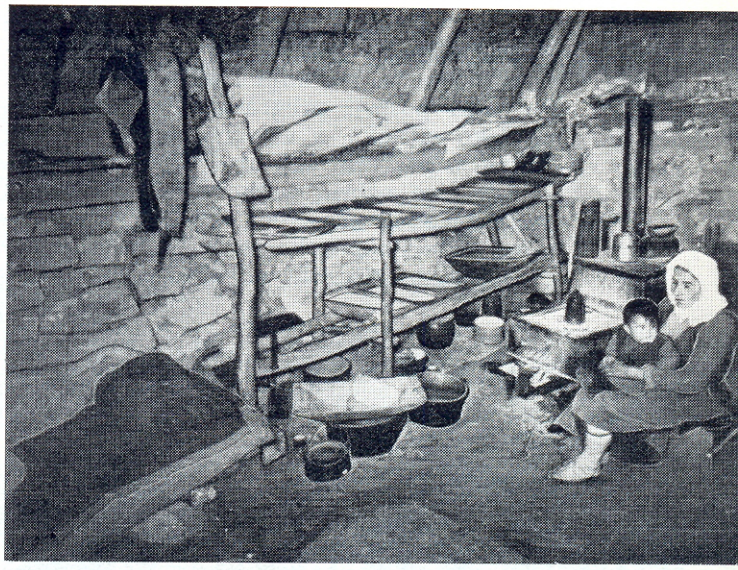

11. — Unutrašnjost kolibe-ljetnice Jove Čeklića na Marinama (Ulog)

tara, i niža. Obično ima niski podzid, visine oko jedan metar, od kamena u suho, i dvovodni krov od oblica, pokriven slamom.

U ljetnici se nalazi otvoreno ognjište, koje se u novije doba zamjenjuje štednjakom, police za »škipe« izrađene od oblica. Duž zida su napravljeni »kreveti«, tj. nešto

12. — Pastirski stanovi — »stanari« (ili »mahale«) na Bjelašnici

uzdignuti ležajevi od dasaka ili su podzidani kamenom. U ljetnici se miješaju funkcije stanovanja, kuhanja i prerade mlijeka. Ponekad postoji pregrađeno odjelenje za rad oko mlijeka, a vrlo rijetko se taj rad odvaja u posebnu kolibu.

Ljetnice ostaju preko cijele zime bez nadzora, pa se zbog toga i rade od najjeftinijeg materijala — kamena i slame. Ljetnice potplaninskih sela, pošto se lakše nadziru, rade se nekad od brvana i pokrivaju daskom.

13. — Nekadašnje sojenice, valjarice, stupe i mlinovi kod Ripča

Kolibe se grupišu u veće aglomeracije, na periferiji pojedinih pašnjačkih jedinica, obično u kakvoj zavjetrini i po mogućnosti u blizini vode. Oko njih su torovi, ograđeni žiokama ili kamenom suhozidinom, kuda se stoka stjeruje preko noći. Ovakove aglomeracije se nazivaju »mahale«, »stanine«, »stanari«, dok ih potplaninska sela nazivaju još i »ljetišta«.

S o j e n i c e ili sohenice su dobile svoje ime po drvenim pilotima — sohama — na kojim su bile uzdignute iznad okolnog plavnog tla.

Javljale su se u dolinama Save i njenih pritoka Une, Ostrovice i dr. Još početkom ovog stoljeća su postojala sojenička naselja, koja su se sastojala pretežno od mlinova, valjarica, stupa i sličnih zgrada, kod Ripča u blizini Bihaća, u Gornjoj Dolini kod Bos. Gradiške, u Kulen Vakufu i dr.

U dolini Save su se sojenice pojavile još u prethistorijsko doba, kao što to pokazuju iskopine iz Donje Doline. Zanimljivo je da su te prethistorijske sojenice po svojoj dispoziciji, konstrukciji i opremi kuće identične sa sojenicama koje su nastale mnogo kasnije, u novom vijeku. Neke od njih čak pokazuju i viši stepen razvoja u koncepciji i opremi.[5]

Vejsil Ćurčić[6] je opisao primitivne sojenice koje su gradili turski i austrijski prebjezi, vojni bjegunci i uskoci po šikarama i šumom obraslim mrtvajama i riječnim rukavcima nekadanje tursko-austrijske granice u dolini Save. Te sojenice su se bile sačuvale do početka ovog stoljeća i mi donosimo njihove snimke, koje je izradio Ćurčić.

U to vrijeme su u toj oblasti postojale i razvijene sojeničke brvnare, koje prema Ćurčićevim snimcima donosimo na drugom mjestu u ovom radu.

Sojenice i sojenička naselja su izgledali slikovito i atraktivno zahvaljujući iskrenosti i neposrednosti konstruktivnog i dispo-

[5] Truhelka dr Ćiro: Navedeno djelo.
[6] Ćurčić Vejsil: »Rezente Pfahlbauten . . .«

14. — Stara sojenica brvnara (početak XX st.) s upuštenim ognjištem i krovnim pokrivačem od potrpače (prema V. Ćurčiću)

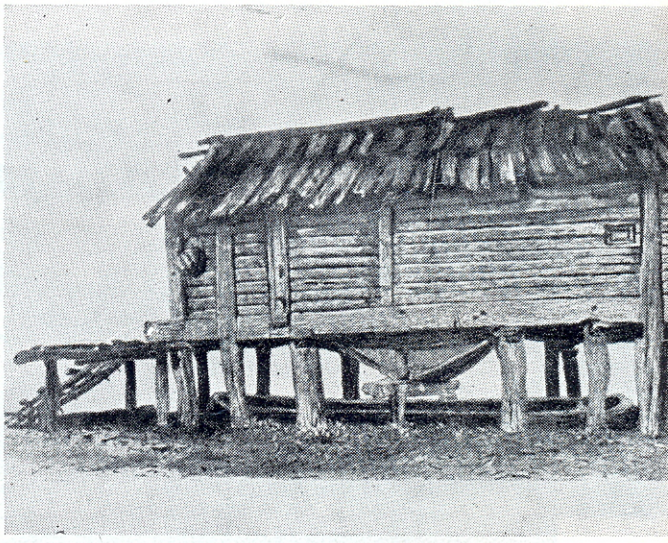

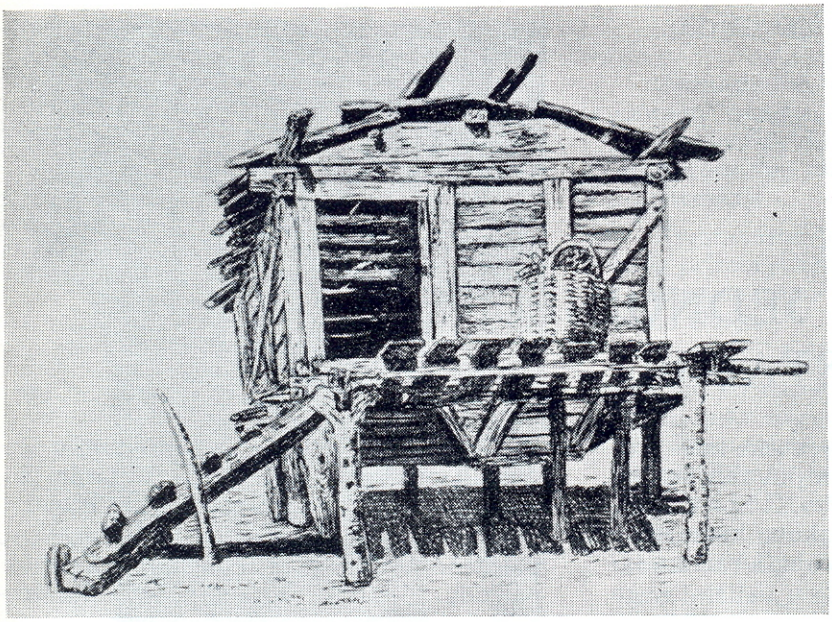

15. — Jedna sojenica brvnara (početak XX st.) s trijemom i dvovodnim krovom »na polegušice« (prema V. Čurčiću)

zicionog rješavanja, kako pojedinih objekata tako i cijelih naselja. Neposredna povezanost čovjeka s okolinom, živahni ritam bezbrojnih pilota i njihovih odraza u vodenom ogledalu, kontrasti svjetlih zidnih ploha i mračnih prostora ispod njih, lebdeće pomostnice među pojedinim zgradama i njihovim nizovima, paralelni smjerovi tih nizova, uslovljeni smjerom struje i naplavljenih šljunčanih »greda« — cijela ta šarolika, lelujava a istovremeno funkcionalno stroga i neizvještačena slika podsjeća na zaboravljene dane djetinjstva ljudskog roda, kao što to prikazuje slika nekadanje grupacije iz Ripča ili postojećih naselja iz Polinezije, Afrike i dr.

Danas više ne postoje sojenice kao stambene zgrade. Kuće u plavnim područjima su podzidane ili izmaknute s takvog terena — promijenila se je privredna struktura naselja, koja više ne žive od rijeke i njenih bogatstava, a prestala je i strateška važnost sojeničkih naselja. Danas sojenice još mjestimično postoje samo kao privredne zgrade — mlinovi, valjarice, stupe za šišku i sl., ali će i njih uskoro nestati.

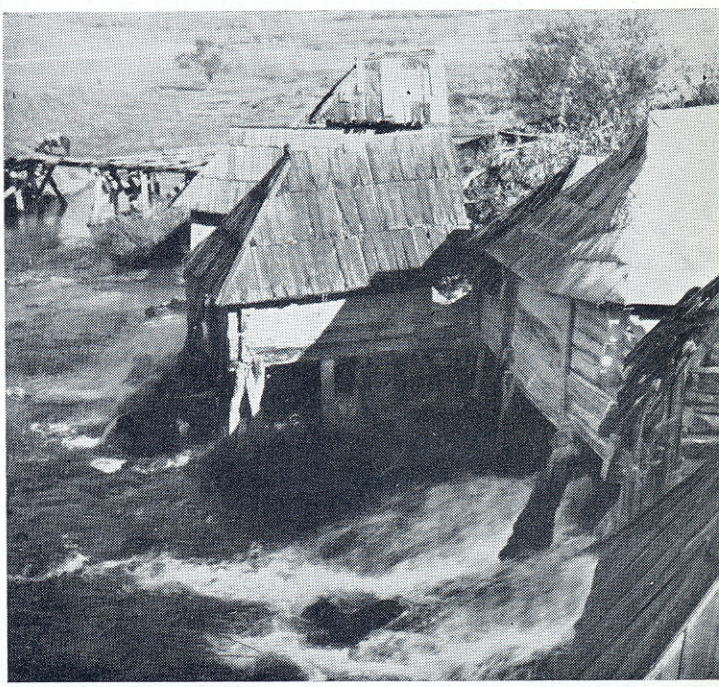

16. — Sojenički mlinovi u okolini Jajca

PRVOBITNE, JEDNODJELNE, STALNE NASTAMBE

To su najelementarnije seoske kuće, koje udovoljavaju najskromnijim zahtjevima stalnog ljudskog obitavališta. Od privremene čobanske kolibe do ovakove kuće samo je jedan mali korak u razvoju, a razlika između jedne i druge je više u veličini nego u koncepciji i opremi.

JEDNODJELNA DINARSKA BRVNARA

Jednodjelna dinarska brvnara je dugo prevladavala u dinarskoj oblasti između Jadrana, Morave, Save, Dunava i Prokletija, u svim krajevima gdje je bilo šume. Javljala se i u šumovitim dijelovima krasa oko Une, Kupe, u Lici, oko kraških polja zapadne Bosne.

U početnom stadiju svog razvoja, dok postoji kao jednodjelna kuća, to je jedna jedina prostorija, nazvana »kuća«, približno kvadratnog oblika, sa ognjištem u sredini ili pri jednom zidu, sa zemljanim podom, bez tavana, otvorena prema krovu.

Zidovi su od brvana, a »temeljnjače« su položene po zemlji ili po niskom kamenom podzidu. Mjesto prozora su u brvnima izrezana mala »okna«, koja se zatvaraju drvenim kapkom koji klizi u žlijebu nazvanom »surma«. Nekad je uz kuću prigrađena nešto uzdignuta »suldurma«, koja služi kao ostava. Iznad ognjišta se postavlja daščani ili pleteni »čejren« ili »ljesa« za sušenje žita i sl.

Ognjište je nisko, od nabijene ilovače, oivičeno gredama, pleterom ili kamenom.

17. — Jednodjelna brvnara sa »suldurmom« (Mljekar, Han Pijesak — Romanija)

18. — Kvadratna prizemna brvnara — seosko turbe por. Alikadića u selu Nanićima — Nišićima (Sarajevo — Olovo)

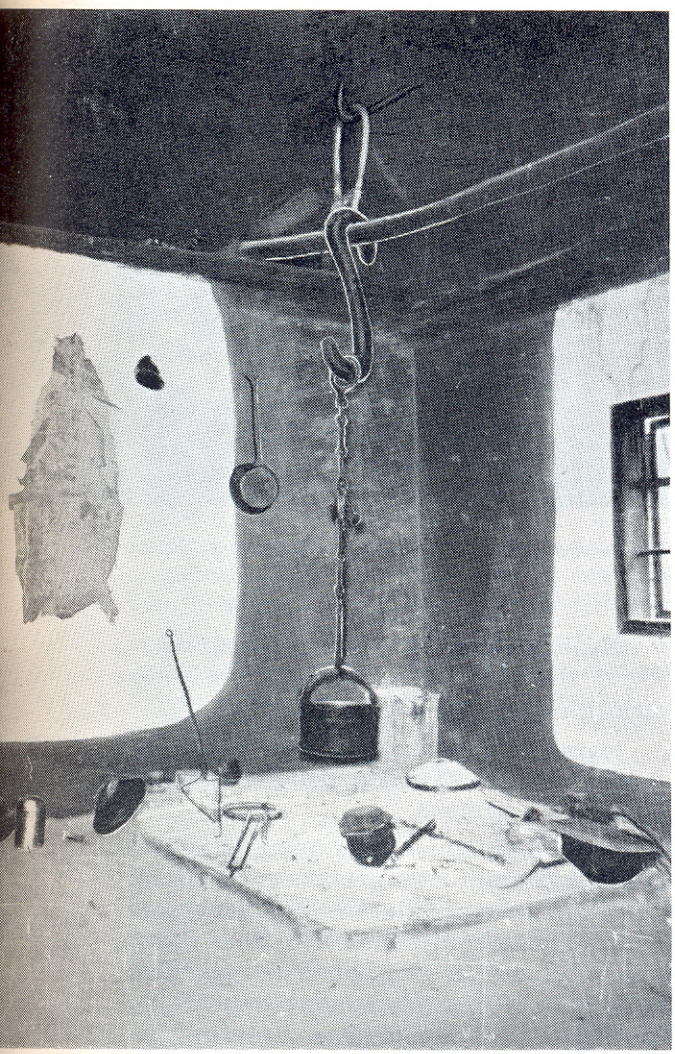

19. — Nisko ognjište iz sela Unkića (Teslić)

Krov je strm, obično je dužina roga jednaka širini kuće ili nešto manja. Kao krovni pokrivač služi daska, šindra ili slama. Stare brvnare su se pokrivale i »potrpačom«, tj. daskama koje se nisu pokivale, nego su se slobodno polagale preko »polegušica«.

Jednodjelna brvnara kao stambena zgrada, danas je vrlo rijetka i jedva se može naći u planinskim krajevima, i to više kao gospodarska, nego kao stambena zgrada.

JEDNODJELNA KAMENA KUĆA

Jednodjelna kamena kuća je u stvari kameni pandan jednodjelne brvnare, od koje se razlikuje više po materijalu i načinu obrade tog materijala, nego po funkciji i koncepciji.

Svrstavamo je u »kamene kuće jadranskog primorja i golog karsta«, čije je nazive i rasprostranjenost, kao i kod brvnare, odredio Cvijić.

Zidana je kamenom u suho, bez prozora, kao što su danas staje u kraškim krajevima ili neke stare kamene kuće koje još nisu pretvorene u staje. Kao pod je služila gola ledina ili kamena pećina, samo grubo pritesana, na kojoj je kuća građena.

Krovni pokrivač je ražova slama, ševar, daska ili kamena ploča, po čemu se takve

20. — Unutrašnjost »kuće« u selu Hreši (Sarajevo), s vodarom, naćvama, sofrom i čejrenom

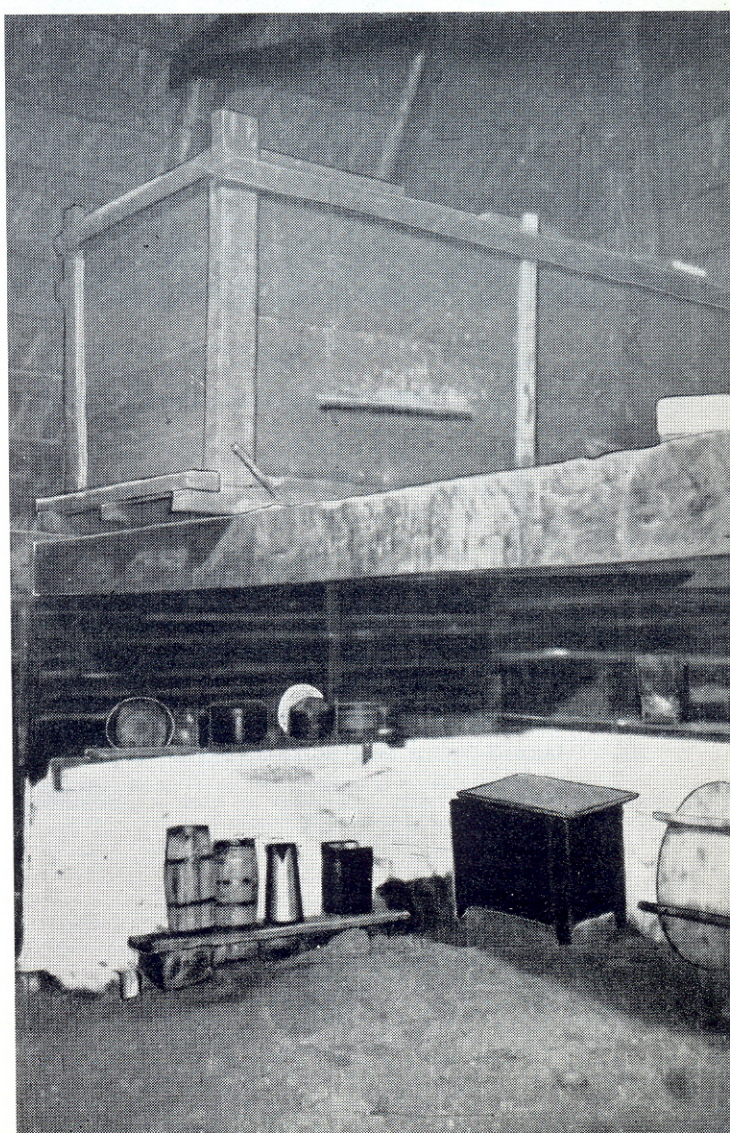

kuće nazivaju »slamarama«, »ševarušama«, »daskarama« ili »daščarama«, te »pločarama«.

Unutrašnji prostor je organizovan sliččno kao u jednodjelnoj brvnari, ognjište je obično uz jedan zid, a dim izlazi kroz slamu, kroz vrata, kroz otvore u zabatnom zidu ili ispod »sačaka«, tj. nešto uzdignutih pojedinih kamenih ploča na krovnom pokrivaču.

21. — Jednodjelna kamena prizemnica

22. — Ognjište s kamenim krevetima u Hercegovini

Nagib krova je ovisan o krovnom pokrivaču: slamare, daščare i ševaruše imaju strmiji nagib, a pločare blaži.

Karakteristični su kameni »kreveti« pokraj ognjišta, tj. nešto uzdignuti ležajevi izrađeni od kamena.

Iznad ognjišta se opet nalazi »ljesa«, a ognjište je bolje razvijeno nego u brvnari sa »prijekladima«, »bankom«, »lužnjakom«. I jednodjelna kamena kuća je danas rijetka kao stambena zgrada; pojavi se mjestimično u donjoj Hercegovini, ali se najviše upotrebljava kao gospodarska zgrada.

DRVENA I ZEMLJANA VIŠEDJELNA PRIZEMNICA

Vidjeli smo da kod jednostavne jednodjelne prizemnice slabo dolaze do izražaja razlike u materijalu od kojeg je kuća sagrađena, izuzev krovnog pokrivača od kamenih ploča, gdje su konstruktivni zahtjevi nametnuli niski dvovodni krov, o čemu će biti još govora u slijedećim poglavljima.

Međutim, povećanje broja prostorija u kućama s većim brojem odjeljenja nameće i veće razlike u koncepciji, konstrukciji i oblikovanju, tako da je potrebno odvojiti drvenu kuću i njene derivate u jednu, a kamenu u drugu grupu.

Za prvu grupu, koju ćemo ovdje prikazati, polazni tip predstavlja dvodjelna i višedjelna brvnara, a njeni derivati su polubrvnara polučatmara, kako su je definirali Cvijić i njegovi sljedbenici, te prizemna birkatica i prizemna ćerpičara.

(S nazivima »čatmara«, »birkatica«, »ćerpičara« i sl. upoznaćemo se podrobnije u poglavlju o konstrukcijama i građ. materijalima.)

DVODJELNA I VIŠEDJELNA DINARSKA BRVNARA

Kod ovog tipa se najčešće javlja dispozicija s tzv. »kućom«, uz koju se nalazi još jedan prostor — soba. Taj prostor nekada biva podijeljen na dvije prostorije, obično jednu manju a drugu veću. Ovakovu brvnaru nazivaju »dvodjelnom«, pa smo i mi taj naziv usvojili od Cvijića iako bi bilo opravdanije nazvati je, sa arhitektonskog i konstruktivnog gledišta, dvotraktnom. Inače se u slučaju kad je prostor sobe podijeljen na dva dijela, nameće naziv »trodijelna«, koji sugerira kuću višeg razvojnog tipa.

(Traktom se naziva prostor između dva konstruktivna nosiva zida, bez obzira na to kako je on podijeljen tankim pregradama. U ovom slučaju je to prostor između srednjeg i s njim usporednog vanjskog zida.)

U ovakvoj brvnari je ognjište obično uz pregradni zid između »kuće« i sobe. Peć je također prislonjena uz njega i loži se nekad s ognjišta, a dim iz peći se pušta u otvo-

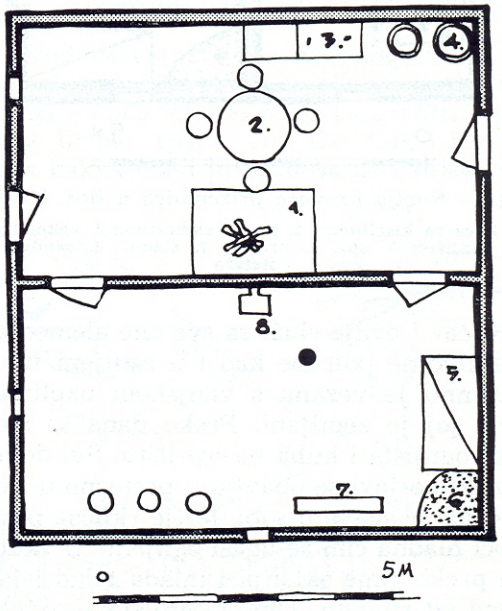

23. — Dvodjelna prizemna brvnara u Bos. Krajini

1. ognjište; 2. sofra sa tronošcima; 3. razni sanduci sa namirnicama; 4. kaca za kiselinu; 5. krevet; 6. slama; 7. klupa 8. peć

reni tavanski prostor kao i dim s ognjišta. Iznad sobe je strop, dok je »kuća« otvorena prema krovu, tako da se iznad sobe stvara poseban potkrovni prostor — tavan — otvoren prema prostoru »kuće«. U sobu se ulazi iz »kuće«. Soba je nekad popođena drvenim podom, u cjelini ili djelomično, dok je »kuća« ostala ista kao u jednodjelnoj prizemnici, s ognjištem i dvojim vratima, »velikim« i »malim«, ili »naspramnim«.

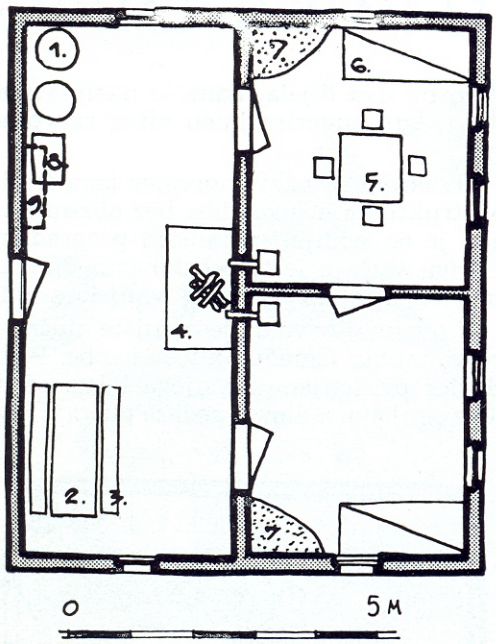

24. — Novija brvnara prizemnica u Bos. Krajini

1. kaca sa kiselinom; 2. sto i »skemlije«; 3. »skemlije«; 4. ognjište; 5. sto; 6. krevet; 7. slama; 8. sanduk; 9. stelaža

»Kuća« i ovdje služi za sve one elementarne životne potrebe kao i u ranijem tipu i intimno je vezana s vanjskom okolinom. Pod joj je zemljani. Preko dana se sjedi oko ognjišta i kuha na ognjištu. Svi domaćinski poslovi se obavljaju pretežno u »kući«, ali se spava u sobi, jer je »kuća« preko noći hladna čim se ugasi ognjište. U »kući« se preko zime sklanja i mlada telad i jagnjad od studeni. Dim s ognjišta se odvodi badžama u krovu i otvaranjem velikih i malih vrata kad se previše zadimi. Mala vrata inače služe za vezu »kuće« sa stajama, to je neka vrsta gospodarske komunikacije sa stočnim i gospodarskim dijelovima dvorišta. Zato se i »kuća« mete uvijek od velikih prema malim vratima, kuda se iznosi smeće. I konj, natovaren badnjacima ili drvima se uvede u »kuću« kroz velika vrata, rastovari kod ognjišta i izvede u staju kroz mala vrata. Po legendi su mala vrata služila i za to da se neprimijećeno izbjegne iz kuće u slučaju opasnosti.

U brvnarama je »kuća« uvijek građena od brvana, dok je soba bilo od brvana bilo od nekog drugog materijala — obično birkatice ispunjene čatmom, pleterom ili ćerpičem. Svojevremeno je bilo mnogo diskusija o tomu da li je ovaj tip dvodijelne brvnare nastao prigrađivanjem sobe uz »kuću« jednodijelne brvnare, ili podjelom prostora »kuće« na dva dijela.

Popularnije rečeno raspravljalo se o tomu da li je iz početka bila izgrađivana samo jednodijelna brvnara, tj. kvadratna »kuća«, kao u prethodno opisanom tipu, pa je uz nju naknadno dograđena soba. Po tomu bi ovaj tip nastao d o g r a đ i v a n j e m sobe.

Pristalice suprotne pretpostavke su zastupali mišljenje da je kuća odmah izgrađena u cijelosti pa je onda, umetanjem srednjeg zida — »banka«, odvojen jedan dio prostora za sobu a ostatak je bio »kuća«. Po tom mišljenju je soba nastala p r e g r a đ i v a n j e m kuće.

Pristalice teorije o dograđivanju sobe uz »kuću« naročito su imali u vidu okolnost da je soba često građena od drugačijeg materijala nego »kuća«. Nekako istovremeno se sama po sebi nametala ideja da d o d a v a n j e m novog dispozicionog elementa, sobe, mora biti obavljeno njegovim d o g r a đ i v a n j e m uz postojeći elemenat »kuću«, mjesto u g r a đ i v a n j a u »kuću«, odnosno njenog pregrađivanja.

Detaljnije razmatranje nas, međutim, više uvjerava da je soba prije nastala pregrađivanjem »kuće« nego dodavanjem sobe uz nju:

a) Već u jednostavnim prizemnicama se nekada ispoljavala tendencija da se prostor ležaja ili »kreveta« odvoji od ostalog prostora »kuće«, naročito od dima s ognjišta, laganim paravanom — »perdom« — od da-

ske ili pletera, s laganim stropom iznad tog prostora, ili bez tog stropa, kao što se to vidi na našim slikama, ili kao što to navodi Trifković u opisu kuća iz Sarajevskog polja.[7]

b) Sama konstrukcija i oblik krova, koji se nadvija nad cijelim prostorom »kuće« i sobe, odnosno tavana, kao nad jednom prostornom cjelinom, bez obzira kako je ona unutra podijeljena, govori u prilog mišljenju o postanku sobe pregrađivanjem a ne dograđivanjem.

Vidjećemo podrobnije u poglavlju o konstrukcijama da postoji duboka razlika između dvovodnog krova »na lastavicu« i četverovodnog krova »na duhum« u pogledu njihove sposobnosti za dograđivanje. Dvovodni krov, koji je karakterističan za kamenu kuću, može se lako dograđivati u dužinu, jednostavnim produžavanjem njegovih dviju krovnih ravnina. Ta se pojava može često primijetiti na dvovodnim krovovima i kamenim kućama koje su dograđivane dodavanjem novih prostorija u dužinu.

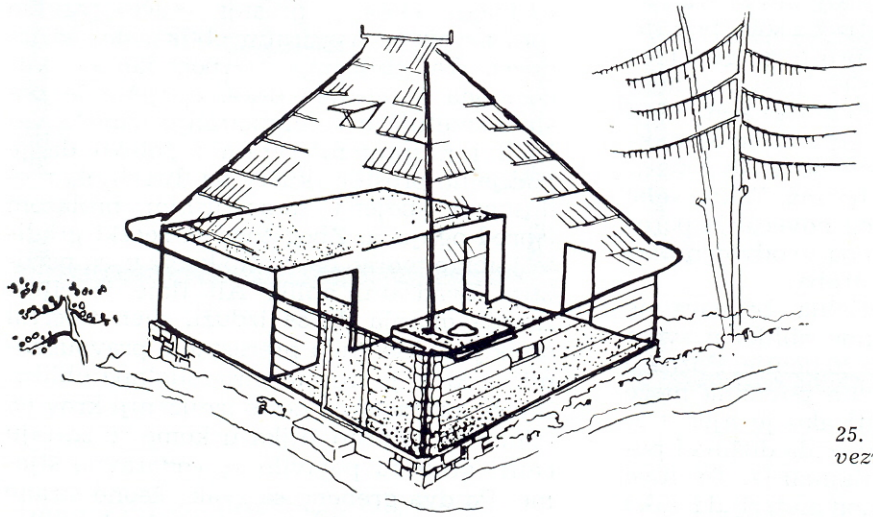

25. — Četvorovodni krov obavezno nameće stalan vanjski oblik kuće

Kod četverovodnog drvenog krova to nije moguće. Da bi se povećale vanjske dimenzije kuće, morao bi se razgraditi cijeli krov, ili bar njegov veći dio. Čak i kad se doda kakva mala prigradnja uz vanjski zid

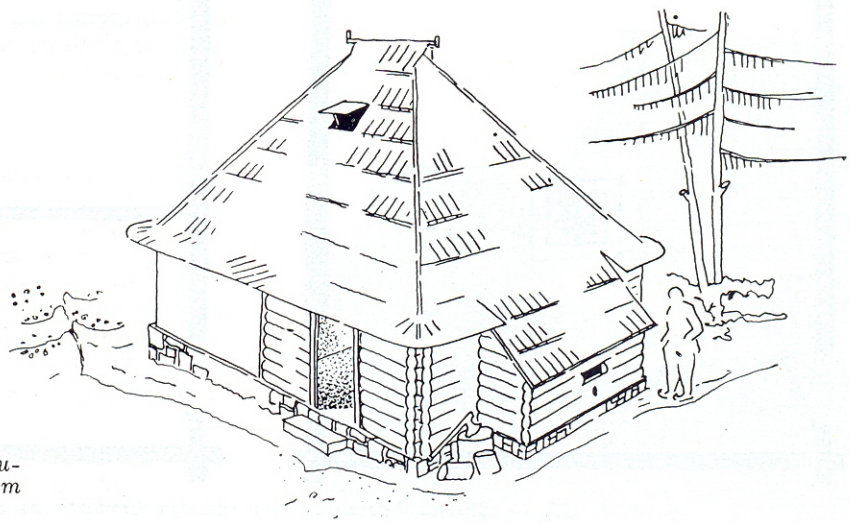

26. — Svaka dogradnja uz kuću s četvorovodnim krovom mora biti uska i niska

[7] Trifković S. i V.: Navedeno djelo.

takve kuće, npr. suldurma, kiljer i sl., pa se pokrije prepustom krova, nastaju poteškoće. Pošto je nagib krova strm a njegova streha nisko iznad zemlje, to i takva dogradnja mora biti vrlo niska i uska, ili se nagib krova nad tom dogradnjom mora ublažiti i »slomiti«. A to izaziva poteškoće, jer snijeg neće da sklizne niz tako ublažen nagib, kišnica zatiče kroz taj lom krova i sl.

c) U prilog tezi o nastanku sobe pregrađivanjem unutrašnjeg prostora govori i okolnost da se u sobu uvijek ulazi iz »kuće« a ne izvana. Kod kamenih kuća i kod nekih tipova kuće u Srijemu, gdje su sobe naknadno dograđivane, često se u te dograđene sobe ulazi izravno izvana. Takve sobe su uglavnom nastale zbog povećanja porodice, ženidbe sinova i sl., pa se odvojen ulaz u njih nametnuo kao potreba.

d) Prvobitna jednodjelna brvnara je bila pretežno kvadratičnog oblika u svom tlocrtu[8]. Ovo je i bilo najlogičnije. Poznato je da se određena tlocrtna površina može najekonomičnije izgraditi ako je njen tlocrtni oblik kvadrat, jer je onda dužina i površina vanjskih zidova najmanja. To utiče kako na količinu potrebnog materijala, tako i na stepen ohlađivanja zidova, koji su izloženi hladnoći.

Osim toga je i krovna konstrukcija nad takvim kvadratičnim tlocrtom najjednostavnija ako njegove dimenzije nisu pretjerano velike. Krov je onda jednostavna piramida, četiri grebena na rubovima te piramide se sastaju na vrhu, u šiljku, a dole počivaju na četiri ugla zgrade.

Kada je takva kvadratna, ili gotovo kvadratna kuća bila podijeljena srednjim zidom — »bankom« — na dva dijela, sobu i »kuću«, onda je prostor »kuće« izgubio svoj prvobitni kvadratni oblik i postao izdužen. Taj oblik nije bio pogodan za »kuću«, ona je postala uska, ognjište je postalo smetnja u komuniciranju između velikih i naspramnih vrata i gotovo da je podijelilo prostor »kuće« na dva dijela međusobno spojena samo uskim prolazom ispred ognjišta. Zbog toga je seoski graditelj ubrzo morao da vrati »kući« njen prvobitni kvadratni oblik. Ali time je cijela zgrada morala da se izduži, njen tlocrtni oblik je iz kvadrata prerastao u pravougaonik, a krov je mjesto piramidalnog oblika, šatora, prerastao u nešto izduženiji krov na »duhum«. Mjesto šiljka u kome se sastaju četiri grebena pojavilo se vodoravno šljeme. Po dva grebena sa svake čeone strane krova sada se sastaju na oba kraja vodoravne šljemenjače. Karanović navodi[9], opisujući gradnju prvih kuća sa sobama u Pounju da su prve kuće tog tipa imale kva-

[8] Cvijić: »Balk. pol.«, str. 159.

[9] Karanović: »Pounje...«, str. 299—304.

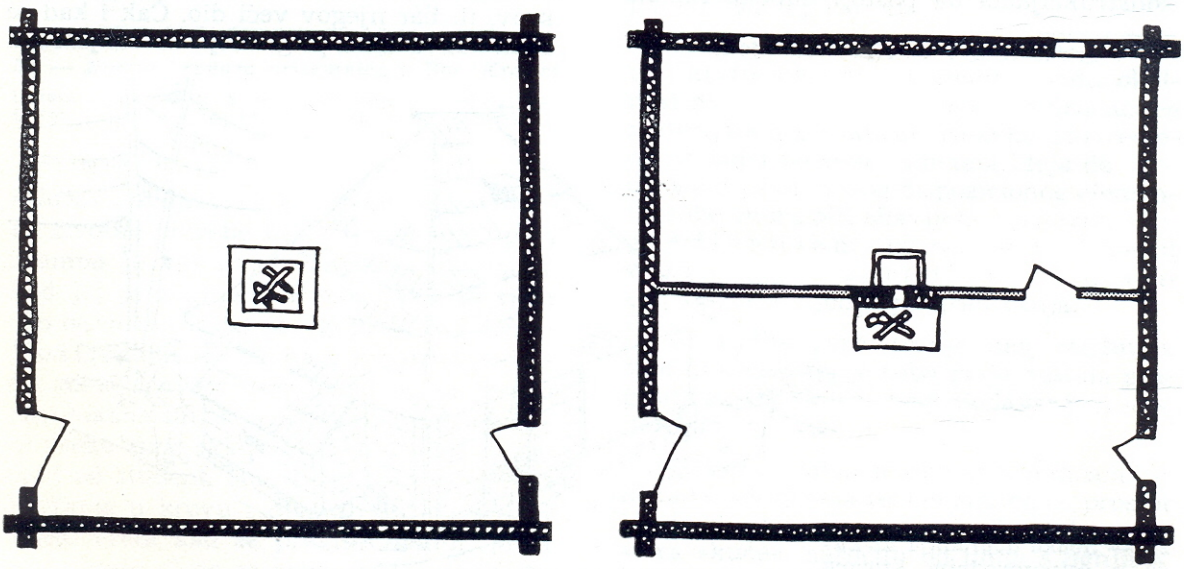

27. — Shema horizontalnog razvoja brvnare sa sobom

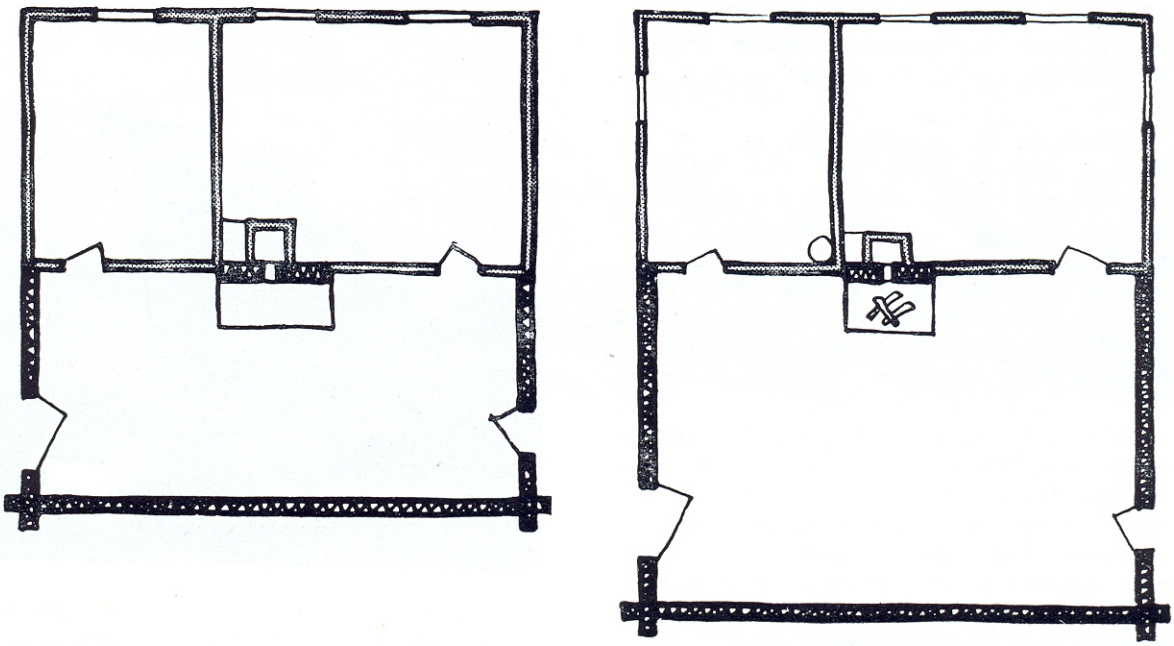

28. — Shema horizontalnog razvoja brvnare sa sobom

dratni vanjski obris s izduženom »kućom« i da su ubrzo, nakon 20—30 godina, poslije austrougarske okupacije, počele da se u Pounju grade kuće izduženog oblika, sa sobama i kvadratnom »kućom«.

Ovaj proces mijenjanja vanjskog oblika kuće, pod uticajem sobe, pokazuju i naše slike.

e) I Dedijer [10] u svojim razmatranjima o ovom pitanju dolazi do zaključka da razvitak višedjelne kuće u horizontalnom smislu nije izvršen dograđivanjem nego pregrađivanjem.

f) Meringer[11], koji nije imao prilike da detaljnije upozna našu seosku kuću, ali je inače odlično poznavao seosku kuću u drugim krajevima tadanje Austrougarske Monarhije piše: »Ja sam nekada zamišljao postanak dvodjelne kuće tako da se prvom prostoru, prostoru s ognjištem, prigradio drugi prostor, prostor sa peći. Ali bosanska kuća pokazuje sasvim jasno da soba može nastati odvajanjem jednog prostora od glavne prostorije.«

g) I neki nazivi u narodu ukazuju na ovakav način postanka sobe. Tako se, npr., u Brnjicu, postojbini vrlo razvijenih i sta-

29. — Prizemna brvnara s dograđenim trijemom u selu Nišićima

[10] Dedijer: Navedeno djelo, str. 83.

[11] Meringer: Navedeno djelo, str. 265.

rih tipova kuće, soba naziva »odjeljenje«, iako se inače taj izraz ni u kakvom drugom značenju ili obliku ne upotrebljava u tom kraju.

Okolnost da je soba često građena od drugog, lakšeg materijala nego »kuća«, iako to nije uvijek slučaj, a što je veoma uticalo na pristalice suprotnog mišljenja, možda bi se mogla rastumačiti drugim razlozima. Poznato je da se soba pojavljuje prilično kasno, početkom 19. stoljeća, i da u početku ima manji značaj nego »kuća«. Nekada služi samo kao »sprema«, kako je nazivaju u Trebinjskoj šumi. Soba prelazi u oblast gdje se grade brvnare iz naprednijih nizinskih krajeva, u kojima se u to vrijeme počinje već osjećati oskudica brvana i prelaz na lakše materijale. Zato je dosta vjerovatno da je preuzimanje tog novog dispozicionog elementa iz nizinskih krajeva bilo praćeno i preuzimanjem načina na koji se taj elemenat gradi.

30. — Brvnara od ukomice (dizme) u selu Nišićima (Sarajevo — Čevljanovići — Olovo)

31. — Monumentalna igra visokih drvenih krovova u selu Umoljanima iza Bjelašnice

32. — Strmi crni krovovi u selu Umoljanima smjerno harmoniraju s vrhovima Visočice planine i nenametljivo se uklapaju u prirodni pejzaž

OBLIKOVNE KARAKTERISTIKE BRVNARE

Najupadnija arhitektonsko - oblikovna karakteristika brvnare leži u odnosu između veličine i karaktera krova i prizemne mase. Krov je često četiri do pet puta viši nego zid prizemlja. Taj kontrast između ova dva osnovna elementa se još pojačava dalekim istakom krovne strehe, koja zaklanja jedan dio prizemnog zida i spušta se do visine čovjeka iznad zemlje, a nekad i niže. Samo lice prizemnog zida je podijeljeno jednom horizontalnom linijom koja razdvaja kameno podnožje od brvana iznad njega. Zid od brvana je opet podijeljen u niz horizontala sljubnicama između brvana i mekim sjenama njihovih oblina. Često je ta niska horizontalna masa zida podijeljena na dva nejednaka dijela jednom vertikalnom linijom, koja odvaja korpus sobe od zida »kuće«. Pri tomu dolaze do izražaja i kontrasti materijala između ta dva dijela — tamna brvna i okrečeni zid sobe. Niska vrata i mali prozori, zajedno s ostalom diobom zida na niz sitnih elemenata, daju tom prizemnom dijelu usitnjeno mjerilo, tako da krov, koji je i inače visok, izgleda još viši nego što je u stvari. Krov, koji se zaštitnički uzdiže nad tim sitnim korpusom prizemlja, djeluje strogo i impozantno svojom veličinom i geometrijskom jednostavnošću. Istovremeno je ta geometrijska tvrdoća njegovog osnovnog oblika ublažena množinom sitnih mekanih detalja. Poletna strmina krovnih površina je pri dnu ublažena blagim prelazom u veoma istaknutu strehu, koja baca duboke sjene na šaroliki materijal prizemnog zida. Uglovi strehe nisu geometrijski zaoštreni u jednoj tački, nego su zaobljeni u obliku četvrtine kruga i na tom su dijelu pokrovne šindre lepezasto razastrte. Površina krova je podijeljena krivudavim horizontalama nizova šindre, »šavovima«. Same šindre su nejednake širine, a ni dužine im nisu potpuno jednake, na donjem kraju su zatesane, a njihove arke se plastično ističu iznad glatke površine pokrivača. Šindre su pri tomu položene iskošeno prema najvećoj strmini krova. Na taj način je cijela površina optički uzgibana, ne djeluje onako kartonski kao glatke površine savremenih krovnih pokrivača, osjeća se njen materijal, debljina i struktura. Ta razmjerno velika površina je mjestimično oživljena prodorom kakve badže, kominjače ili musafirske badže.

Lomovi krovnih ravnina iznad grebenova su pokriveni mahijama, koje opet ublažavaju geometrijsku egzaktnost tog loma. Krovne ravni su na šljemenjači, gdje se sastaju grebenovi sa šljemenom, nešto proširene, tako da taj sastav nije formiran, kako bi se očekivalo, kao geometrijska tačka sudara triju pravaca, dvaju grebenova i šljemenjače. Taj sudar je ili pokriven s nekoliko šindri ili je šljemenjača isturena izvan krova. Na krajevima te isturene šljemenjače je neki skromni ukras, izrezbareni krst, polumjesec ili neki drugi simbol. I taj istureni detalj u nedohvatnoj i za čovjeka stranoj sferi, ocrtavajući se oštro prema

nebu, jedina manifestacija graditeljeve ćudljivosti i želje za igrom, djeluje istovremeno svečano i dekorativno. Sve je ostalo, uza sve estetsko djelovanje, istovremeno funkcionalno i svrsishodno, osim ovog usamljenog ukrasa.

I tako je čitava ova brvnara nisko polegla po zemlji, uz nju se čvrsto pripila kao i njen vlasnik, a iznad nje se snažno vinuo monumentalni krov, najprije širok i raspjevan na strehama i čevrmama, a što dalje uvis, iznad čovjekovog dohvata, tim tanji i astralniji, da bi na koncu završio onim ćudljivim ukrasom šljemenjače.

Osim ovih čisto materijalnih elemenata forme, postoje i neki drugi činioci koji se ne daju izraziti crtežom niti slikom, a kreiraju jednu naročitu atmosferu, često karakterističnu za svaku dobru arhitekturu — poetičnost arhitektonskog djela. Pri zemlji, na dohvat ruke, postoji obilje zanimljivih detalja. Tu je meka struktura drveta, blagi prelivi neravnih malterisanih i okrečenih zidova sobe, kroz čiju se površinu naziru tragovi drvenog kostura birkatice. Drvena brava, čakmak i dugim godinama od upotrebe uglađena ručka za otvaranje vrata, drveni klinovi ukucani među brvna, na kojim vise drvena okrugla sofra, srpovi, kose i razni drugi alati, pod strehu zataknuti strukovi ljekovitih trava, ptičje gnijezdo — mnoštvo takvih sitnih detalja koji stvaraju jednu naročitu seosku intimu u kontrastu sa strogim a istovremeno nekako dobroćudnim krovom.

Arhitektonski efekat brvnare se ne ograničava samo na utisak koji čini jedna kuća. Utisak je u stvari najsnažniji kad su u pitanju grupacije. Ponavljanje jednog istog motiva, niskih kuća i visokih crnih krovova, od istog materijala i u istim proporcijama, dovodi do gradacije efekata. Tu se osjeća ona stroga kolektivna disciplina patrijarhalnih seoskih običaja i shvatanja, podređivanje jednom zajedničkom imperativu funkcije, konstrukcije i estetskog osjećanja. Grupisani na strmom i tijesnom prostoru porodičnog zaseoka, ti crni istovetni krovovi razdiru nebo, propinju se jedan iza drugog i jedan iznad drugog u jednom dramatičnom kreščendu crnih šubara, da bi se naglo prelili u meke linije ograda i zelenila — kontrapunkt strogosti, surovosti i blagosti, kao i čitav seoski život.

VIŠI RAZVOJNI STEPENI BRVNARE

Ovisno o tome koliko je vremena trajalo obilje šume u pojedinim krajevima naše zemlje, kao i o tome koliko su društveni uslovi pogodovali razvoju njene koncepcije, brvnara je u raznim krajevima postigla različite stepene svog razvoja. Koncepcija brvnare je prenošena iz jednog kraja u drugi i tamo je dalje razvijala neke svoje regionalne karakteristike, ili odumirala ako su se promijenili uslovi za njen razvoj.

Tako su brvnaru u istočnoj Bosni najviše gradili majstori Osaćani, iz sela s Osata u okolini Srebrenice. Oni su je prenijeli i u Šumadiju, gdje je nazvana »osaćanka«. Tamo se ona, međutim, nije razvila mnogo dalje od prvobitne koncepcije dvotraktne brvnare, jer su se uslovi za njen razvoj ubrzo promijenili. Prof. Kojić[12], o tomu piše slijedeće:

»Brvnara u Šumadiji i Podrinju nije prešla skromne razmere ni po prostornoj strukturi ni po apsolutnim veličinama. Koncepcija krova nije dopuštala velike raspone, a organizacija porodične zadruge nalagala je izdvajanje članova u pojedinačne stambene objekte, koji u tadašnjem jednostavnom životu seljaka nisu imali veće programske zahteve . . . U ostalom razvoj brvnare ovih krajeva zaustavljen je naglo i pre nego što je programska i prostorna evolucija kuće zahtevala veće zapremine: iskrčene šume i prestanak izobilja građe osujetili su dalji razvoj brvnare. Bez ovih pojava Osaćani bi svakako našli nova rešenja za nove zahteve u istoj logici arhitektonskih koncepcija kakvu su pokazali u dvodelnoj kući i u maloj seoskoj crkvi.«

Brvnaru istog ili sličnog tipa kao što je osaćanka gradili su seoski majstori i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine. Slične pojave u uticajima na razvoj brvnare, kakve su se pokazale u Šumadiji, manifestirale su se i u Bosni, samo kasnije, kada je brvnara dosegla nešto viši razvojni stepen, kako u programskom smislu, tako i u prostornom razvoju, po horizontali i vertikali.

U Bosni su se visoke šume održale duže nego u Srbiji. I danas bi se još ovdje našlo građe za brvnaru kad drugi razlozi ne bi sprečavali njeno građenje.

---

[12] Kojić: »Seoska arhit. i urb.«, str. 57.

33. — Brvnara Rade Balaća iz sela Peulja (Bos. Grahovo)

Osim toga, u Bosni se duže održala patrijarhalna kućna zadruga. Njenom održavanju je pogodovalo duže zadržavanje feudalnih odnosa, o čemu ćemo podrobnije govoriti na drugom mjestu. A velika kućna zadruga je postavljala i veće programske zahtjeve na razvoj kućne dispozicije po horizontali, tj. na povećanje broja prostorija u prizemlju, a i po vertikali, tj. na dodavanje stanovitih prostorija iznad prizemlja.

Imamo živ dokaz da se brvnara u horizontalnom smislu razvijala do stepena koji pokazuje brvnara Balaća na našoj slici. To je trotraktna brvnara sa sobama s jedne i s druge strane »kuće«.

U kasnijem razvoju, kada se počela osjećati nestašica pogodne građe za brvnaru, naročito u nizinskim krajevima, prešlo se na druge materijale: drveni kostur s ispunom od dizme, čatme ili ćerpiča, pa i sa zidovima od samog ćerpiča. Međutim, pošto su programski zahtjevi ostali uglavnom isti, prirodno je da se i u takvim kućama zadržala ranija koncepcija brvnare. Zato te kuće i nazivamo derivatima brvnare.

Dispozicija prizemnih birkatica i ćerpičara, koje prikazujemo nešto kasnije, kao

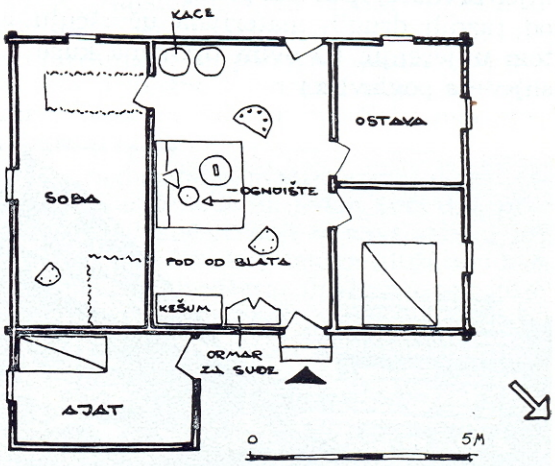

34. — Prizemna brvnara Rade Balaća iz sela Peulja (Bos. Grahovo)

derivata brvnare, u kojim se sakriva njena prvobitna koncepcija, dopuštaju pretpostavku da je taj razvoj išao i preko stepena koji nam prikazuje živi primjer Balaćeve brvnare.

Osim ovakvog razvoja brvnare, u užem smislu te riječi u Bosni i Hercegovini su se razvile i specifične varijante brvnare pod uticajem naročitih prirodnih i geografskih uslova. To su sojeničke brvnare i brvnare u prelaznim oblastima između drvene i kamene kuće.

35. — Brvnara s čardakom među rogovima iz sela Nišića

U vertikalnom se smislu brvnara u Bosni razvijala od kuće nad magazom do kuće s čardakom među rogovima i spratne kuće s prepustom, a vjerojatno i do dimalučare. Iako do sada nismo uspjeli naći takav primjer brvnare, ipak nas primjeri dimalučare od raznih drugih materijala učvršćuju u tom uvjerenju. (O ovim tipovima kuće v. slijedeća poglavlja.)

Sojenička brvnara je nastala zajedno sa svim ostalim sojenicama. Podatke o njenom izgledu, konstrukciji i dispoziciji sačuvao nam je Vejsil Ćurčić u svom ranije spomenutom radu,[13] iz kojeg prenosimo i neke crteže.

[1]) Ćurčić Vejsil: »Rezente Pfahlbauten...«

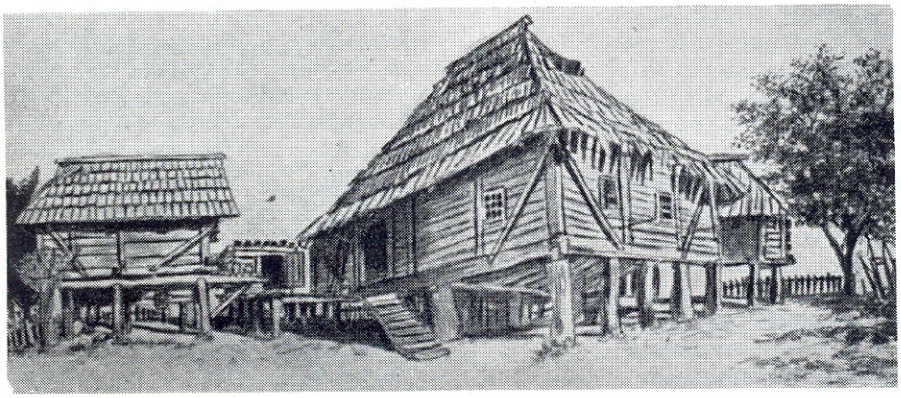

36. — Sojenička brvnara iz okoline Bos. Gradiške (početak XX st.)

Dispozicija je u suštini bila ista kao i dispozicija tipične brvnare, sa »kućom«, sobom, »velikim« i »malim« vratima, ognjištem i tavanom iznad sobe. Jedino je pod »kuće« i sobe podignut iznad nivoa poplave, pa se u kuću ulazi preko »trijema«, tj. neke vrste pristaništa uz koje se za vrijeme poplave pristaje čamcima, a inače se na njega izlazi primitivnim prigrađenim stepenicama od dasaka. I uz »mala« vrata je prigrađen takav trijem — »tremić«. Veza između kuće i ostalih zgrada za vrijeme poplave vrši se preko »pomostnica«.

U konstruktivnom pogledu je zanimljivo ognjište, koje je bilo upušteno ispod poda u posebnoj konstrukciji od greda i dasaka s nabojem ilovače.

Prostor ispod kuće, ukoliko je bio dovoljno visok, koristio se za ostavu čamaca i u druge gospodarske svrhe, kao neka vrsta poluotvorenog podruma.

O brvnarama prelaznih oblasti govorićemo kasnije.

Čista brvnara danas naglo iščezava. Još prije 40 godina Cvijić je pisao: »Nije daleko vreme, kada će starih tipova, naročito brvnare, tako nestati da će je trebati tražiti samo u zabačenim planinskim krajevima, gotovo onako isto kao što tražimo sibaru i busaru.«[14] Ovo vrijeme je već došlo. Danas je vrlo teško naći čistu brvnaru, naročito većih dimenzija i razvijenije dispozicije, jer su stare dotrajale, a i u najzabačenijim planinskim krajevima ih je dokrajčio posljednji rat, dok nove brvnare više niko ne gradi.

Najvažniji uzrok nestanka brvnare počiva u pomanjkanju brvana, uslijed intenzivne sječe šuma. Već odavna je počeo proces zamjene brvana lakšim materijalom, dizmom i birkaticom s ispunom od drveta. Taj proces je prvo počeo u nizinskim krajevima, gdje se najprije osjetila nestašica stare građe. Daljnja nestašica drveta dovodi do ispune od čatme i pletera, oblijepljene ilovačom, zatim do ispune ćerpičem ili sitnim kamenjem, da bi se na koncu došlo do čisto zemljane kuće od ćerpiča.

Pojava ovih odstupanja od prvobitne brvnare je ponukala Cvijića da u svoju sistematizaciju seoske kuće uvede tip »polubrvnare-polučatmare«, tj. kuće sa sobom od čatme i »kućom« od brvana. S istim pravom bi se mogao broj tipova prizemne kuće proširiti i na prizemnu birkaticu od drvenog skeleta s raznim ispunama, pa u krajnjoj konzekvenci i na prizemnu zemljanu kuću — ćerpičaru, kao što je to učinio Soldo.

Međutim, u čisto arhitektonskom pogledu možemo sve ove kuće svrstati u d e r i v a t e p r v o b i t n e b r v n a r e u kojim je sakrivena prostorna, dispoziciona i oblikovna koncepcija brvnare.

DERIVATI PRVOBITNE PRIZEMNE BRVNARE

Na ovim derivatima, bili oni od dizme, čatme, birkatice ili ćerpiča, možemo pratiti dispozicioni i prostorni razvoj koncepta nestale brvnare u promijenjenim tehničkim i društvenim uslovima: nestašici brvana i podizanju standarda stanovanja.

Razvoj dispozicione koncepcije prizemne kuće, brvnare ili njenih derivata, prikazujemo na našim slikama, prema opisu i shemama Trifkovića[15] i vlastitom opažanju.

Kuća se u prvom razvojnom stepenu sastoji od »kuće« i sobe. Uz »kuću« se prigrađuje izvana manja ostava — »suldurma« ili »ćiler« (kiljer), a u »kući« se nekad odvaja »perdom« prostor za ležanje starijeg ili slabog čeljadeta. Ognjište je nekad na sredini »kuće«, ali pretežno uz »banak« — pregradni zid između »kuće« i sobe. Sama »kuća« je transformacijom cijelog objekta u toku postepenog razvoja dispozicije, poslije ugrađivanja sobe, ponovno dobila svoj prvobitni približno kvadratni oblik, sa velikim i naspramnim vratima. Soba ima pravougaoni oblik.

U drugom razvojnom stepenu dolazi do pregrađivanja sobe na jedan veći dio, približno kvadratičan, koji se zove soba, i jedan manji prostor koji također služi bilo kao soba bilo kao »hudžera« ili »kuhačica«, gdje se drže naćve i hambar.

U trećem razvojnom stepenu »kuća« se ponovno dijeli jednim zidom po dužini, pa se nasuprot ranije sobe dobiva bilo »hudžera« bilo nova soba. »Kuća« je sad ponovno podužnog oblika, velika i mala vrata su

[14] Cvijić: Navedeno djelo, str. 371.

[15] Trifković S. i V.: Navedeno djelo.

ostala, a ognjište je neizbježno uz banak. Daljim razvojem se oba ugrađena prostora, s jedne i s druge strane »kuće«, dijele na manje dijelove koji služe kao sobe ili »hudžere«. Do ovog razvojnog stepena je dospjela ranije prikazana brvnara Balaća.

Prilično je vjerovatno da je brvnara u svom razvoju mogla krenuti, a možda je i krenula, i preko ovog razvojnog stepena. Nema uvjerljivog razloga da se njena dispozicija nije razvila i do stepena koji prikazujemo na primjeru ćerpičare, samo što

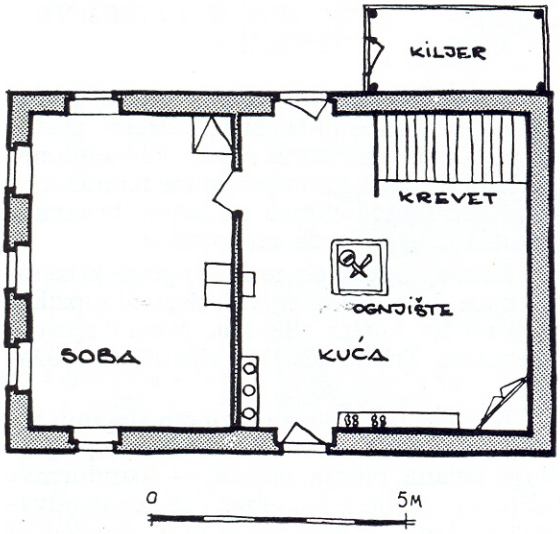

37. — Prvi stepen razvoja dispozicije prizemnice u Sarajevskom polju

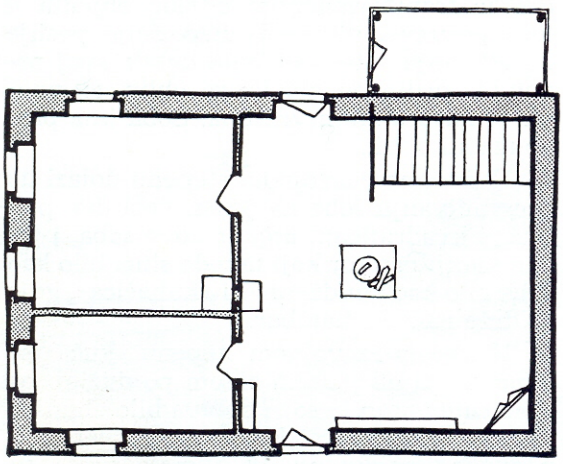

38. — Drugi stepen razvoja prizemnice u Sarajevskom polju

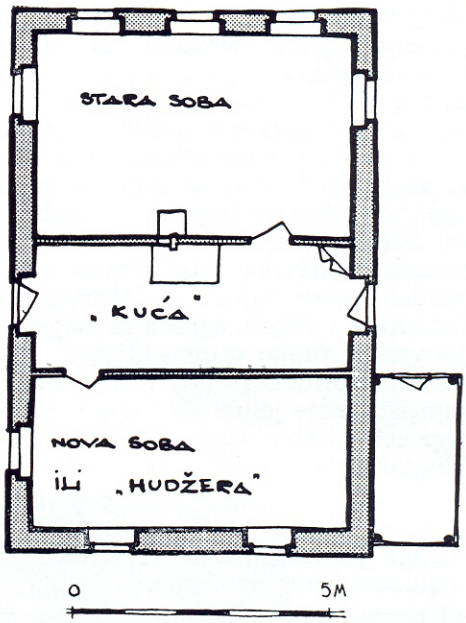

39. — Treći stepen razvoja prizemnice u Sarajevskom polju

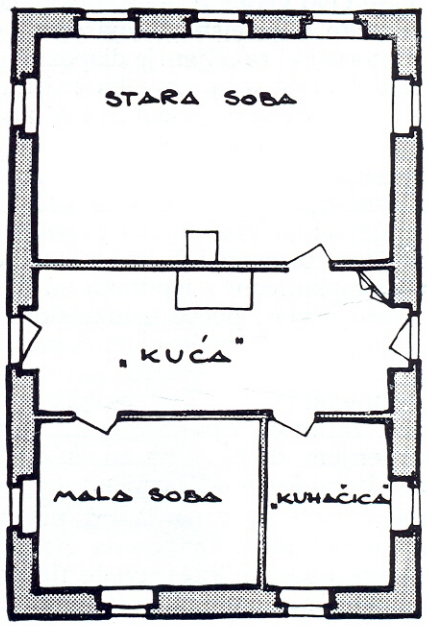

40. — Četvrti stepen razvoja prizemnice u Sarajevskom polju

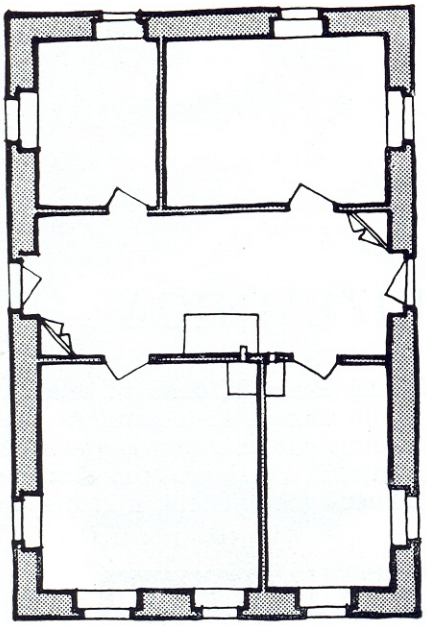

41. — Peti stepen razvoja prizemnice u Sarajevskom polju

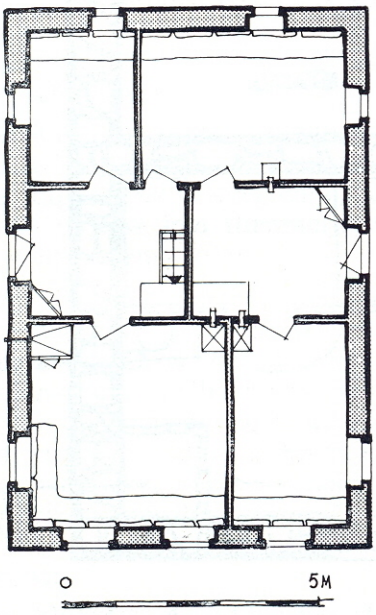

42. — Šesti stepen razvoja dispozicije prizemnice u Sarajevskom polju. Kuća sa čardakom među rogovima (Avdija Memija, selo Glavogodina, Sarajevo)

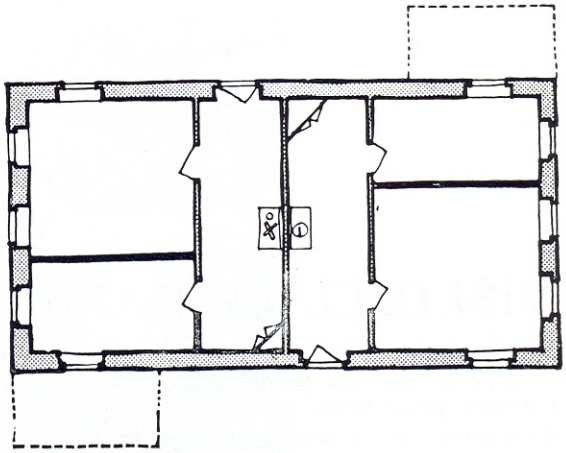

43. — Varijanta iste dispozicije za podjelu kuće

su takvi primjerci mogli nestati u toku dugog vremena.

Potpunom podjelom kuće između dviju porodica, ženidbom i diobom nasljednika, »kuća« se polovi jednim poprečnim zidom. »Kuća« se smanjuje, ali se vraća na svoj kvadratni oblik, oboja vrata postaju ulazna vrata za dvije odvojene »kuće«, koje više nemaju »malih« vrata, a ognjišta se postavljaju uz razdijelni zid između dvije smanjene »kuće«.

Postoji i mogućnost podjele »kuće« jednim podužnim zidom. U tom slučaju se ognjište nekad postavlja uz taj podužni zid, a ne uz »bank« između sobe i »kuće«. Dioba kuće i razvoj prizemne dispozicije, po našem mišljenju, nije premašio ovaj razvoj, a same dimenzije kuće ne dozvoljavaju daljnju diobu prostora, izuzev prigradnje. Karakteristična je, međutim, okolnost da se prikazani razvoj dispozicije odigrava unutar nepromjenljivog vanjskog gabarita objekta i bez zadiranja u konstrukciju. Nekada se podjela »kuće« na manje prostore vrši i postepeno, kao što to pokazuje primjer u kući Mehmeda Unkića, gdje je u »kuću« najprije ugrađena samo jedna soba. To ujedno služi i kao primjer kako sobe nastaju ugrađivanjem u »kuću«, a ne prigrađivanjem.

VIŠEDJELNA KAMENA PRIZEMNICA

Prelaz između jednodjelne i višedjelne kamene prizemnice predstavlja jednodjelna kamena kuća, kod koje je jedan dio odijeljen niskim paravanskim prezidom od kamena ili »perdom« od pletera ili daske. Time je, samo do izvjesne visine, cjeloviti prostor kuće podijeljen na dva dijela: ovaj odvojeni dio se zove »araluk«, »hudžera« ili »ostava«, a ako je još i pokriven stropom, naziva se »klijet«. Nekada se zove i »donja kuća«.

Ostali, veći dio kućnog prostora naziva se »gornja kuća« i u njemu se nalazi ognjište. Ognjište je prislonjeno uz čeoni zid te »gornje kuće«.

Ulaz u kuću je obično preko »araluka«, ili »donje kuće«. Cvijić[16] nalazi dosta sličnosti između ove koncepcije i dispozicije stanovitih varijeteta moravske kuće po Makedoniji, južno od Velesa do Demir-kapije, te u debarskim i bitoljskim krajevima. Tamo je prostor »donje kuće« služio kao »pondilo«, u kojem se drži stoka i kroz koji se ulazi u »gornju kuću« — »ognjenicu«, »grijovnicu« ili »vatrenicu«.

Neki primjeri kamenih kuća iz niske Hercegovine i zapadne Bosne, na koje smo naišli, pružaju dosta uvjerljive dokaze za tu Cvijićevu pretpostavku.

U kući Gole Barola postoji niski kameni paravan između »donje kuće«, gdje se drži stoka i »gornje kuće« u kojoj je smješteno ognjište i »kreveti«. Prostor s »krevetima« je opet odvojen jednom laganom »perdom« od ostalog prostora kuće. U prostor »gornje kuće« se sada ne ulazi kroz »araluk« nego kroz posebna vrata, smještena na neuobičajeno mjesto — na »somić«, čeoni zid kod ognjišta.

U kući Blaža Mrđena iz sela Prologa kod Livna ulaz je kroz »araluk«, koji još služi djelomično za stoku a djelomično za stanovanje. Iz tog se prostora ulazi u odvojenu »kuću« s ognjištem, a iz nje u sobu.

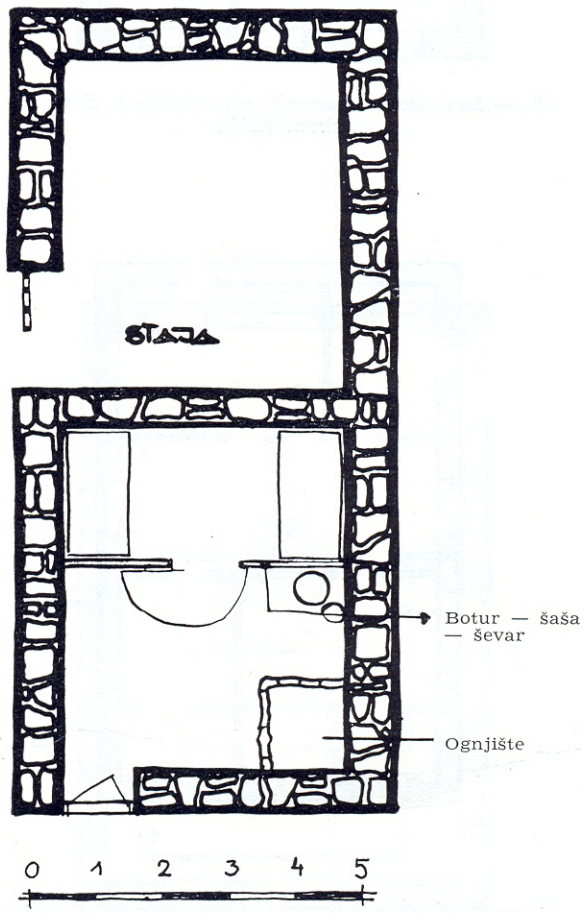

44. — Jednodjelna kamena slamara Gole Barola sa podjelom »kuće« pomoću »perde«, na »vatrenicu« i »ostavu«

[16] Cvijić: Navedeno djelo, str. 371.

45. — Kamena slamara Gole Barola (selo Bađula — Metković)

46. — »Perda« od ševara između »kuće« i »ostave«, tj. začetka sobe u kamenoj slamari Gole Barola

Uz kuću je prislonjena i »sinica« koja asocira na trijem pred ulazom u »pondilo«. Sam naziv »araluk« vjerovatno potiče od turskog »aharaluka«, tj. staje.

Kuće koje smo prikazali danas su dosta rijetke, javljaju se mjestimično, pretežno u toplijim dijelovima Hercegovine, a mi ih navodimo najviše kao ilustraciju razvoja od nižeg tipa prema višem.

U toplijim krajevima su nekada zidane od kamena u suho. Krovni pokrivač je kamena ploča s krovom »na lastavicu« ili slama. Slamnati krov je ili četverovodni »krov na duum« ili dvovodni »na lastavicu«. U toplijim krajevima je nagib krova sa slamnim pokrivačem znatno blaži nego u snjegovitim planinskim krajevima. Prozora je malo i postavljeni su u »gornjoj kući« prema ognjištu.

Oštri klimatski uslovi hercegovačke površi i zapadne Bosne nametnuli su solidnije odvajanje sobe od »kuće« i grijanje sobe odžacima ili pećima. »Klijet« niske Hercegovine se ovdje pretvara u solidno odvoje-

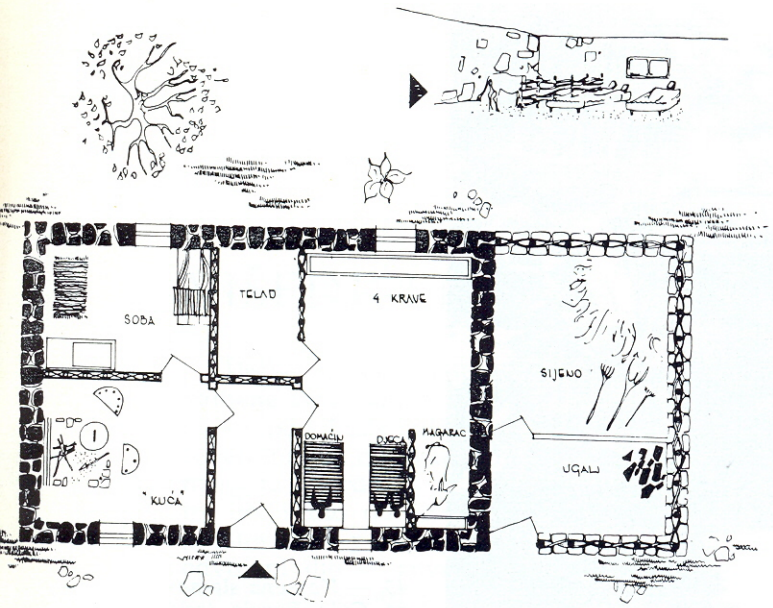

nu »odaju« ili »kamaru«. I u ovim kućama je »kuća« otvorena prema krovu, u njoj su se djelomično zadržali kameni »kreveti« oko ognjišta i kameni pod, često samo uklesan u prirodnu pećinu, dok je soba popođena i pokrivena stropom. Ako je krovni pokrivač ploča, onda iznad sobe, zbog niskog krova, praktički nema upotrebljivog tavana, a krov je »na lastavicu«. Često se pojavljuje i krovni pokrivač od slame. Iznad ognjišta se nalaze »čejreni« za sušenje žita, kao i kod brvnara. U zidu između sobe i »kuće« je mali otvor, »vidjelica«, gdje se nekada smještao luč za osvjetljavanje.

47. — Kuća Blažena Mrđena iz sela Prologa (Livno)

48. — Kuća Blažena Mrđena iz sela Prologa (Livno)

OBLIKOVNE KARAKTERISTIKE KAMENE PRIZEMNICE

Po svom vanjskom izgledu kamena prizemnica je sušta suprotnost prizemnoj brvnari. Dok je brvnara po svom tlocrtnom obliku prilično zdepast pravougaonik, s malom razlikom između širine i dužine, dotle je kamena prizemnica uska a izdužena.

U osnovnom prostornom obliku brvnara je pretežno kubusno tijelo s približno piramidalnim krovom, zbijena oko jednog zamišljenog stožera, koji prolazi kroz centar kuće ili ognjišta. Njen zašiljeni krov akcentira svojim šiljkom ili kratkom šljemenjačom tu njenu orijentaciju prema unutrašnjem centru. Ovo tim više što visoka masa krova potencira tu centripetalnu tendencu. Nasuprot tomu kamena kuća je orijentirana centrifugalno, u dužinu, više prema vani. Mjesto zbijenog kubusa brvnare, ovdje se pojavljuje uski izduženi i niski štapić, izdužena prizma. Mjesto visokog piramidalnog krova brvnare nad kamenom kućom se proteže niski krov na dvije vode, na »lastavicu«, koji akcentira ovu izduženu masu cijele kuće.

Dok je kod brvnare krov osnovni oblikovni i prostorni element, on je kod kamene kuće samo popratni motiv podređenog značaja. Kamenu kuću definiraju njeni dugački a niski kameni zidovi, a niski krov pokriven kamenom pločom samo dopunjava taj utisak.

49. — Kuća Kešelj Mitra, selo Zovi Do (Nevesinje), dograđena po dužini

50. — Kamena kuća slamara Kešelj Kose, selo Zovi Do, Nevesinje

Osnovni materijalni i konstruktivni uslov koji je uticao na ovakav karakter kamene kuće je nestašica drveta. Ne samo što se oskudijeva u drvetu, kojim raspolaže graditelj u kraškom području, na kojem se razvila tipična kamena kuća, nego je, ako ga ima, kratko, kvrgavo i sa malom nosivošću. A kameni pokrivač krova je težak, pa graditelj mora da izbjegava dugačke grede i velike raspone, — njegova kuća mora biti uska. Da bi se dobio potreban prostor, treba graditi u dužinu.

Dok se dispozicija brvnare razvijala unutrašnjim dijeljenjem kućnog prostora, koji je unaprijed bio definiran prostorom ispod krova, kod kamene kuće se podjela prostora može samo u početku izvršiti dijeljenjem na »ognjenicu« i »odaju«. Sva kasnija povećavanja i dijeljenja se obavljaju naknadnim dograđivanjem. Najjednostavnije je dograđivanje u dužinu. Za razliku od četverovodnog krova brvnare, ovdje krov ne predstavlja nikakvu zapreku za dograđivanje. On nema čeonih krovnih ravnina koje bi se morale porušiti radi dograđivanja, — njegove se dvije bočne krovne ravnine jednostavno produžuju.

51. — Kamena prizemnica Nazifa Demirovića iz sela Lastve (Trebinje) sa dva međuvraća

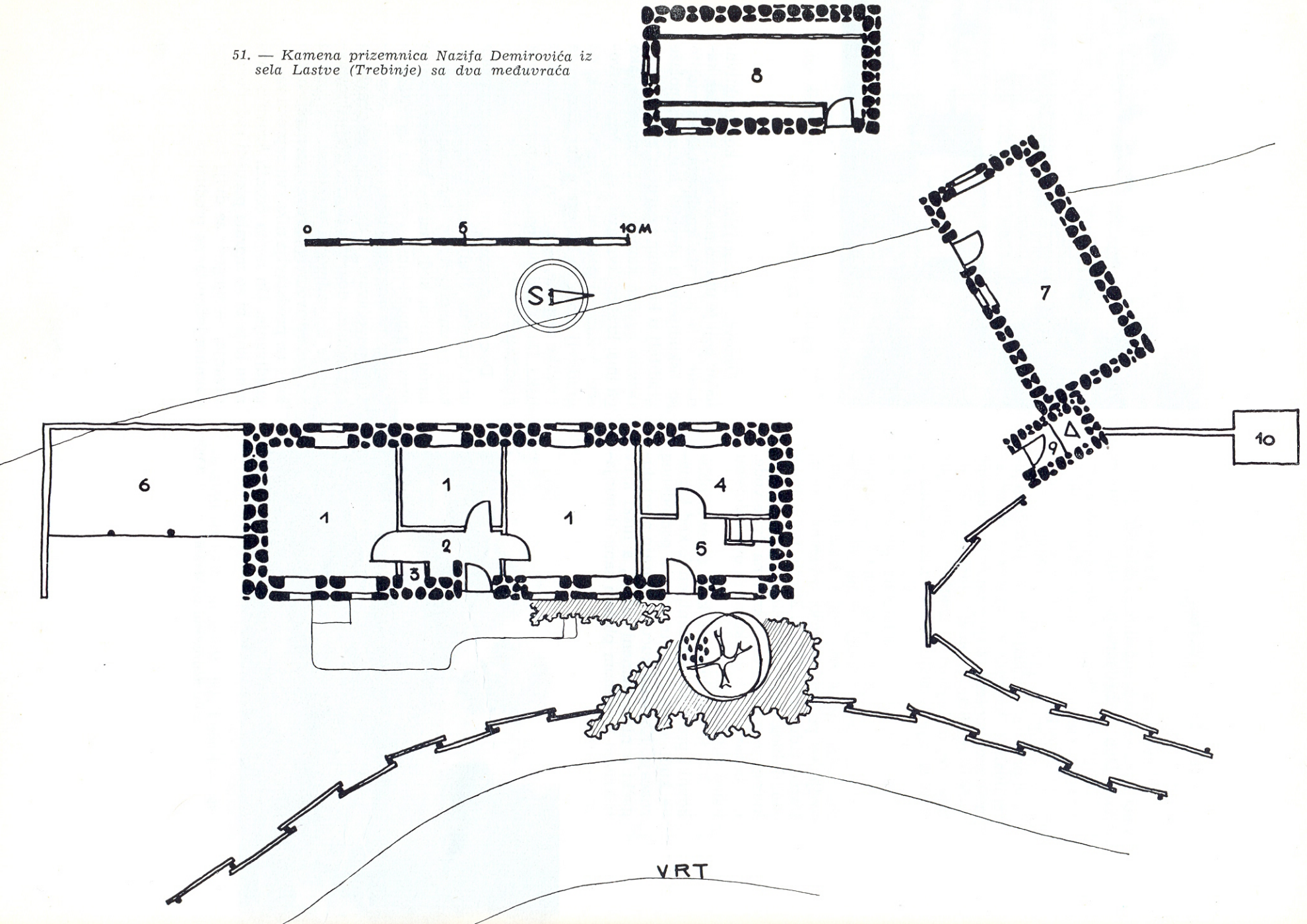

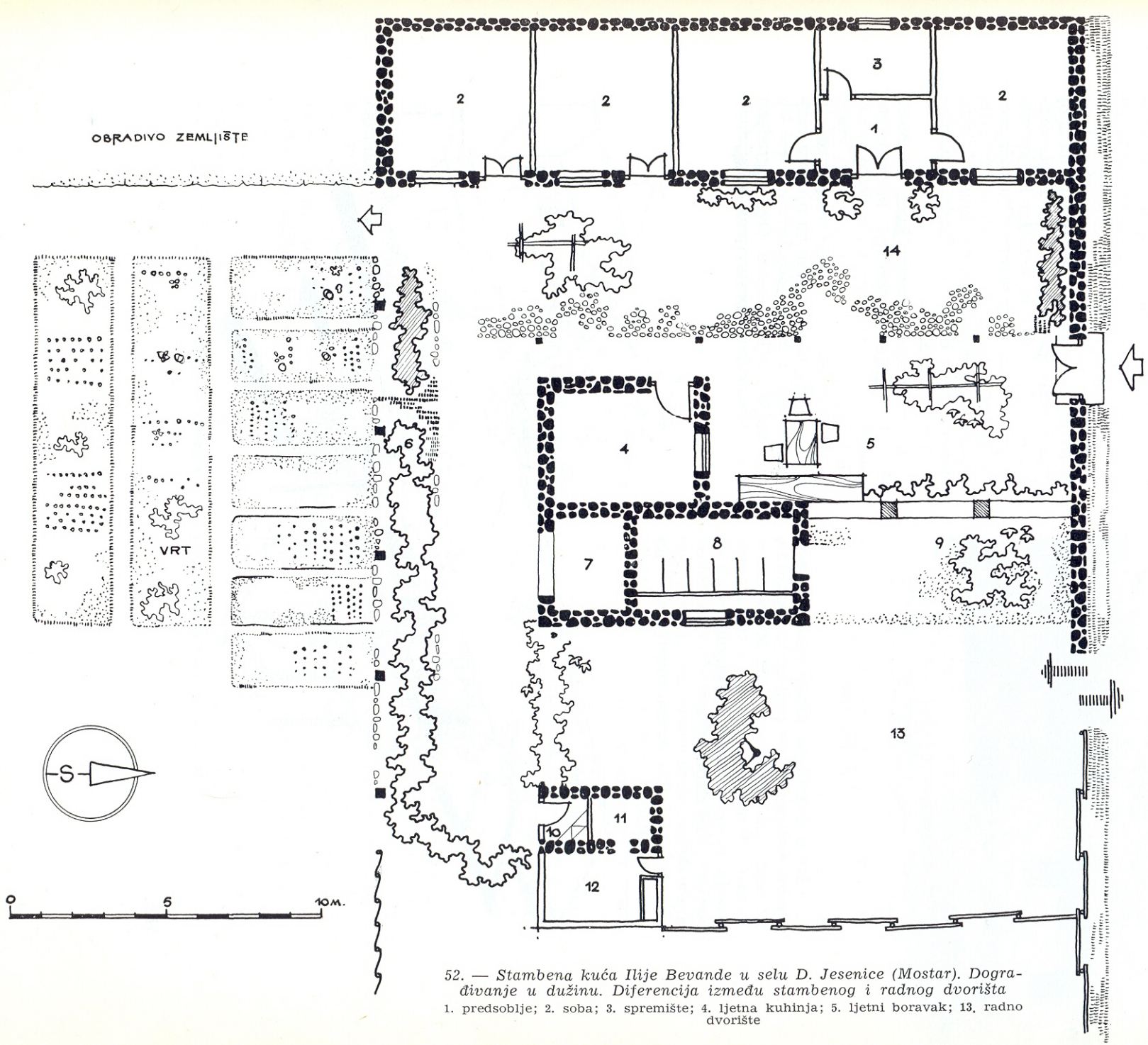

52. — Stambena kuća Ilije Bevande u selu D. Jesenice (Mostar). Dograđivanje u dužinu. Diferencija između stambenog i radnog dvorišta

1. predsoblje; 2. soba; 3. spremište; 4. ljetna kuhinja; 5. ljetni boravak; 13. radno dvorište

53. — Novija višedjelna kamena prizemnica u Hercegovini

Ulaz u dograđene prostorije se obavlja na dva načina: ako se prostorija dograđuje uz čeoni zid ognjenice — uz tzv. »somić« ili uza zid »odaje«, onda se u takovu prostoriju može ulaziti iz »ognjenice« ili iz »odaje«. Kod daljnjeg dograđivanja to više nije moguće, pa se mora ulaziti izvana. Nekad se takav ulaz izvana obavlja kroz jedan poseban prostor koji se izgradi između postojeće kuće i novodograđene prostorije i služi kao zaštita od vjetra i snijega u studenijim kraškim krajevima. Nekad je taj ulazni pretprostor podijeljen na dva dijela koji se, po inerciji nazivaju »araluk« i »ćiler«. Na način nastanka tog prostora upućuje i njegov naziv »međuvraće«. Iz njega se obično ulazi u dograđeni dio kuće, a i u staru kuću. Tako se na ovoj dugačkoj kući pojavljuje više ulaza, i to ne samo na onoj koja je postepeno dograđivana. To je naročito slučaj u toplijim kraškim krajevima, što još više naglašava orijentaciju kuće prema životu napolju za razliku od brvnare, zatvorene i usmjerene prema unutrašnjosti. prema toplom ognjištu u hladnim planinskim mećavama.

Dograđivanje kamene kuće se može obaviti i poprečnim krilima, prigrađenim okomito uz glavnu masu kuće. Pošto je nagib krova blag, to se krovne ravni mogu produžiti preko tih poprečno dograđenih krila a da ne utiču znatno na njihovu visinu, što kod strmog krova brvnare, kao što smo vidjeli, nije moguće. Ova dograđena krila, ako je kuća postavljena na strmom

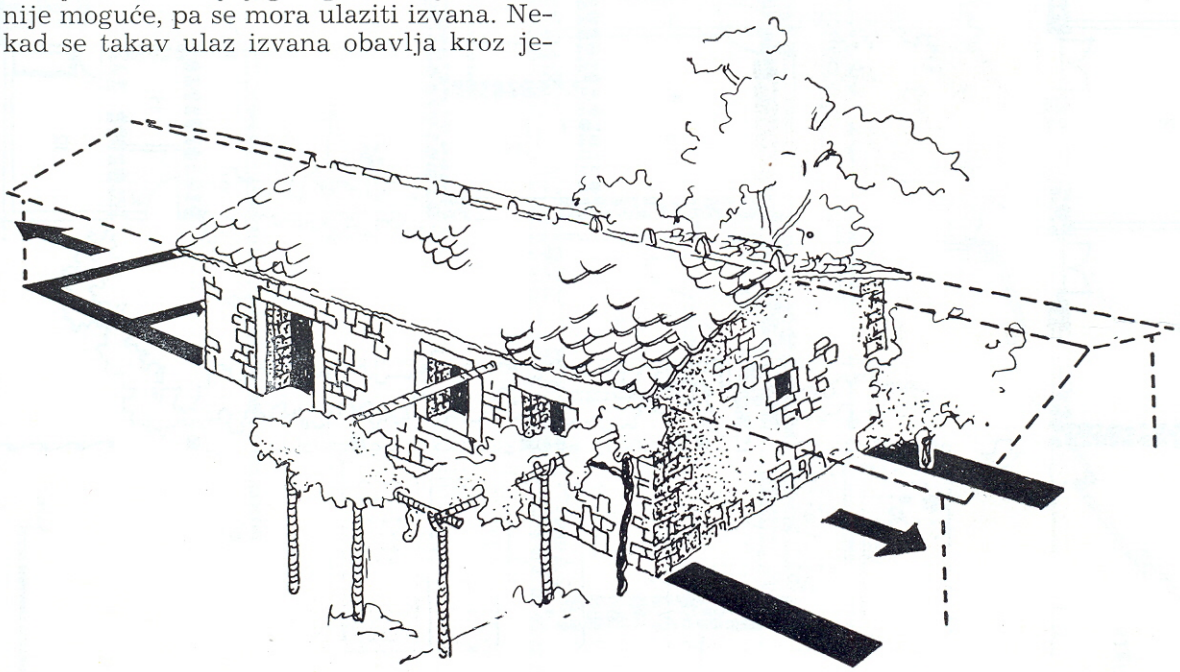

54. — Mogućnost produžavanja kamene kuće s krovom na lastavicu

terenu, mogu biti položena na nižem nivou, s odvojenim ulazima, pa onda imaju posebne krovove koji nisu vezani s krovom prvobitne kuće, nego se naslanjaju na njene vanjske zidove.

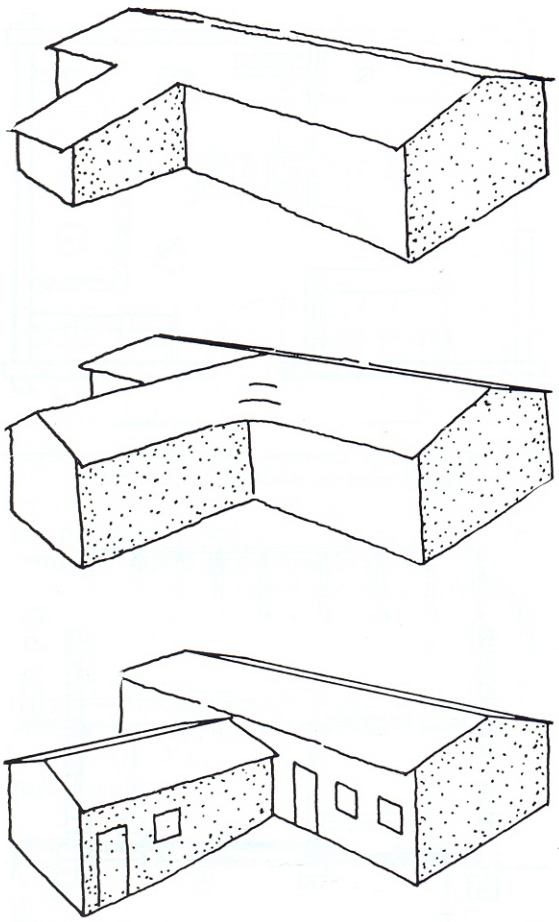

55. — Shema dogradnje bočnih krila uz kamenu kuću

Na ovaj način kamena kuća, usprkos ograničenja koje joj nameće materijal i konstrukcija, posjeduje mnoge mogućnosti oblikovnog variranja i adaptabilnosti uz iskorištavanje povoljnijih klimatskih mogućnosti u toplijim krajevima.

Vanjski obrisi kamene kuće su strožiji i egzaktniji zbog same prirode kamenog materijala, istaci su mali, strehe su uske, pa je igra materijala, sjena i preliva oskudnija nego na brvnari. Stanovitu živahnost cijeloj masi daje materijal kamenog krova. Ploče su dosta debele i za razliku od kamenih pokrivača u Dalmaciji položene dijagonalno a ne u horizontalnim redovima, pa izgledaju kao riblje krljušti. Razlog za takvo polaganje je isti kao kod šindre — da kišnica brže ističe iz sljubnica. Ovako dijagonalno išaran pokrivač, u kontrastu s naglašenim horizontalama cijele kuće, djeluje živo i dekorativno. Ako se na krovu pojavi uvala, ona je iz konstruktivnih razloga zaobljena a ploče su lepezasto razastrte i to daje krovu naročit plastičan i mekan karakter. Poseban dekorativni element čine kameni dimnjaci i »sačaci«, tj. mjestimično malo uzdignute pojedine kamene ploče radi izlaska dima. Dekorativni efekat naročito postižu niski kameni stupići, nepravilnog oblika, poređani po šljemenu da bi svojom težinom pritiskivali uske kamene ploče koje pokrivaju šljeme.

Kamena kuća, ako je postavljena u kamenjaru, tako se priljubljuje uz svoju okolinu bojom i strukturom svog materijala i prilagođavanjem neravninama terena da izgleda kao da je prirodno iznikla iz svoje okoline, skromno i nenametljivo. Ako je postavljena u zelenilu vinograda i voćaka, ona se ističe u njemu kao svijetli bijeli akcenat s kontrastnim crnim površinama vrata i prozora, s mekim sjenama odrine i voćaka na bijelim kamenim površinama zidova.

Grupacije kamenih kuća, često postavljene na strmom terenu jedna iznad druge, djeluju kao niz bijelih paralelnih linija povučenih kroz zelenilo vinograda ili kao grupe orijaških stećaka nanizanih paralelno u grubom golom kršu.

Jedna druga varijanta kamene kuće, kamena kuća pokrivena šindrom, tahtom ili slamom, donekle se odvaja svojim izgledom i koncepcijom od gore opisane tipične kamene kuće iz krasa. Ovdje je graditelj imao na raspolaganju nešto više vegetabilnog materijala, ima i dužih greda, pa su i rasponi nešto veći i kuće su šire. Krovovi su strmi i dominiraju u većoj mjeri nad kamenom masom kuće, pa je ovakav tip kuće po svom izgledu neki prelaz između brvnare i kamene kuće.

VIŠEDJELNA PRIZEMNICA PRELAZNIH OBLASTI

Na dodirnim linijama između kamene i drvene kuće javljaju se prelazni oblici koji se očituju kako u miješanju materijala drvene i kamene kuće, tako i u miješanju njihovih arhitektonskih koncepcija. Miješanje materijala se javlja u kamenim kućama pokrivenim drvetom, u miješanju kamenih i drvenih zidova, u arhitektonskim i dispozicionim koncepcijama brvnare, ali s kamenim zidovima i sl.

Naša slika prikazuje primjer jedne brvnare Govedarica iz okoline Oblja, na putu Kalinovik—Ulog. Zidovi su od brvana, ali je koncepcija preuzeta od kamene kuće: krov je »na lastavicu«, blažeg nagiba i pokriven slamom, »mlaćevinom«, a ognjište nije uz »banak« kao u brvnari, nego uz »somić« kao u kamenoj kući. (Dvostruko ognjište je posljedica diobe između dvojice braće.) U »kući« nema »malih vrata« kao u brvnari.

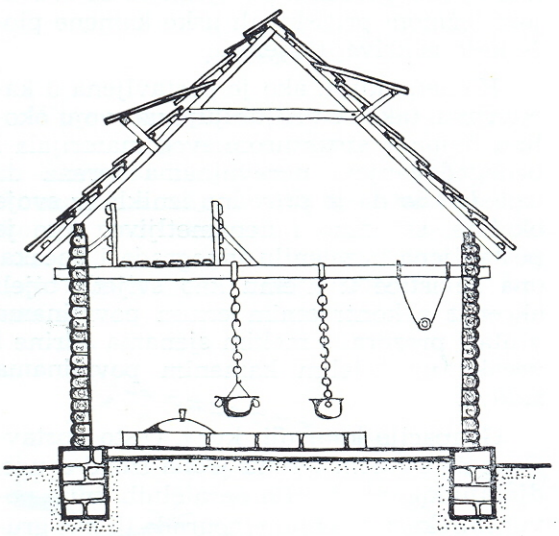

56.a — Dvodjelna brvnara iz visoke Hercegovine (Govedarice, iz okoline Oblja), popr. presjek

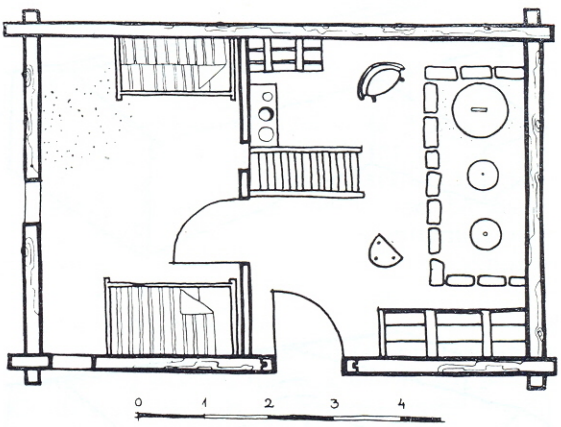

56. — Dvodjelna brvnara iz visoke Hercegovine (Govedarice iz okoline Oblja), tlocrt

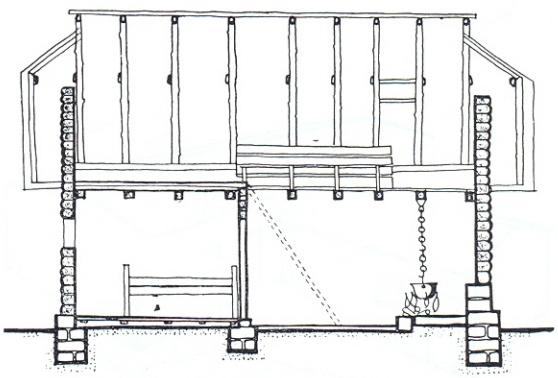

56.b — Dvodjelna brvnara iz visoke Hercegovine (Govedarice, iz okoline Oblja) uzd. presjek

DRVENE I KAMENE POLUSPRATNICE I NJIHOVI DERIVATI

U toku razvoja svoje arhitektonske koncepcije, seoska kuća u Bosni i Hercegovini se nije zaustavila na prizemnici. Vidjeli smo iz ranijih izvoda kako je dispozicioni razvoj prizemnice dostigao svoj vrhunac stvaranjem trotraktne brvnare, odnosno kamene prizemnice sa više međuvraća ili s dograđenim poprečnim krilima. Daljnji razvoj ide uvis. Prvi korak u tom razvoju po vertikali predstavlja dodavanje stanovitih prostora ispod ili iznad prvobitne prizemnice. Ispod prizemne brvnare se pojavljuje »magaza« a ispod kamene prizemnice »konoba«. Iznad njih se pojavljuje tzv. »čardak«. Ni u jednom ni u drugom slučaju se još ne može govoriti o stvaranju potpuno novog sprata, nego o stanovitim visinskim dodacima prvobitnoj prizemnoj koncepciji. Zato te kuće nazivamo poluspratnicama.

DRVENA KUĆA NAD MAGAZOM

To je u stvari prizemnica, kakvu smo upoznali ranije, samo postavljena na strmom terenu, okomito na izohipse, tj. niz najveću strminu. Tako ispod onog dijela koji se nalazi nad strminom nastaje podrum — »magaza«. Magaza je u svom početku nastala pretežno uticajem strmog terena i česta pojava takvih kuća je izazvana nastojanjem da se kuće grade na ocjeditom terenu i da se štedi ravna ziratna zemlja.

Radi lakšeg komuniciranja između kuće i njene okoline »kuća« je uvijek smještena na višem dijelu strmine, pa se u nju ulazi direktno s terena, dok je soba smještena nad magazom. Zadnji dio magaze je nešto

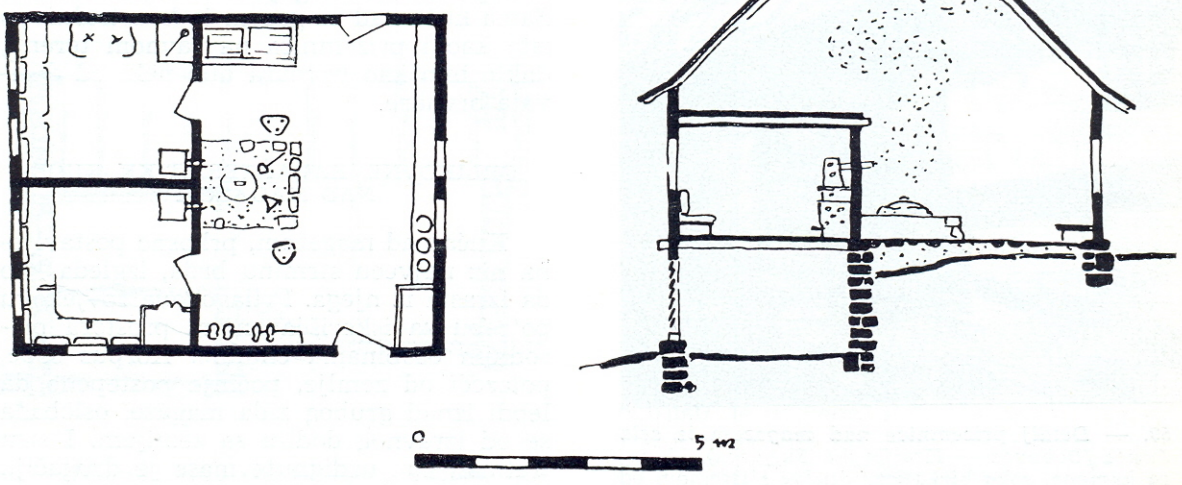

57. — Kuća nad magazom u srednjoj Bosni

ukopan u teren, tako da unutrašnji zid magaze, koji drži otkopani teren, ujedno služi kao temelj gornjeg zida — »banka« — između sobe i »kuće«. Ulaz u magazu je obično s bočne strane, da bude bliže kućnom ulazu. Na prednjem zidu magaze su mali otvori, mazgale, za vjetrenje i osvjetljenje. Magaza služi kao ostava, danas rijetko kao staja, iako je vjerovatno ranije često služila za tu svrhu.

Zidovi magaze, naročito unutarnji zid koji pridržava otkop terena, obično su od kamena. U krajevima gdje se kamen malo upotrebljava vanjski zid magaze se gradi i u skeletnoj drvenoj konstrukciji s ispunom od hrastovih ili bukovih planki, od pletera

58. — Brvnara nad magazom iz sela Mrkotića (Sarajevo)

59. — Detalj prizemnice nad magazom iz sela Jusića (Bobovac — Kraljevska Sutjeska). Magaza kamena, soba birkatica, »kuća« s ispunom od planki, krovni pokrivač tahta

i ilovače, od ćerpiča i sl., na niskom kamenom podzidu. Ponegdje se radi i od brvana. Sama kuća nad magazom je konstruktivno ista kao i prizemnica na ravnom terenu, dakle bilo kao brvnara bilo neki od derivata brvnare.

OBLIKOVNE KARAKTERISTIKE KUĆE NAD MAGAZOM

Kuća nad magazom, prkosno postavljena niz najveću strminu brda, izgleda kao da izrasta iz njega. Prilagođava čovjekovu potrebu za iskorišćavanjem prostora prirodnim osobinama okoline. Korpus sobe, polazeći od zemlje, počinje postepeno da lebdi iznad grubog zida magaze, oslobađa se od izravnog dodira sa zemljom. I sam tretman ove uzdignute mase je drugačiji. Prizemna masa »kuće« je često od brvana,

rustikalna i tamna, s malim prozorima ili bez njih. Slično su tretirani i zidovi magaze, zidani grubim kamenom, bez prozora ili s malim rasporima — mazgalama. Nasuprot tome zidovi sobe su često od birkatice, bijelo okrečeni, sa široko otvorenim očimo prozora ukrašenim drvenim demirima i cvijetnim saksijama. Rub strehe, koji se na gornjoj strani kuće nalazi u visini čovjeka, odjedamput iznad sobe postaje nedohvatljiv i uznosit, i cijela masa krova dobiva naglašeno lebdeći karakter, dok se sve horizontalne linije stiču u jednoj oštroj perspektivi. Po zidu sobe, ispod prozora ili po strehi pužu zelene vinjage i loze, koje bacaju duboke sjene i još jače akcentiraju neki izdvojeni karakter sobe oslobođene od kontakta s grubom okolinom.

KAMENA KUĆA NAD MAGAZOM

U oblasti kamenih kuća češće se pojavljuje kamena kuća nad konobom, koju ćemo posebno opisati. Međutim, ponegdje se javljaju i kuće nad magazom, bilo pod uticajem drvene kuće, bilo pod uticajem terena koji omogućuje izgradnju magaze bez teškog usijecanja magaze u kamenjar.

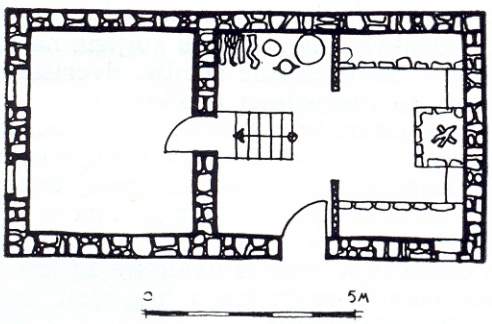

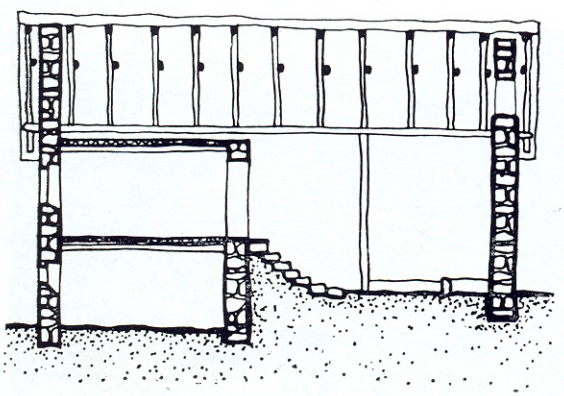

60. — Kamena kuća nad magazom Budović Novice iz Kifina sela (Nevesinje)

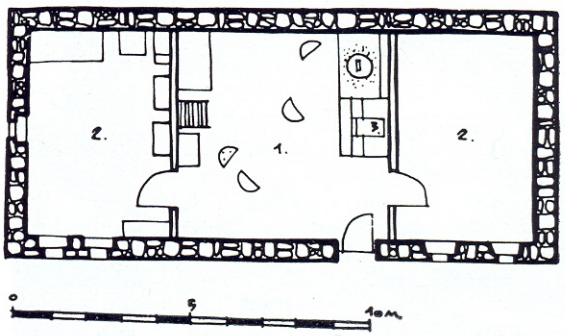

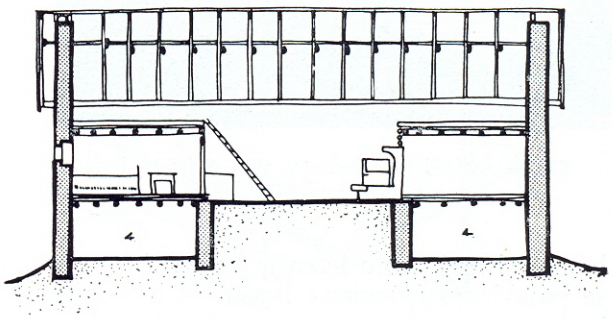

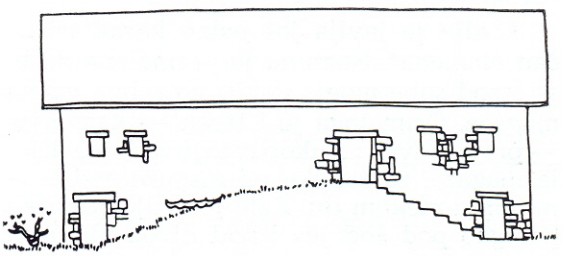

61. — Kuća Petra Popovića, selo Romani (Kalinovik)

Na našoj slici je prikazana kamena kuća nad magazom Budović Novice iz Kifina Sela, iznad Nevesinja. Dispozicija ove kuće je tipična za kamenu prizemnicu: ima »međuvraće» između »ognjenice« i »odaje«, a ognjište je uz čeoni zid — »somić«. I dvovodni krov »na lastavicu« je tipičan oblikovni elemenat kamene prizemnice. Međutim, za razliku od kamene kuće nad kono-

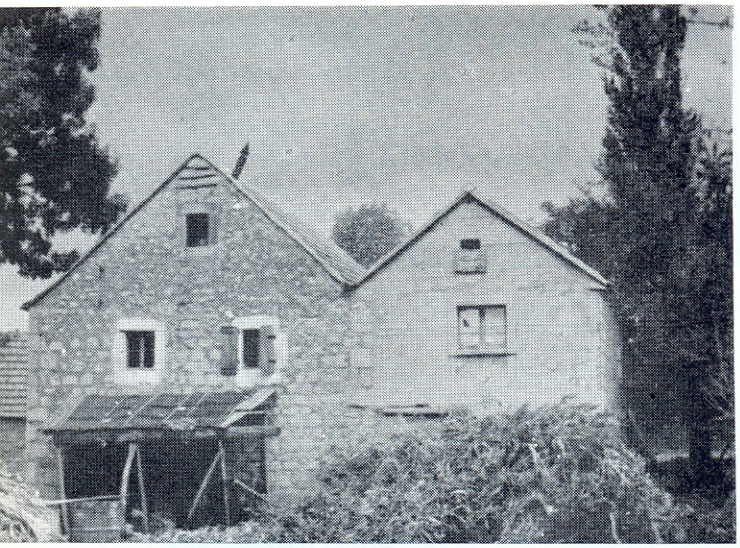

62. — »Slipljene« kuće u selu Stipanićima (Livno — Duvno)

bom, o kojoj ćemo kasnije govoriti, ovdje se pojavljuje »magaza« ispod čeone strane kuće, a kuća je položena niz strminu terena, slično kao brvnara nad magazom.

Ovdje se javlja još jedan karakterističan elemenat. Strmina je premalena da bi se ispod sobe mogla dobiti potrebna visina magaze. Osim toga je i teren — kamenjar — previše tvrd za ukopavanje zadnjeg dijela magaze, za razliku od magaze pod brvnarom u mekom tlu. Zato je ovdje graditelj podigao pod »odaje« iznad nivoa ulaza pa se iz »međuvraća« ulazi u »odaju« preko jednog kraka stepenaca.

Zanimljiv je i slučaj kuće Popovića iz sela Romana u okolini Kalinovika. Ovdje su pod uticajem specifične plastike terena, na visinskom prevoju iznad dvije strmine, nastale dvije magaze na suprotnim stranama kuće i iznad njih dvije sobe s »kućom« između njih. I ovo je vrlo karakteristična ilustracija uticaja terena na koncipiranje kuće.

Na našim slikama su prikazane i tzv. »slipljene« kuće iz sela Stipanića, između Livna i Duvna. Ovdje inače prevladava kamena kuća nad konobom, ali su se u ovim kućama pojavile magaze pod uticajem pogodne strmine. Uticaj konobe se očituje u situiranju ulaza u magazu s prednje strane. »Slipljene« kuće, koje se negdje nazivaju i »sestre«, dosta su česte u ovom kraju. O postanku takvih kuća postoje razne romantične legende. Ali stvarni razlog njihovog nastanka leži u diobi između nasljednika. Ovakva sela su gusto zbijena na kamenjaru iznad ziratne zemlje, dvorišta su tijesna, pa nasljednici prilikom diobe nastoje da iskoriste i dvorište i vanjski zid kuće da bi uz njega dogradili novu, a eventualno koristili i zajedničku »gustjernu«, i sl. Ti i slični razlozi su tako jaki da se graditelji mire i sa stanovitim poteškoćama oko odvođenja vode iz uvale među krovovima, iako u ovom kraju ima zimi dosta snijega i zaleđivanja.

63. — »Slipljene« kuće u selu Stipanićima (Livno—Duvno)

KAMENA KUĆA NAD KONOBOM

Usku a dugačku kamenu kuću je na strmom terenu povoljnije položiti usporedno s izohipsama, tj. u smjeru najmanje strmine. Tako se ispod cijele podužne fronte pojavljuje tzv. »konoba«. U ovom načinu polaganja poluspratne kuće u odnosu na strminu terena leži osnovna razlika između drvene i kamene poluspratnice: kamena se polaže usporedno sa najmanjom strminom, a drvena niz najveću strminu. Razlozi za jedan i drugi način polaganja kuće leže u njenom tlocrtnom gabaritu, tj. da li je kuća izdužena ili zbijena, što je opet nastalo kao posljedica materijala i konstrukcije.

Pošto je drvena kuća relativno kratka, njeno polaganje niz najveću strminu ne izaziva veliku visinsku razliku između poda magaze i »kuće«. Ta razlika visine upravo odgovara potrebnoj visini magaze. Kada bi se dugačka kamena kuća položila na taj način, onda bi razlika u visini bila dvije ili više visina magaze. Zato je logično da se ona uskom stranom polaže niz strminu, dok joj je dugačka strana usporedna s ravnim terenom.

Konoba je svojim zadnjim i bočnim zidovima djelomično ukopana u teren ali joj je prednji zid potpuno izvan terena. Iznad njenog prostora se diže kamena kuća uobičajene dispozicije u koju se ulazi s gornjeg nivoa strmog terena. U samu konobu se također ulazi izvana, i to uglavnom s podužne strane. Obično ne postoji direktna veza između konobe i kuće, kao ni u kući nad magazom. Ulazna vrata u konobu se obično ne prave u bočnom zidu, kao kod magaze, jer usljed male širine konobe i strmine terena nema mjesta za njih, iako bi tamo bila pogodnija s obzirom na vezu s kućom.

Konoba služi kao gospodarska prostorija ili kao staja. Nije pogodna za stanovanje, ili barem ne za duže stanovanje. Miličić[17] navodi dosta primjera iz Dalmacije

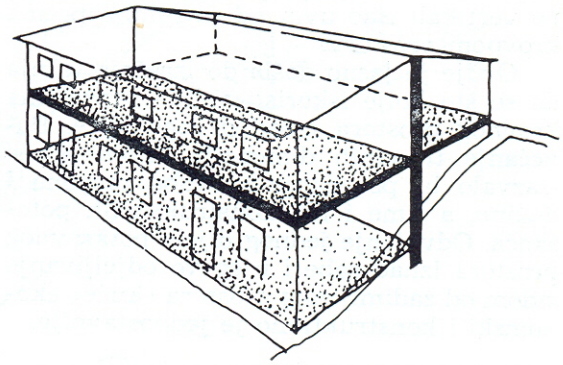

65. — Shema kamene kuće nad konobom

gdje konoba iz početka služi kao kamena potleušica za stanovanje, a kasnije se iznad nje izgradi kuća. Mi u našim krajevima nismo naišli na takove primjere etapne izgradnje. Ima slučajeva gdje konoba služi za stanovanje, ali je kuća iznad nje već izgrađena i pokrivena, samo nedovršena.

64. — Kamena kuća nad konobom u selu Stipanićima (Livno — Duvno)

OBLIKOVNE KARAKTERISTIKE KAMENE KUĆE NAD KONOBOM

Posmatrane s podužne strane, iz polja, sa zirata ili s ceste, ove kuće izgledaju kao izdužene jednospratnice, jer im je vidljiv čitav dugački prednji zid konobe, a dubina kuće ne dolazi do izražaja. Istom bočni pogled otkriva njihov poluspratni karakter. Ovaj varavi utisak povećava i obrada zida konobe: u njemu se nalaze ulazna vrata u konobu i nekoliko prozora, obično identič-

[17] Miličić: Navedeno djelo, str. 108 i dr.

nih s prozorima u sobama iznad konobe, a često su kameni dovratnici i doprozornici izrađeni od tesanog kamena.

Nanizane u grupama na dosta strmom terenu iznad polja, ove kuće su sve položene u istom smjeru, slijedeći konfiguraciju terena, jedna iznad druge, tako da kod sviju dolaze do izražaja ovi dugački prednji zidovi konoba. Zato ovakove grupacije čine utisak sređenih naselja s jednospratnicama.

KUĆA S ČARDAKOM MEĐU ROGOVIMA

Suprotno kući nad magazom ili nad konobom, kod ovog tipa je razvoj koncepcije po vertikali išao uvis, od prizemlja prema krovnom prostoru.

Ovdje je jasno došla do izražaja težnja da se što bolje iskoristi velika zapremina krovnog prostora iznad drvene kuće. Povećanje tlocrtnih dimenzija drvene kuće izazvalo bi povećanje krovnog raspona i dužine, a time i niz konstruktivnih poteškoća. Odvajanje jednog dijela potkrovnog prostora iznad sobe i njegovo odjeljivanje zidom od zadimljenog prostora »kuće« ekonomski i konstruktivno je jednostavnije.

66. — Brvnara s čardakom među rogovima u selu Nišići (Sarajevo — Olovo)

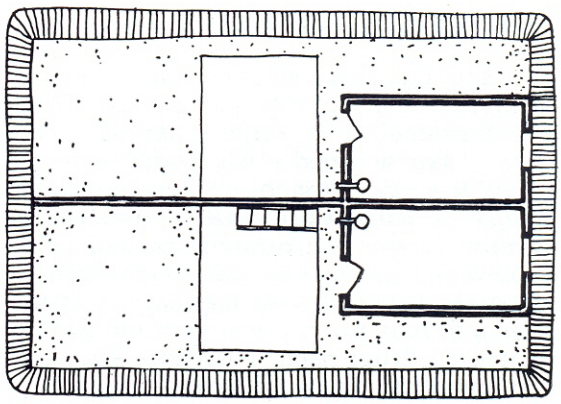

67. — Kuća Avdije Memije, tlocrt čardaka

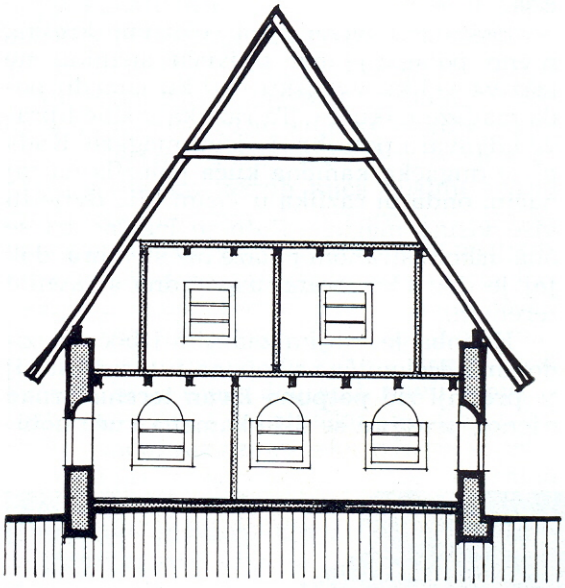

68. — Kuća sa čardakom među rogovima Avdije Memije u selu Glavogodina (Sarajevo), popr. presjek

Taj odvojeni tavanski prostor se najlakše stvara iznad stropa sobe, a pristup do njega je iz »kuće« jednostavnim drvenim stepenicama ili čak ljestvama. Time se bolje koristi ne samo prostor nego i toplina iz »kuće« i sobe. Ovako dobijeni »čardak« se upotrebljava iz početka kao ostava, a kasnije, porastom porodice, i kao soba. Grijanje je jednostavno: dim iz peći tog čardaka se ispušta u tavanski prostor, kao i s ognjišta ili iz sobe, a odatle kroz badžu napolje. Na ovaj način je u kući nad magazom i sa čardakom među rogovima proveden opći

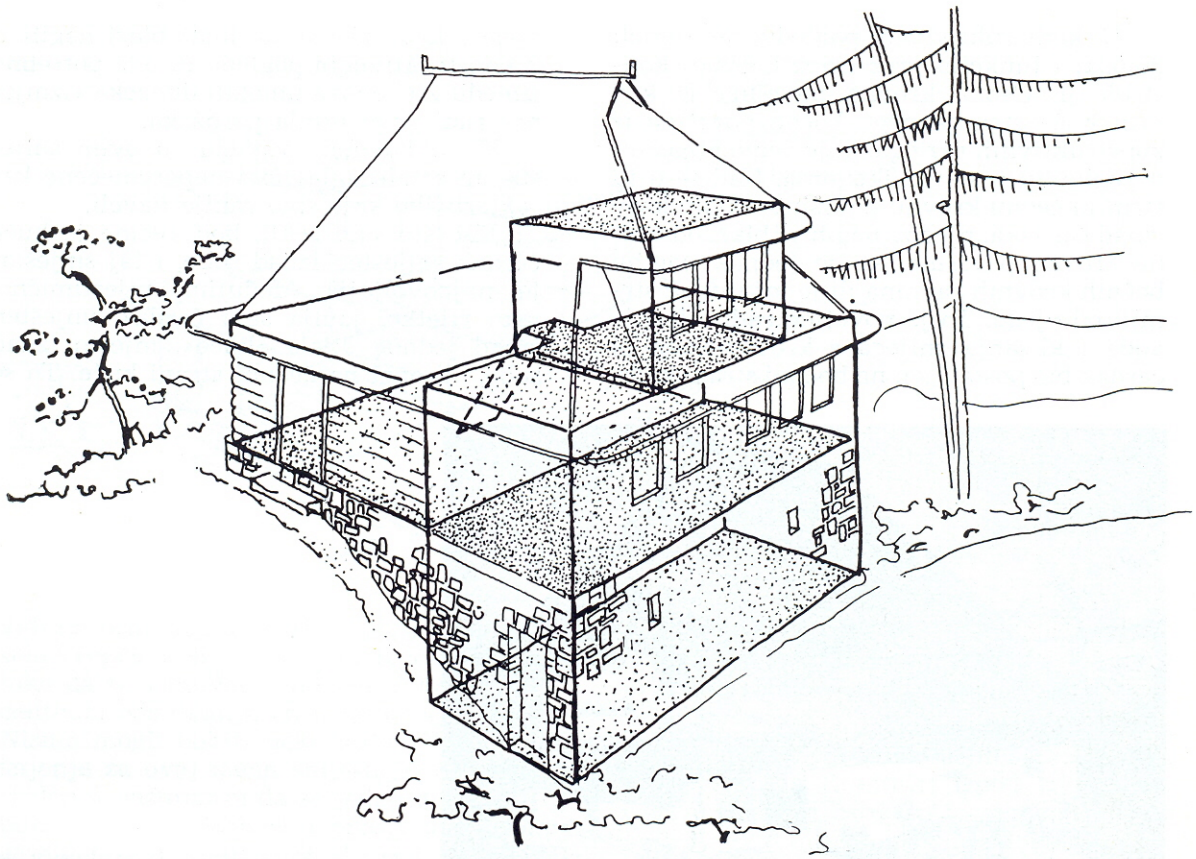

69. — Prizemnica nad magazom i s čardakom među rogovima iznad sobe

alpski princip raspodjele kućnog prostora: u magazi ispod kuće ostava ili stoka, u prizemlju dnevni boravak i djelomično spavanje, u potkrovlju spavanje mlađe čeljadi. Ovaj opći princip je u bosanskoj kući dobio osebujan oblikovni i konstruktivni izražaj. Iako čardak među rogovima djelomično zadire u krov, oblikovno i konstruktivno, ipak je sačuvano oblikovno jedinstvo krova koji se nadvija nad prizemnicom. U unutrašnjosti kuće je jedinstvo cjelokupnog prostora pod jedinstvenim krovnim šatorom u cjelini sačuvano. Čardak među rogovima se uvijek nalazi na užoj, čeonoj strani kuće jer je taj položaj povoljniji iz dispozicionih, konstruktivnih i oblikovnih razloga.

Dispoziciono i funkcionalno ovaj čeoni smještaj ne remeti glavni prostor »kuće« — komunikaciju između velikih i malih vrata i slobodan prolaz dima s ognjišta u tavanski prostor.

70. — Prizemna polubrvnara sa čardakom među rogovima u selu Rakitnica (Bjelašnica — Treskavica)

U konstruktivnom pogledu ne remeti položaj i funkciju grebena u krovnoj konstrukciji. Čeona krovna površina je kod svih kuća strmija nego bočne površine iz konstruktivnih razloga, koje ćemo objasniti u poglavlju o konstrukcijama. Kad se u tu strmiju čeonu krovnu površinu uklopi krov iznad čardaka, njegov nagib je blaži od čeone krovne površine, ali je jednak nagibu bočnih krovnih ravnina ili je još uvijek strmiji od njega. To je povoljno radi oticanja vode i klizanja snijega s krova. Kada bi čardak bio postavljen na bočnoj strani kuće, njegov krov bi morao imati blaži nagib, a u konstruktivnom pogledu bi bilo potrebno između grebenova umetati dugačke »izmjene« radi prihvatanja parožaka.

U oblikovnom pogledu su ovim smještajem ostale uglavnom neporemećene karakteristike koje smo ranije naveli.

Kao što smo rekli, kod većine je kuća čardak smješten iznad sobe, i taj smještaj je najpovoljniji. Međutim, mjestimično, iako rijetko, javlja se i čardak smješten iznad jednog dijela »kuće«, mjesto iznad sobe, ali opet na čeonoj strani kuće. To se

71. — Kuća Huse Hasanbašića sa čardakom iznad »kuće« u selu Trepče (Tešanj)

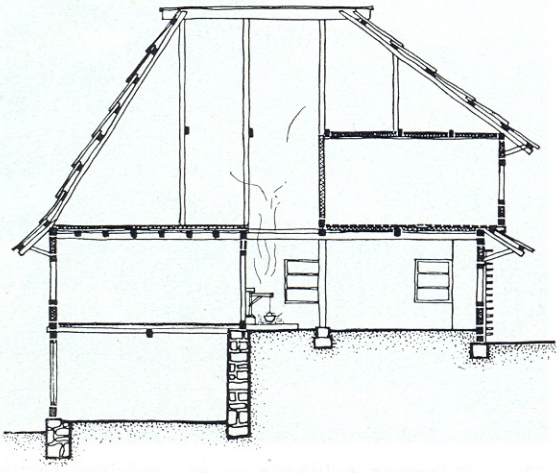

72. — Kuća Huse Hasanbašića, presjek

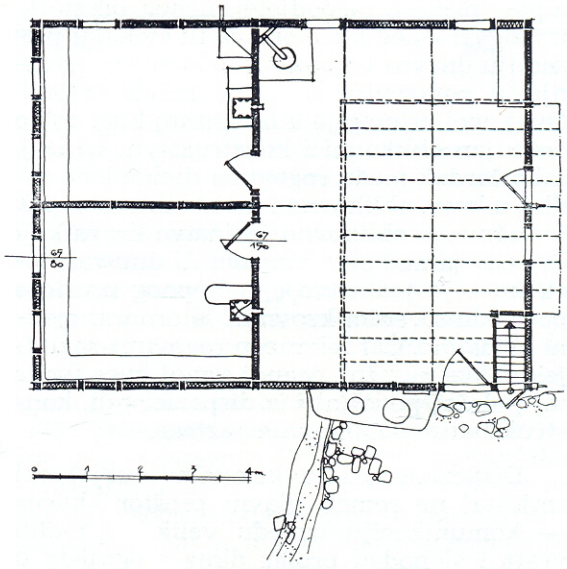

73. — Kuća Huse Hasanbašića, tlocrt

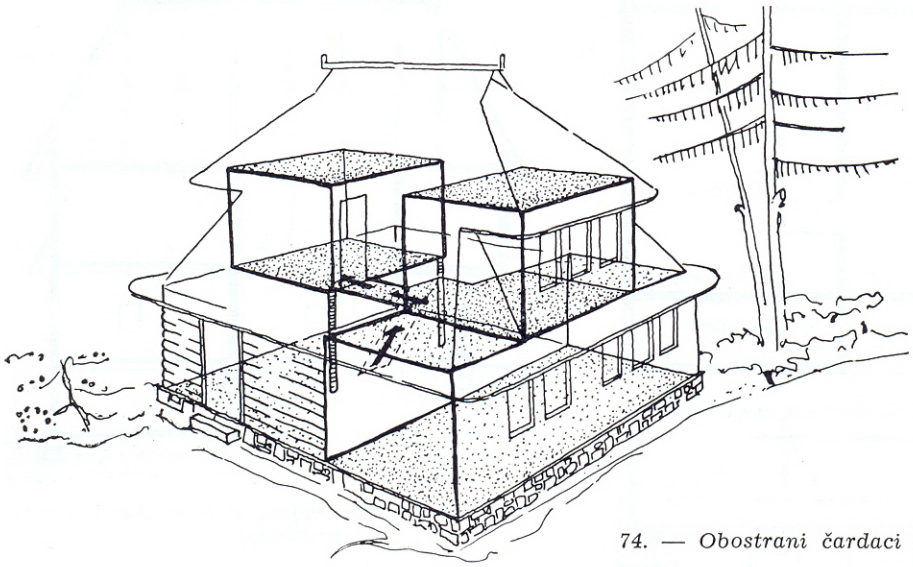

74. — Obostrani čardaci među rogovima

vidi na primjeru kuće Huse Hasanbašića iz sela Trepča u okolini Tešnja. Kuća je stara, tako da se vjerovatno ne radi o nekom recentnom odstupanju od ustaljenog pravila. Nismo mogli dobiti neko autentično objašnjenje za ovaj način smještaja. Možda je razlog u nastojanju da se jedan dio »kuće« pokrije prema krovnom prostoru, tijelom čardaka, da se smanji ishlađivanje noću kad se ognjište ne loži, a da ipak prostor nad ognjištem ostane slobodan zbog odlaska dima. U ovom slučaju je ulaz u čardak izvana preko posebno prigrađenog stepeništa s »hajatom« ispred sobe. Ovaj prigrađeni »hajat« u bočnoj krovnoj površini je sasvim neuobičajen u historijskoj seoskoj kući i lako je moguće da je prigrađen naknadno.

Zbog toga ne bismo ni prikazali ovu kuću, kao netipičnu, kad nam smještaj čardaka iznad »kuće« ne bi bio potreban kao ilustracija jedne druge mogućnosti u oblikovanju prostora ovog tipa: smještaj čardaka iznad sobe i iznad jednog dijela »kuće«, na objema čeonim stranama. Lijep primjer za to pruža nam kuća Janka Pejića iz sela Nišića, iznad Čevljanovića. U ovoj kući je ulaz u oba čardaka također izvana, iz jednog prigrađenog trijema sa zatvorenim stepenicama i kroz potkrovni prostor ispod bočne krovne površine. Taj trijem i prolaz u čardake je tako ukomponovan u kućni i krovni prostor da ne remeti konstruktivno i oblikovno jedinstvo objekta. (Konzolni istak manjeg čardaka iznad čeonog zida prizemlja je atipičan, a sama kuća je relativno mlađa, građena je 1914.)

Neke starije kuće sa dva čardaka među rogovima smo našli u selima Turovima, Ljubovićima i Rakitnici ispod Bjelašnice. Ulaz u njihove čardake je stepenicama iz

75. — Kamena prizemnica nad magazom s obostranim čardacima među rogovima u selu Turovi (Bjelašnica)

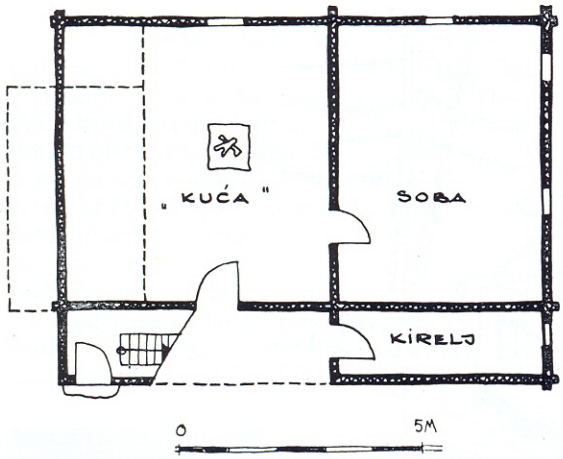

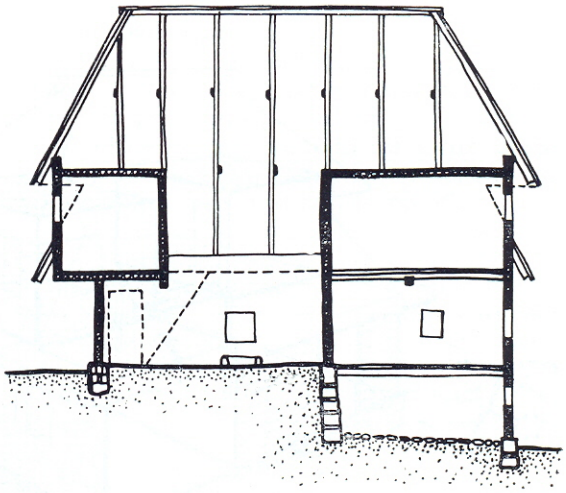

76. — *Kuća Janka Pejića u selu Nišići, tlocrt prizemlja*

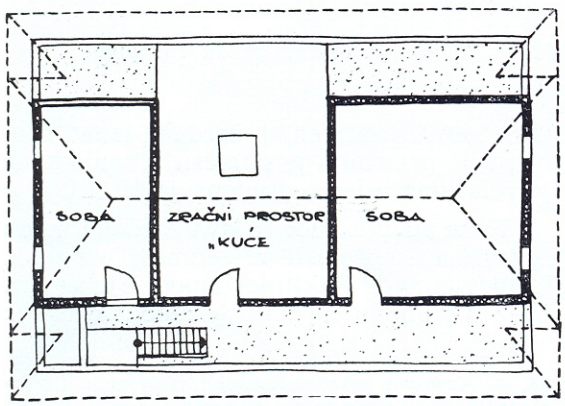

77. — *Ista kuća, tlocrt čardaka*

78. — *Kuća Marka Matića u selu Riječnjaci sa čardakom među rogovima u koju se ulazi izvana (Kraljevska Sutjeska)*

»kuće» na jednu i drugu stranu, ili stepenicama na prostor ispred čardaka koji se nalazi nad sobom, a odatle mostićem u suprotni čardak.

Zanimljiv primjer ulaza u čardak smo našli u selu Obodu, u okolini Kralj Sutjeske. U ovom slučaju je korištena strmina terena, pa je ulaz u čardak izvana, s brda, preko nekoliko prigrađenih stepenica.

Stvaralačka fantazija narodnih graditelja našla je široke mogućnosti u smještaju čardaka i ulaza u njih, kao i oblikovanju unutrašnjeg kućnog prostora u vezi s čardacima. Da se to stvaralaštvo nije ugasilo ni pod najezdom stranih uticaja, neka posluži kao primjer kuća Miće Pejića iz Nišića.

79. — Modernizirana varijanta kuće sa dva čardaka među rogovima (kuća Miće Pejića u selu Nišići)

Vanjsko oblikovanje ove novije kuće je pod snažnim uticajem stranih uzora preuzetih od željezničkih stanica i žandarmerijskih kasarni. Ali je komponovanje unutrašnjeg kućnog prostora vrlo inventivno, i u funkcionalnom i u oblikovnom pogledu. Vanjski ulazni trijem, ugrađeni »kiljer« i zatvoreno stepenište za čardake su oklopljeni u cjeloviti blok kuće. Pristup u čardake je preko jedne galerije, koja gleda u prostor »kuće« s ognjištem. Zadržavajući odvajanje ulaza za mlađe bračne parove u njihove čardake, istovremeno je ipak zadr-

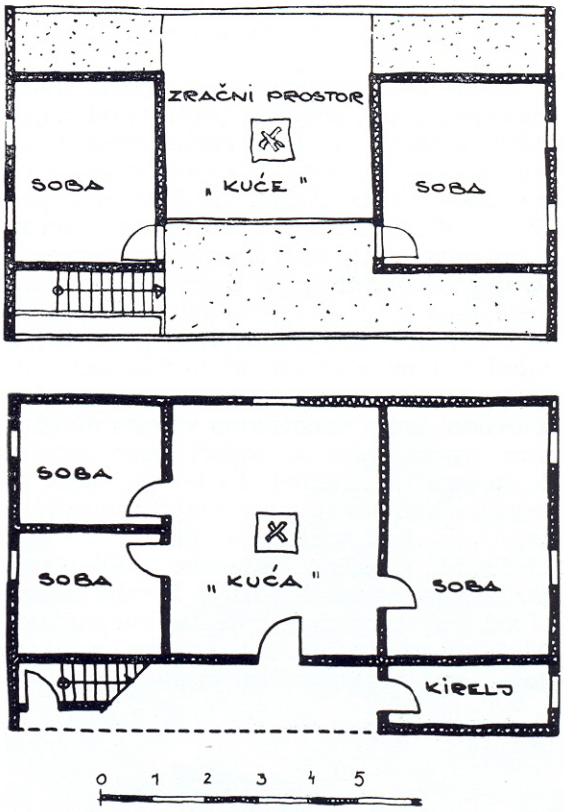

80. — Novija kuća Miće Pejića u selu Nišići sa čardacima u krovu

žano, prostorno i psihološki, jedinstvo porodice i njene kuće pod jednim zajedničkim krovom, u jednom funkcionalno izdijeljenom ali oblikovno jedinstvenom prostoru »kuće« — simbola porodične zajednice.

Što se tiče materijala od kojeg su građene kuće s čardakom među rogovima, može se reći da se ovaj tip pojavljuje u svim navedenim kategorijama kuće: u Nišićima i Rakitnici kao brvnara, u Trepču i ostalim selima bosanskih brdskih krajeva kao razni derivati drvene kuće — birkatica s raznim ispunima, u Sarajevskom polju kao ćerpičara, u potplaninskim Turovima, gdje se već osjeća pojava kamena, kao kamena kuća sa očuvanim dispozicijama brvnare. Ona se pojavljuje i kod svih grupa stanovništva: kod Muslimana u bosanskim brdskim krajevima, Sarajevskom polju, Turovima i Rakitnici, kod pravoslavnih u Nišićima, kod katolika u Obodu.

OBLIKOVNE KARAKTERISTIKE KUĆE S ČARDAKOM MEĐU ROGOVIMA

U oblikovnom pogledu se čardak među rogovima može smatrati jednom od najizrazitijih specifičnosti bosanske seoske kuće. Sam položaj čardaka na čeonoj strani kuće nije naročito specifičan. Taj položaj se javlja i u drugim tipovima alpske i brdske kuće uopće. Ali ono što je specifično, to je njegovo oblikovanje. U drugim tipovima kuće položaj čardaka se oblikuje tako da se čeoni zid kuće jednostavno produži kao zabat. U tom zabatu se javljaju prozori čardaka. Krov se jednostavno rješava kao dvovodni krov, eventualno s nešto otupljenim vrhom, gdje se pojavi samo začetak čeone krovne ravnine. To je tzv. »krov na romak«, kao što se može vidjeti na novijoj kući Miće Pejića na našoj slici.

Međutim, klasično bosansko oblikovanje čardaka je sasvim drugačije. I ovdje se čeoni zid kuće produžuje uvis kao zid čardaka. Ali je njegova površina presječena strehom koja neprekinuto prelazi preko njega i dijeli ga u dva dijela po visini. Čeona krovna ravnina nije odstranjena, nego čardak izranja iz crnog krova koji ga meko uokviruje. Iznad čardaka se opet pojavljuje čeona krovna ravan i spaja se s produženim uzdužnim ravninama glavnog kućnog krova. Tako je korpus čardaka sa svih strana meko umotan crnim krovnim ravninama kao lice seoske žene ubrađene crnom maramom. Tako meko izmodeliran i ušuškan sa svih strana ovaj novi plastični element ne remeti jedinstvo krovne zapremine, a njegov prednji zid, optičkom varkom kontrasta, izgleda kao da je uvučen iza čeonog zida kuće u prostor krova. Razne ravnine i prodori krovnih površina u raznim planovima i nagibima, duboke sjene streha i tajanstveni mrak u njihovim dubokim prodorima, njegovi sitni prozori — svi ti elementi, mijenjajući mjerilo čardaka u odnosu prema mjerilu kuće, pojačavaju utisak neke naročite intimnosti krovnog čardaka. A time i cijela kuća dobiva onaj svoj specifični oblikovni karakter.

SPRATNA KUĆA S PREPUSTOM

(SEOSKA ČARDAKLIJA)

Pojava spratne kuće na selu je odraz višeg standarda — društvenog, ekonomskog i stambenog.

Spratna kuća je istovremeno viši stepen razvoja dispozicione i prostorne koncepcije kuće. I u tom razvoju spratne koncepcije postoji stanovita gradacija, od nižih razvojnih oblika prema višim. Spratna kuća s prepustom iz sela Čelića (Bihać) može se smatrati početnim oblikom u razvoju spratne dispozicije.

(U razvoju prostorne i oblikovne koncepcije bi još jednostavniji tip bio tip kuće s istom dispozicijom, ali bez prepusta sprata. Na takav tip kuće mi međutim do sada nismo naišli među postojećim kućama, ali nas izvjesne pojave utvrđuju u uvjerenju da je takav tip mogao ranije postojati i u toku vremena nestati. Za to govori pojava kuća s vrlo malim prepustom na sve četiri strane, ili s prepustom na jednu ili dvije strane, čija je dispozicija identična s dispozicijom ovog tipa. Isto tako i pojava spratnih kuća bez ikakvog prepusta, koje međutim ne možemo svrstati u ovaj tip zbog drugačije unutarnje dispozicije. Može se s puno opravdanja pretpostaviti da je pojava prepusta vezana za upotrebu skeletnog zida — birkatice, kao i za stanoviti uticaj iz Crne Gore, Kosmeta i dr., te i pod uticaj begovskih kula).

81. — Kuća s prepustom iz okoline Bužima sa magazom od brvana

82. — Krajiška brvnara s prepustom iznad kamene magaze (Varcar Vakuf)

Prikazani tip kuće s prepustom je u dispozicionom pogledu u stvari već poznata dispozicija prizemnice sa »kućom« i sobom dignutim na prvi sprat, iznad »magaze«, koja je ostala u prizemlju, neukopana u teren. Ognjište je sada na spratu, uz »banak« između soba i »kuće«; »kuća« je otvorena prema tavanskom prostoru, kuda odlazi dim i izlazi kroz badžu na krovu. Iznad sobe je opet strop i tavan. U nekim kuća-

ma postoje čak i »velika« i »mala« vrata; kroz velika vrata je ulaz u »kuću« a kroz mala se izlazi u pretprostor nužnika, ili direktno u sam nužnik.

U magazi ispod kuće se u zapadnim krajevima drži stoka, a tako je vjerovatno nekada bilo u cijeloj Bosni. Sada u naprednijim ravničarskim selima u centralnoj Bosni magaza služi samo kao gospodarska prostorija i ostava.

U magazi se ne loži vatra, niti ona služi za stanovanje. Glavni razlog za to leži u poteškoćama oko odvođenja dima. Dizanje ognjišta i »kuće« na sprat je u stvari jedan od načina na koji seoski graditelj rješava ovaj funkcionalni problem. U nekim drugim tipovima ćemo se upoznati s drugačijim načinima rješavanja ovog pitanja i vidjeti od kolikog je uticaja odvod dima bio na stvaranje tipova spratne kuće.

Pristup u stambeni dio kuće na spratu se obavlja stepenicama koje mogu biti prislonjene uz kuću, kao neka vrsta aneksa, ili ugrađene u prostor magaze.

I u jednom i u drugom slučaju je očevidno nastojanje da se izbjegne prodiranje zadaha iz staje u »kuću« i sobe. Kod kuće Čelića je zato ugrađen posebni ulazni pret-

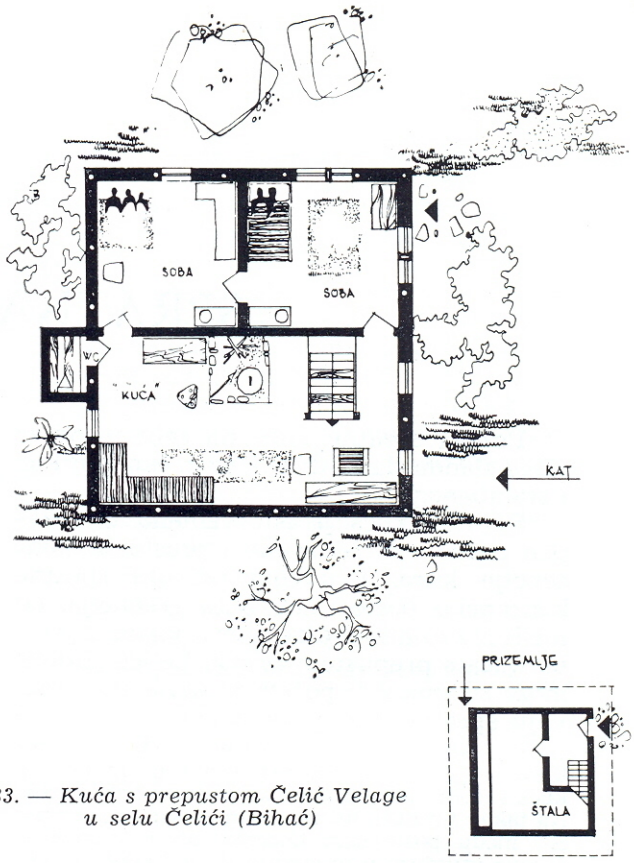

83. — Kuća s prepustom Čelić Velage u selu Čelići (Bihać)

84. — Kuća s prepustom Čelić Velage u selu Čelići (Bihać). Tipizacija kuća u istom naselju

prostor pred stepeništem, odvojen od prostora staje. Nikada ne postoji direktna veza između staje i kuće.

Nužnik u ovakvoj kući je uvijek na spratu, i to obično s jednim pretprostorom, koji služi kao umivaonica — »abdestluk«. — Ako je pristupno stepenište prigrađeno kao aneks uz kuću, onda je u tom aneksu i abdestluk i nužnik.

U konstruktivnom pogledu svraća na sebe pažnju sloboda u kreiranju dispozicije sprata s prepustom, bez robovanja dispo-

85. — Kanaliziranje nužnika pomoću drvenog badnja u kući sa prepustom Arifa Durića u selu Gnjilovac (Cazin)

ziciji i konstrukciji zidova prizemlja. Ovakovu slobodu dozvoljava skeletna konstrukcija zidova na spratu, koja im omogućuje taj lebdeći karakter. Isto tako istak stropnih greda iznad prizemlja, koje na svojim istaknutim krajevima nose skeletne zidove prepusta, ima statičkih prednosti jer smanjuje momente savijanja greda. Na taj na-

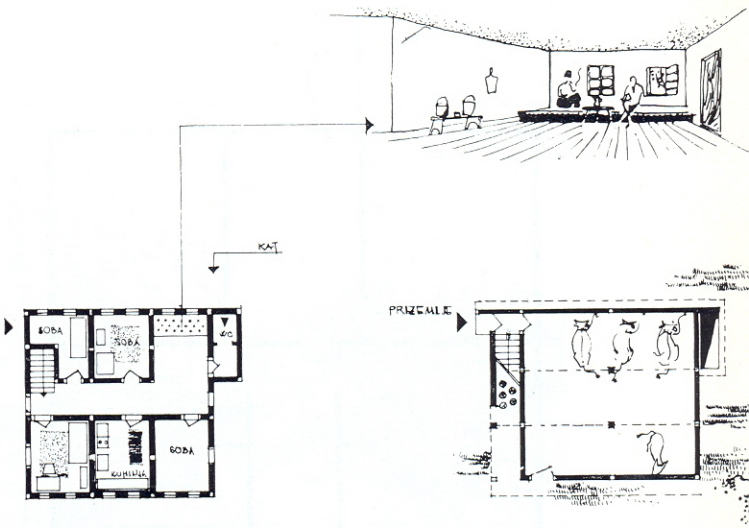

86. — Kuća sa prepustom Arifa Durića u selu Gnjilovac (Cazin)

čin čitava konstrukcija sprata u konstruktivnom i oblikovnom pogledu ima karakter laganog lebdećeg objekta, koji počiva na čvrstim zidovima magaze. Zidovi magaze su od kamena ili od brvana, a mjestimično i od skeleta sa ispunom od debelih planki.

U tlocrtu je kuća približno kvadratična ili nešto izdužena, kao brvnara.

Kuće s prepustom iz Hrvatinovića i Gnjilovca pokazuju odvajanje dispozicionog rješenja stambenog dijela od prvobitne dispozicije brvnare uz istovremeno zadržavanje cjelokupnog koncepta te kuće s prepustom.

87. — Krajiška kuća sa prepustom iz okoline Vel. Kladuše. Motiv kućnih vrata, prenesen s prizemne brvnare, ponavlja se na katu radi lakšeg istjerivanja dima s ognjišta u tavan. Ulaz u kuću je kroz odvojeni prostor u magazi

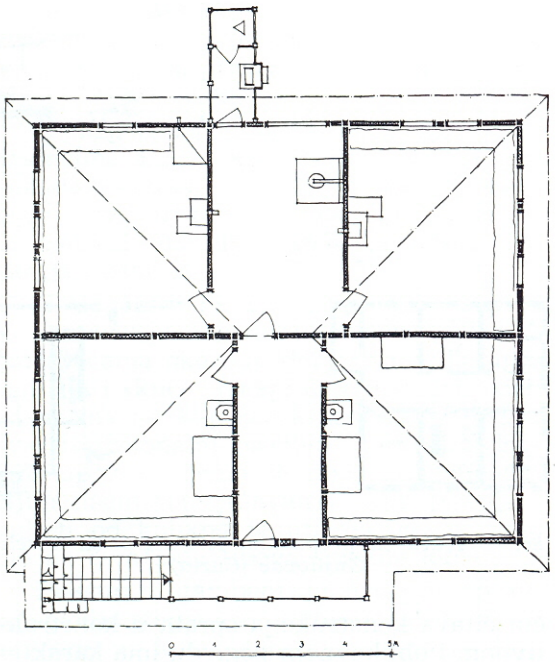

88. — Kuća sa prepustom Ibrahima Korajlića u selu Hrvatinovićima (Tešanj)

Kuća Korajlića iz sela Hrvatinovića kod Tešnja ima mjesto »kuće« hodnik. Iz tog se hodnika — »hajata« — bočno ulazi u dvije sobe, s jedne i druge strane hodnika. Hodnik nema stropa, otvoren je prema krovnom prostoru, dok su sobe, naravno, pokrivene stropom. U dnu hodnika je jedan širi prostor — »mutvak«, također otvoren prema tavanskom prostoru. Iz njega se bočno ulazi u dvije sobe pokrivene stropom. U »mutvaku« je ognjište. Čeono, u dnu

89. — Kuća sa prepustom Ibrahima Korajlića u selu Hrvatinovićima (Tešanj)

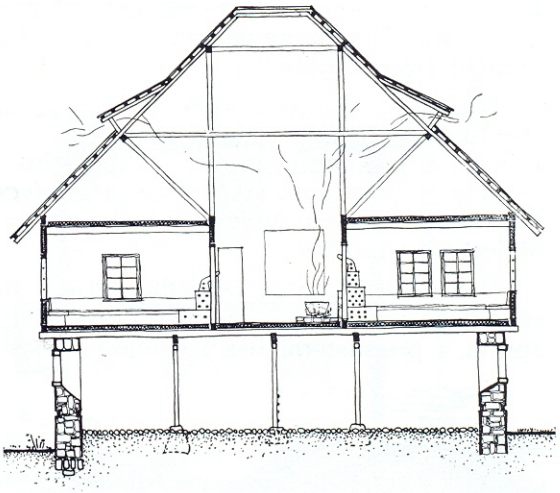

90. — Kuća sa prepustom Ibrahima Korajlića u selu Hrvatinovićima (Tešanj)

»mutvaka« su vrata kroz koja se ulazi u prigrađeni objekt »abdestluk« i nužnik.

Mala usporedba ove dispozicione koncepcije sa dispozicijom tradicionalne prizemne brvnare lako ukazuje na njeno porijeklo. Iz početka je postojala tradicionalna »kuća«, otvorena prema krovu, i sa sobama s jedne strane. Kasnije je od »kuće» odvojen prostor i za sobe s druge strane, a od »kuće« je ostao samo otvoreni »hajat« i »mutvak«. Velika ulazna vrata u »hajat« i nasuprot njima postavljena vrata iz »mutvaka« u »abdestluk« su u stvari reminiscenca na »velika« i »naspramna« vrata tradicionalne »kuće«. Ova kuća je odmah od početka imala dispoziciju s hodnikom i sobama s obje strane. Međutim jedna susjedna kuća iste porodice je stvarno iz početka imala veliku »kuću« sa sobama samo s jedne strane, pa je kasnije pregrađivanjem »kuće« dobila sobe i s druge strane te uski nepokriveni hodnik u sredini i »mutvak« u dnu hodnika.

Takav se dispozicioni postupak reduciranja »kuće« na jedan nepokriveni hodnik sa sobama s obje strane i »mutvakom« otvorenim prema krovnom prostoru na kraju hodnika vidi i na kući Arifa Durića iz sela Gnjilovca u okolini Cazina. Samo je ovdje, ukidanjem ognjišta, i taj ostatak »kuće«, »mutvak«, pokriven stropom i pretvoren u divanhanu, dok je jedna od soba pretvo-

91. — Virtuozna kompozicija volumena na krajiškoj kući sa prepustom (Cazinska Krajina — okolina Velike Kladuše)

92. — Krajiška kuća s prepustom (Vel. Kladuša), s dograđenim aneksom abdest-luka i sanitarija

rena u kuhinju. O ranijoj funkciji »mutvaka« i bivše »kuće« svjedoči samo položaj ove divanhane i »mala« vrata, koja vode u abdestluk i nužnik.

OBLIKOVNE KARAKTERISTIKE KUĆE S PREPUSTOM

Kuća s prepustom je u svom prvobitnom obliku ratnička kuća. Njen karakter je obrambeni. Zid magaze je utvrđen, većinom od kamena, s uskim otvorima — mazgalama. Prepust iznad magaze služi za stanovanje i uzdignut je visoko iznad zemlje. Stroga kamena vertikala magaze je naglo presječena isturenom laganom lebdećom masom stambenog prepusta. Kod klasičnog tipa ove kuće je naglašena razlika u proporcijama ova dva dijela: magaza je uska i vertikalna, lebdeći dio je niži i gotovo horizontalnog karaktera. Ovu razliku u proporcijama i karakteru akcentira i razlika u materijalu: lagana skeletna ili drvena konstrukcija na masivnom kamenom postolju.

Motiv lebdećeg istaka se ponavlja dva puta, kao istak sprata i istak krovne strehe, tako da se cijeli objekt proširuje prema

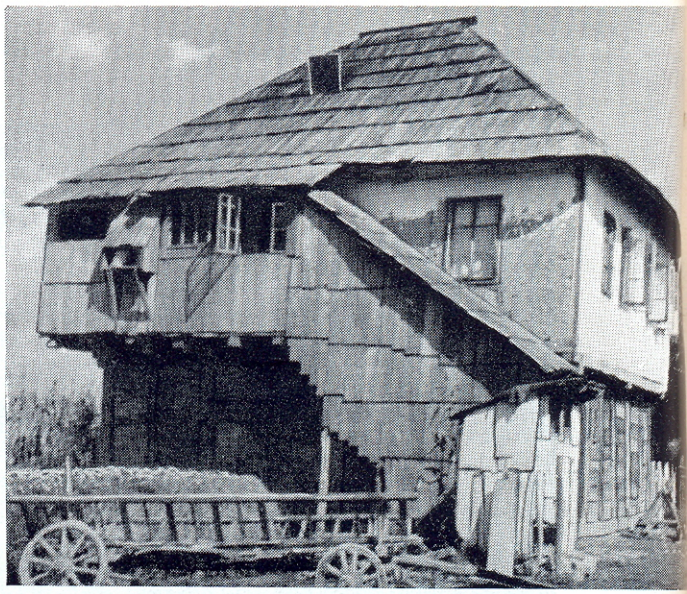

93. — Krajiška kuća sa prepustom i dograđenim aneksom u kome su smještene vanjske stepenice, abdestluk i nužnik u selu Japra (Bos. Novi)

94. — Krajiška kuća sa prepustom iz Cazinske Krajine (okolina Velike Kladuše), sa dograđenim aneksom za stepenište, abdestluk, nužnik i ostavu za drva

vani kako se penje uvis. Razlika u visinama prizemnog i spratnog dijela optički povećava utisak visine, jer gledalac podsvijesno pretpostavlja da je visina spratnog dijela jednaka visini magaze, ali da se perspektivno skraćuje s visinom. Utisak lebdeće mase istaka pojačava se naglim sužavanjem krova prema šljemenu. U suprotnosti sa strogošću magaze istaknuti dijelovi obiluju množinom nježnih detalja. Nježna perforacija istaknutog dijela nizom sitnih prozora, ponekom uvučenom kamerijom, zatvorenom mušepcima, istaknuti doksati abdestluka, vidljive stropne grede ispod istaka i vidljivi rogovi ispod strehe, duboke sjene ispod strehe na bijelom zidu istaka i sjena istaka i završetaka greda na kamenom zidu magaze — sve to stvara jednu zanimljivu igru mnogobrojnih efekata i cijeli gornji dio kuće lebdi gracilno na masivnom kamenom podnožju. Prigrađeno pristupno stepenište unosi zanimljivu kosu temu u ovu igru horizontala i vertikala.

Ovi prigrađeni sitniji elementi stepeništa, abdestluka i raznih drugih pomoćnih prostorija uz glavni masiv kuće daju cijeloj prostornoj koncepciji usitnjeno mjerilo za ocjenjivanje stvarne veličine glavnog korpusa kuće, tako da ona izgleda veća nego što je u stvari, a čitava prostorna kompozicija je, uza sav svoj strogi karakter, istovremeno šarolika i razigrana.

95. — Kuća sa jednostranim i maskiranim istakom i ograđenim dvorištem, što opravdava jednostrani istak (Livno)

96. — Smanjivanje istaka sprata

Osim ranije spomenutih promjena dispozicije stambenog dijela kuće s prepustom, javljaju se i promjene njenog spoljnog izgleda i nekih elemenata prostornog koncepta u vezi s promjenom funkcija, geografskim položajem i vremenom kada je kuća građena. Idući od pograničnih krajeva »Serhat Krajine«, tj. bivše turske graničarske Krajine, sa zapada prema istoku, smanjuje se visina magaze u odnosu prema istaknutom čardaku kata, a i sam karakter istaka. Kuća postepeno gubi svoju obrambenu funkciju, a time i svoju prvobitnu, svježu i strogo funkcionalnu, oblikovnu koncepciju. Magaza je niža i u nju se više ne sklanja stoka, čitava kuća je zdepastija, istak je manji, da bi se postepeno smanjio na istak samo s jedne strane. Prelaz između zida magaze i istaka nije više onako sirov i neposredan, nego je iskošen, dekorativno obrađen, ili na stambolski način zaobljen i omalterisan. Nagib krova je manji, a dispozicija stambenog dijela pokazuje sve jače uticaje gradskog načina života i brigu o komforu.

KAMENI ČARDAK

Kameni čardak je kamena analogija kuće s prepustom. Ovdje, naravno, ne može biti govora o prepustu prvog sprata, s obzirom na težinu kamenih zidova, nego se analogija manifestira u načinu disponiranja prostora i funkcija: stoka i ostava u »konobi« ili »izbi« u prizemlju, stanovanje u »odaji« na katu. I ovdje je dispozicija kata analogna dispoziciji kamene prizemnice, podignute na prvi kat. Opet se pojavljuje pretprostor, »araluk« sa »ćilerom«, koji se upotrebljava kao priručna kuhinja, te soba u koju se ulazi iz »araluka«. Slično kao kod drvene kuće s prepustom ne postoji direktna veza stambenog prostora sa prostorom za stoku i ostavu, nego se u kat ulazi stepenicama prislonjenim uz kuću.

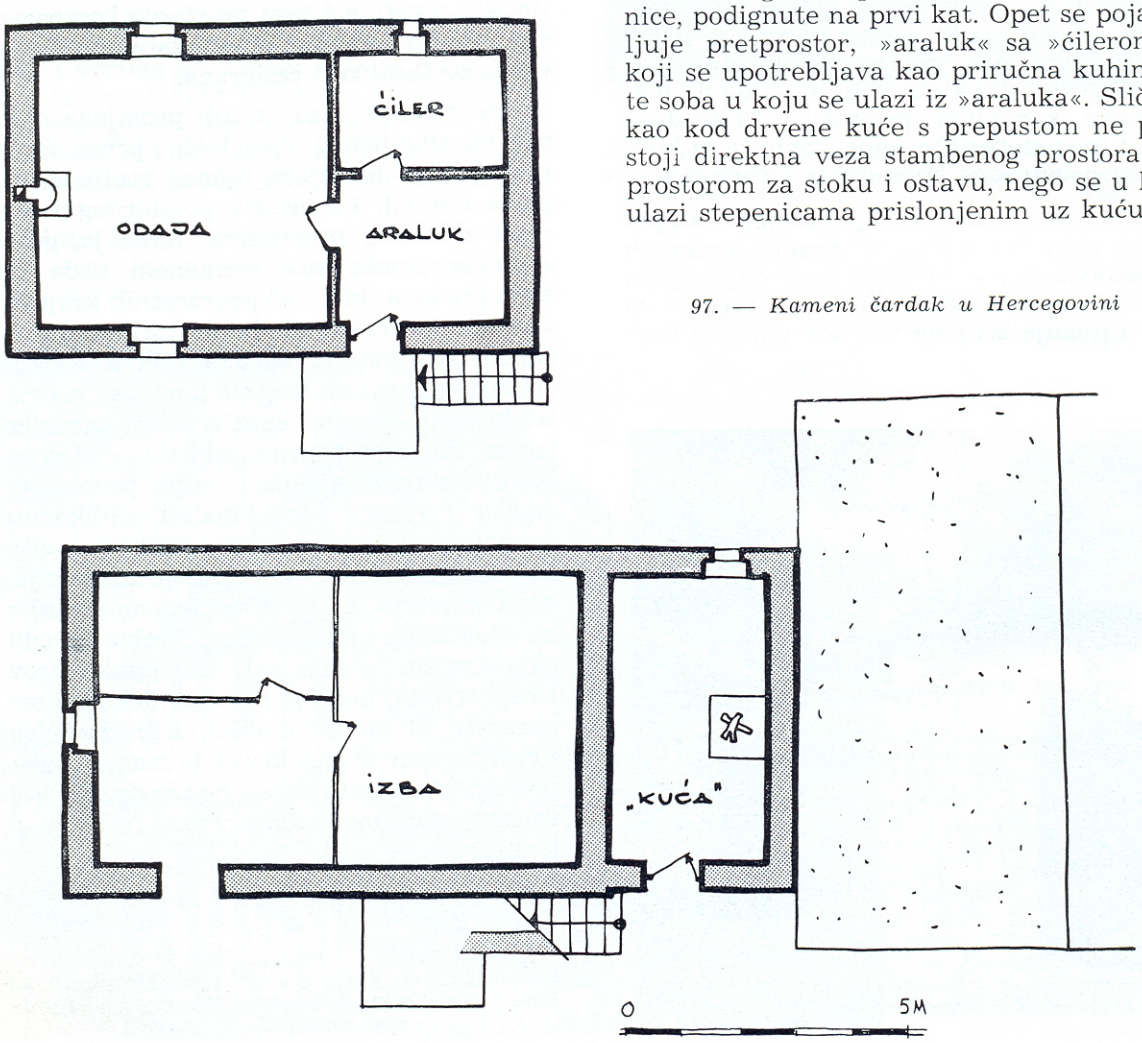

97. — Kameni čardak u Hercegovini

Za razliku od kuće s prepustom kod ovog tipa je »ognjenica« s ognjištem ostala u prizemlju. Ovo je također jedan od načina kako se rješava poteškoća s odvođenjem dima. Na drugom mjestu ćemo govoriti o tome koji su uzori mogli imati uticaja na ovakav položaj »ognjenice«.

Kao kod svih kamenih kuća i ovdje je dvovodni krov na lastavicu pokriven kod starijih čardaka kamenom pločom, a u posljednje vrijeme crijepom.

98. — Kameni čardak u Hercegovini

SPRATNA DIMALUČARA

Spratna dimalučara je najrazvijeniji tip spratne seoske kuće u Bosni; na njemu se najizrazitije manifestirala inventivnost seoskih neimara u rješavanju niza ključnih problema kuće: dispozicije, konstrukcije, djeljivosti, etapnosti izgradnje, odvođenja dima s ognjišta i iz soba, oblikovnog rješenja. Ovaj tip kuće se pojavljuje u enklavama ili u pojedinačnim sačuvanim primjerima u raznim dijelovima Bosne, u različitim razvojnim stepenima: od klasičnog do »dekadentnog«. Pri tomu se čini da je to i vrlo star tip.

99. — Dimalučara iz Brnjica (Zenica — Kakanj)

Klasični tip dimalučare prikazuju naše slike dimalučare iz Brnjica. To je dimalučara iz jedne skupine zabačenih sela između Zenice i Kaknja, gdje su se još sačuvali stanoviti stari običaji, izrazi i način života koji su već nestali u ostalim krajevima.

U ovim selima su gotovo sve kuće građene na isti način, s jednim visokim stepenom kolektivne discipline, čuvanja starih običaja i ustručavanja da se gradi i živi »mimo svijet«. U takvoj društvenoj klimi se i mogao postepeno razviti i očuvati ovakav tip kuće.

Prikazana brnjička dimalučara ima dispoziciju prizemlja kao i svaka klasična brvnara: »kuću« s ognjištem, »velikim« i »malim« vratima i dvije sobe iza »banka«.

Za razliku od prizemne brvnare »kuća« je pokrivena stropom tako da se u prvom spratu nalaze sobe iznad »kuće« i iznad soba u prizemlju. Odvođenje dima i toplote s ognjišta je riješeno daleko duhovitije nego kod prizemnice. Mjesto da se cijeli prostor »kuće« otvara prema tavanu, ovdje se otvara samo jedan mali dio tog prostora, po prilici toliki koliko je ognjište. To nije dimnjak iako ima i funkciju dimnjaka. To je veći prostor koji prima dimove iz prizemlja i iz soba na katu, a ujedno služi kao sušnica za meso, kože i dr. Taj prostor se naziva »dimaluk«, pa smo po njemu prozvali i ovaj tip kuće. Dimaluk završava u dimnom prostoru ispod krova.

Prilaz sobama na prvom katu se obavlja stepenicama, koje su prigrađene uz kuću i na prvom katu stvaraju ulazni pretprostor s »abdestlukom« i priručnom ostavom, negdje i s nužnikom, ili nekom vrstom divanhane. Ovi prostori stepeništa, abdestluka i divanhane su, kao što se vidi iz slika, skladno ukomponovani u cjelokupnu masu

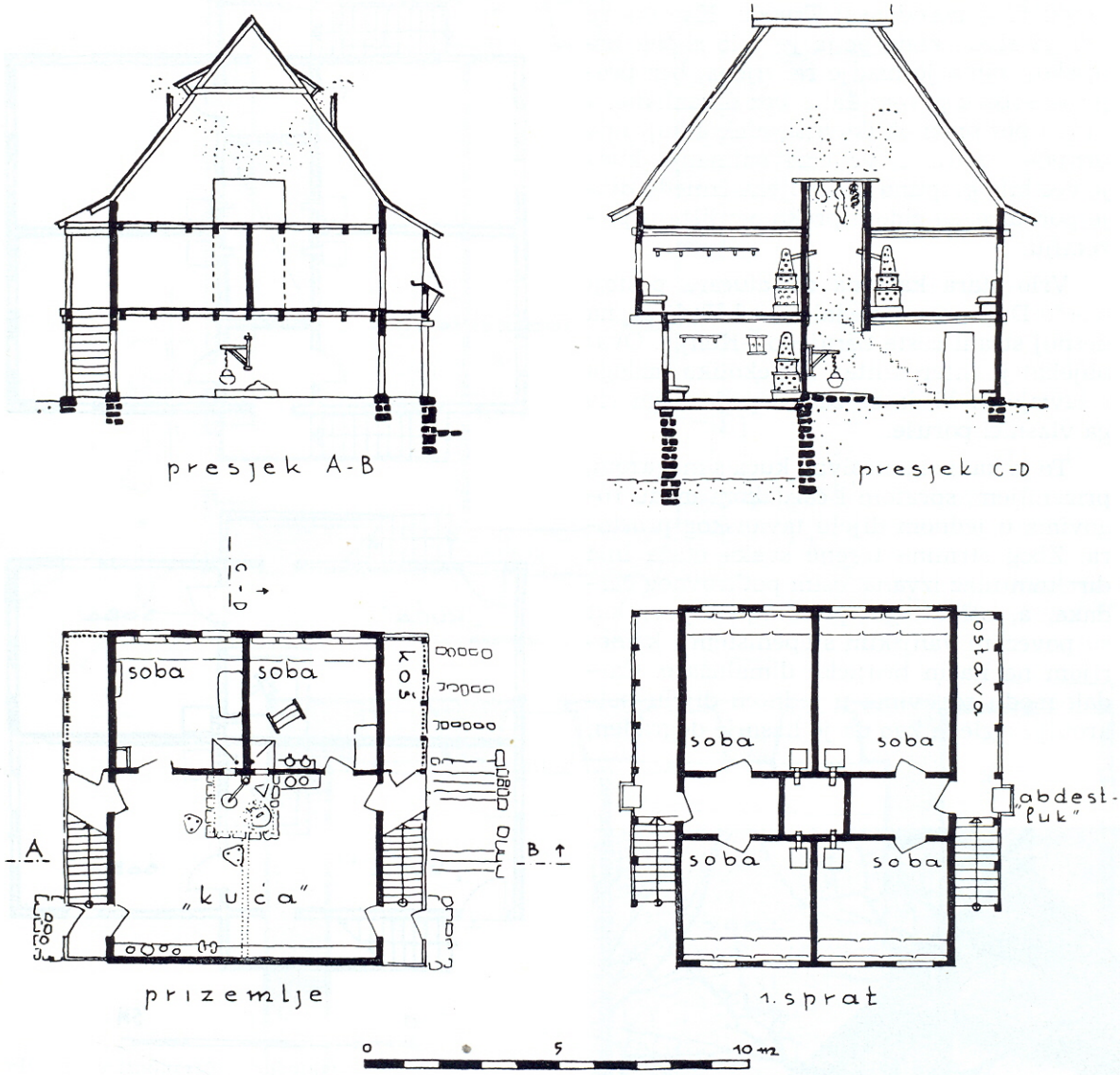

100. — Tipična dimalučara iz Brnjica

kuće i zajedno s prepustom soba u prvom katu stvaraju jednu laganu, perforiranu istaknutu masu, koja opasuje kuću sa tri strane i kosinom stepenica silazi do zemlje.

Ova koncepcija kuće ima i veliku mogućnost dijeljenja ili etapnog izgrađivanja, o čemu ćemo detaljnije govoriti u drugim poglavljima.

Cjelokupna koncepcija brnjičke dimalučare je dovedena do krajnjeg stepena dispozicione, prostorne, konstruktivne i oblikovne funkcionalnosti, kakva se može postići samo dugim ponavljanjem i postepenim usavršavanjem istog tipa u toku dugog vremena i mnogobrojnih generacija.

Dimalučaru brnjičkog tipa smo našli i u selu Trepču, opet jednom nekad zabačenom selu u okolini Tešnja. To je danas već nestala stara kuća Hasanbašića, nekad najstarija kuća u tom selu, odakle je potekao

veliki broj porodica u Trepču. Kao što se vidi iz slike, koncepcija je vrlo slična brnjičkoj, samo je manje razvijena, bez prepusta soba u prvom katu, bez divanhane, a time i bez onog oblikovnog efekta koji ima brnjička kuća. U vrijeme snimanja kuća je već bila potpuno podijeljena između dvije porodice, sa zidom preko ognjišta u prizemlju.

Vrlo stara kamena dimalučara postoji u selu Dupovcima, nedaleko od Hadžića, na desnoj strani ceste Sarajevo—Konjic. Ovaj objekat je interesantan iz nekoliko razloga i zavrijedio bi da se zaštiti prije nego što ga vlasnici poruše.

To je kamena masivna kuća s magazom, prizemljem, spratom i čardakom među rogovima u jednom dijelu tavanskog prostora. Zbog strmine terena svaka etaža ima direktan ulaz izvana, osim potkrovnog čardaka, a, osim toga, prizemlje i prvi kat su povezani vanjskim stepeništem i kamerijom na način brnjičke dimalučare. Čardak među rogovima u jednom dijelu potkrovlja izgleda kao da je kasnije dograđen,

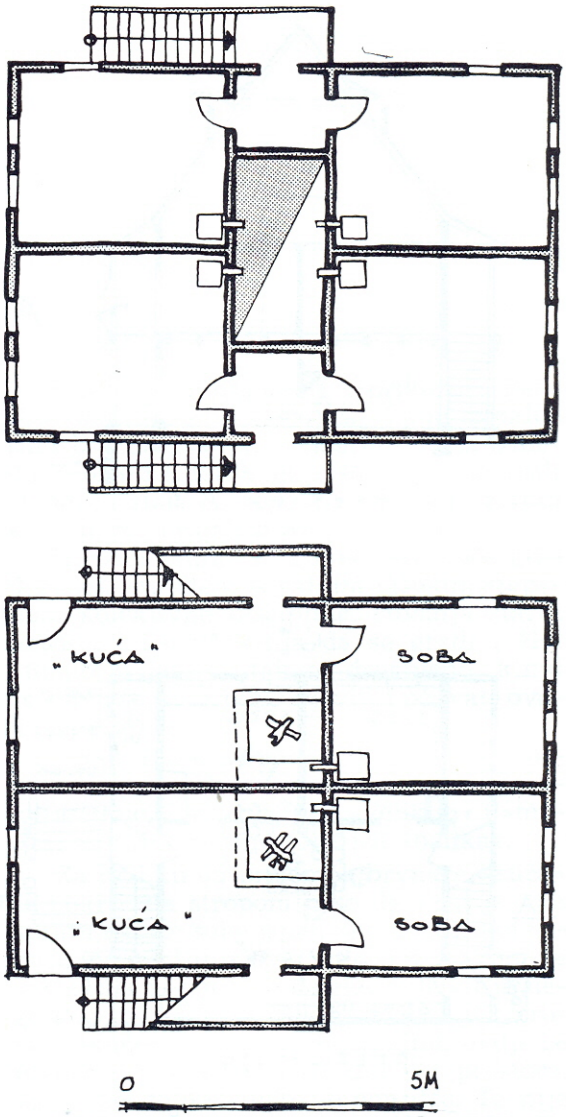

101. — Stara dimalučara Hasanbašića u selu Trepču (Tešanj)

102. — Kamena dimalučara u selu Dupovci (Hadžići — Sarajevo)

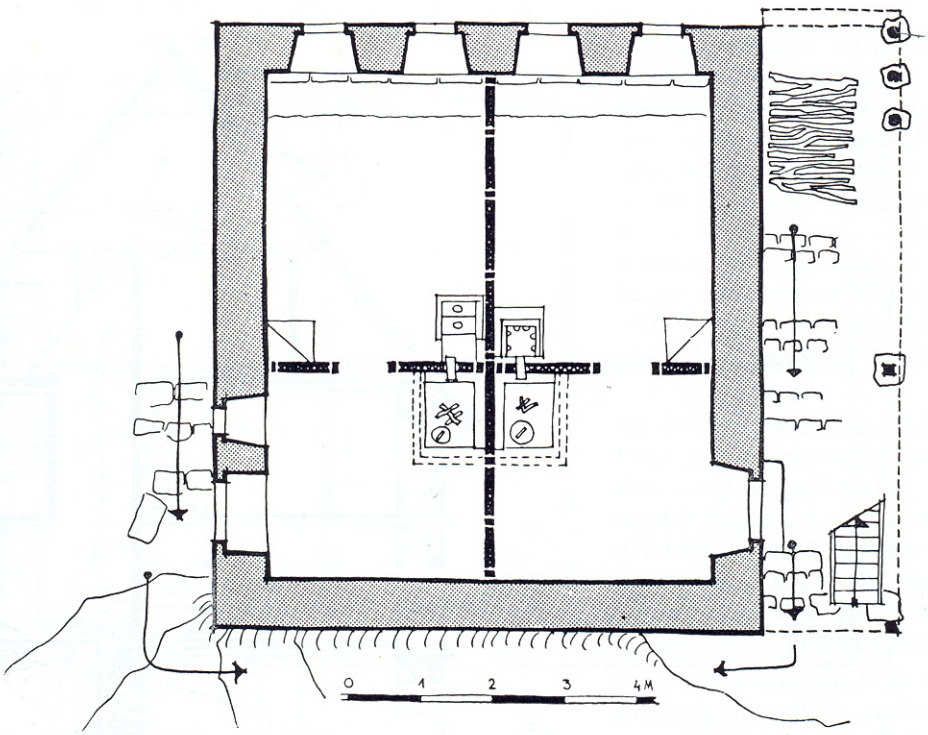

103. — Dimalučara (Dupovci), prizemlje

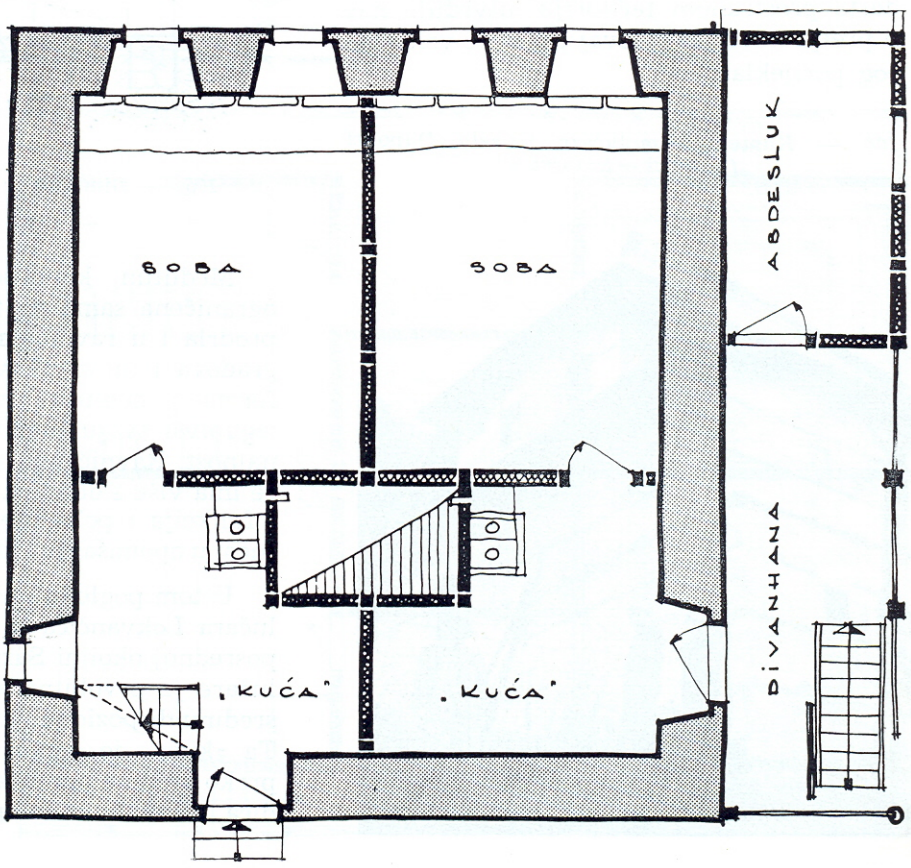

104. — Dimalučara (Dupovci), prvi kat

tako da su na ovoj kući ujedinjena dva tipa o kojima smo ranije govorili. Interesantna je i prostrana masivna magaza, koja je navodno nekad služila kao skladište hrane za vojnike s kojim su Dupovci, kao spahije, morali učestvovati u turskim ratnim pohodima. Živi potomci Dupovaca ne znaju starost svoje kuće, ni tačno porijeklo svoje porodice, osim nejasnih navoda da su se doselili iz sela Duba, iz Slavonije ili Hrvatske, možda prilikom povlačenja Turaka iz tih krajeva.

Vrlo stare i velike dimalučare smo također našli u selima Željezovog polja, opet u jednoj zabačenoj planinskoj skupini selâ iznad Žepča. Tamo su se sačuvale stanovite specifičnosti u načinu života i govoru, zahvaljujući odvojenosti ovih naselja od vanjskih uticaja, koji su zahvatili ravničarska naselja u dolini Bosne.

Okolnost da su se dimalučare najbolje sačuvale u zabačenim selima na jednom dosta prostranom teritoriju, utvrđuje nas u pretpostavci da je ovaj tip kuće vrlo starog porijekla.

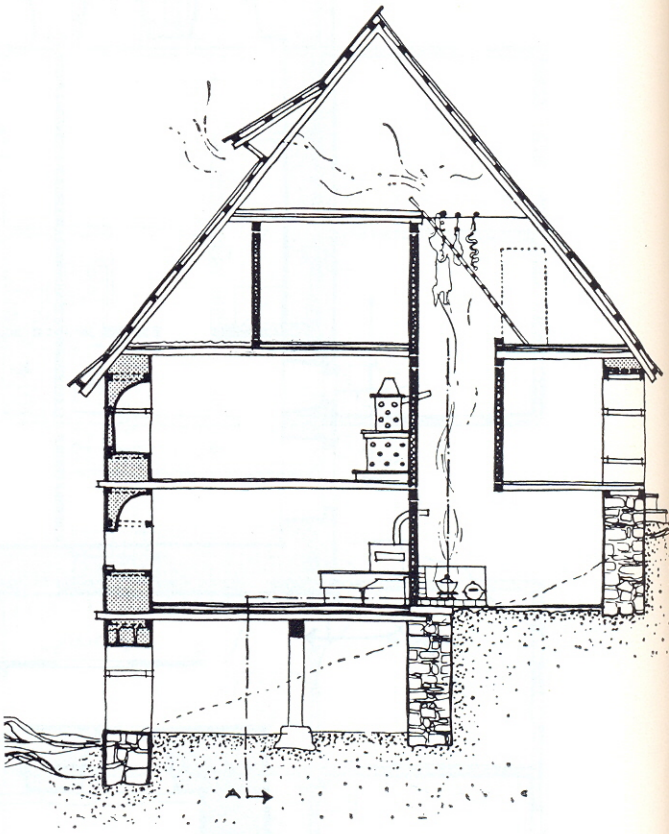

105. — Dimalučara (Dupovci), presjek

106. — Kamena dimalučara u selu Dupovci (Hadžići — Sarajevo)

Međutim, koncepcija dimalučare nije ograničena samo na takova sela. Ona je prodrla i u ravničarske krajeve u okolini gradova i tamo doživjela stanovite transformacije pod uticajem gradskih shvatanja, izgubivši svoju planinsku strogu funkcionalnost. Ravničarska dispozicija dimalučare ima više slobode u oblikovanju prostora i funkcija i pokazuje stanovitu pretencioznost u oponašanju elemenata gradske kuće.

U tom pogledu je karakteristična dimalučara Lokvančića iz sela Hrasnice, u neposrednoj okolini Sarajeva. Kod ove dimalučare je prvobitna »kuća« prolazila kroz sredinu dispozicije, sa sobama s obje strane. Ta »kuća« je danas podijeljena »ošitom« preko sredine ognjišta, između dviju porodica, tako da svaka porodica ulazi u svoj

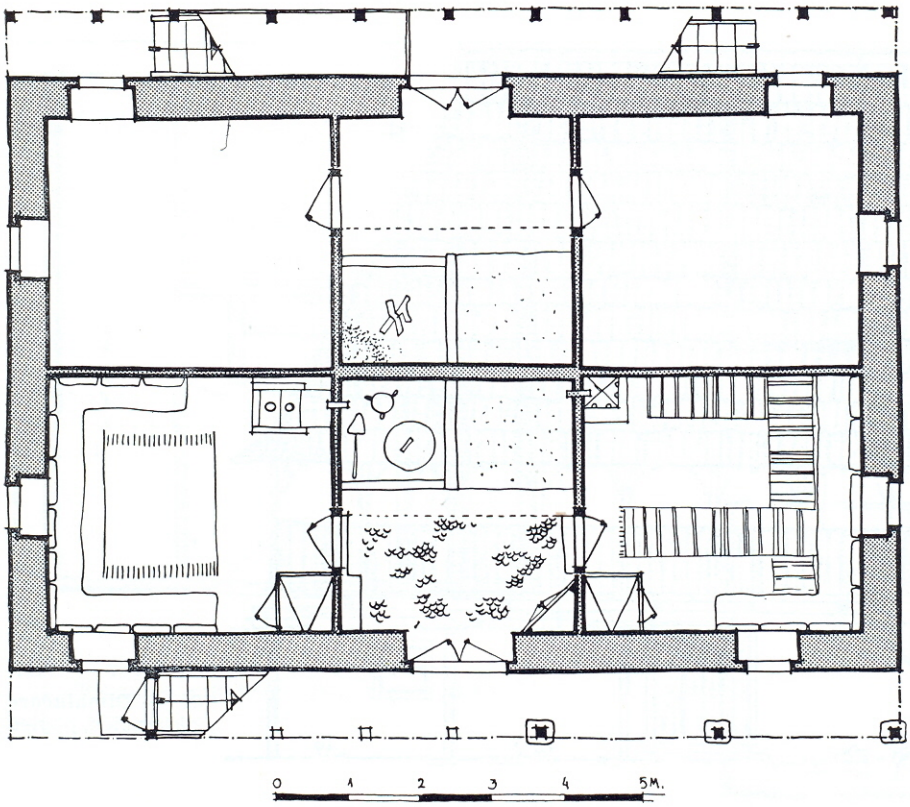

107. — Dimalučara Lokvančića u selu Hrasnica (Sarajevo), tlocrt prizemlja

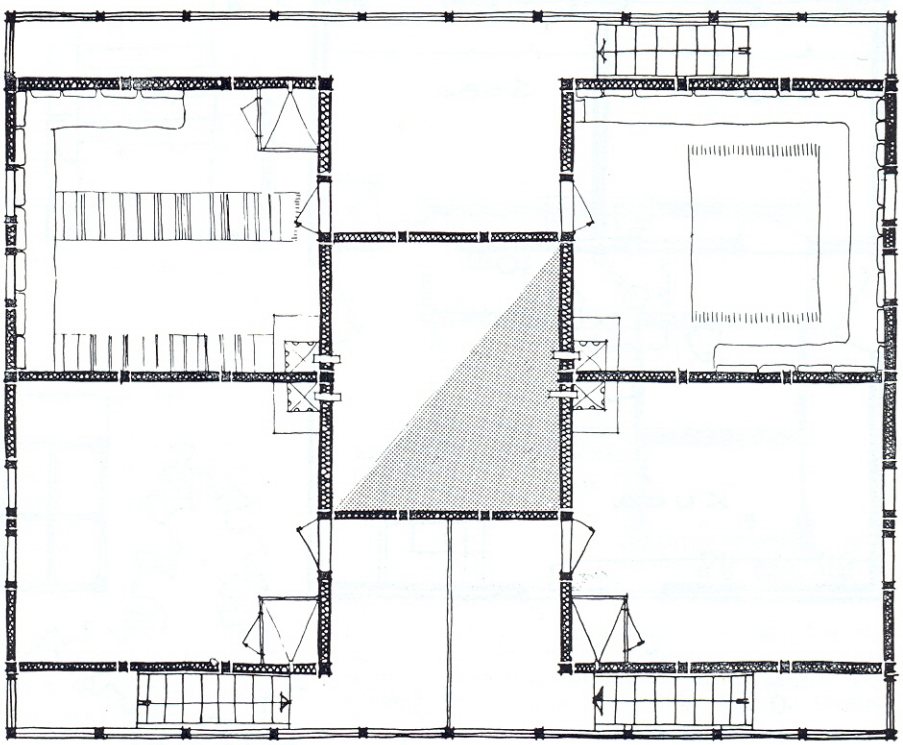

108. — Dimalučara Lokvančića, tlocrt karta

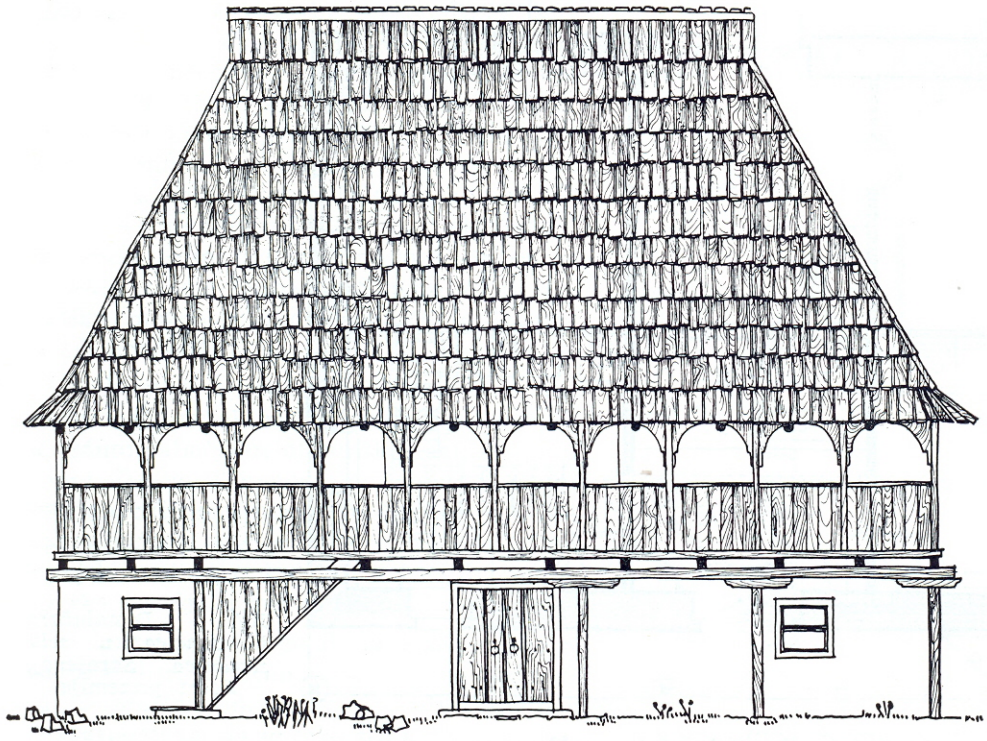

109. — Dimalučara Lokvančića, pogled

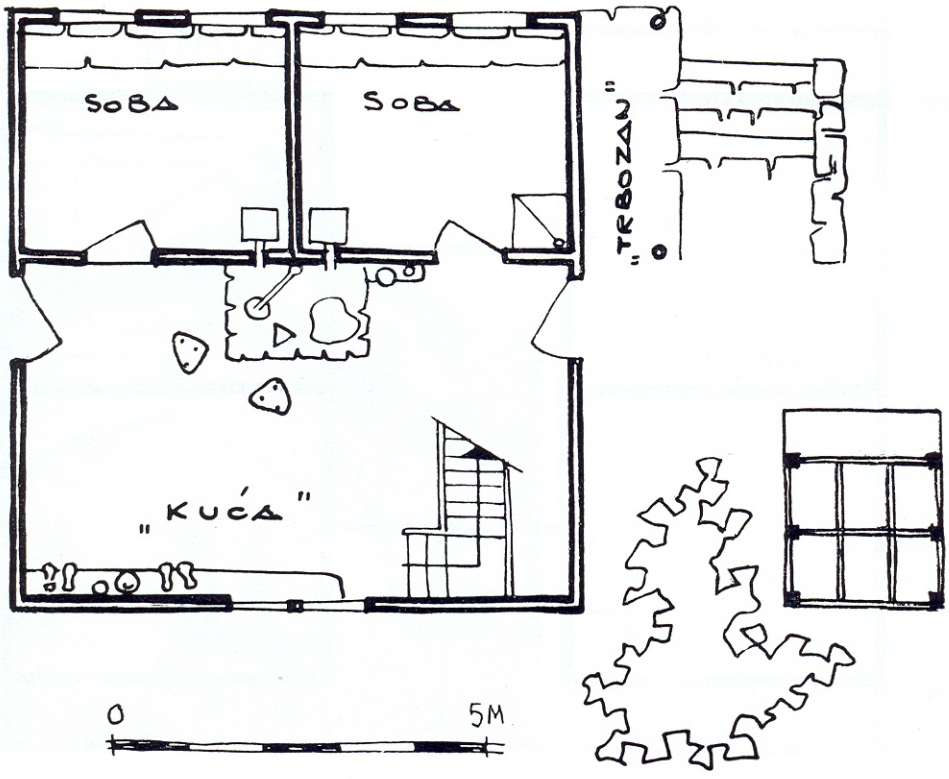

110. — Nova dimalučara u Brnjicu, prizemlje

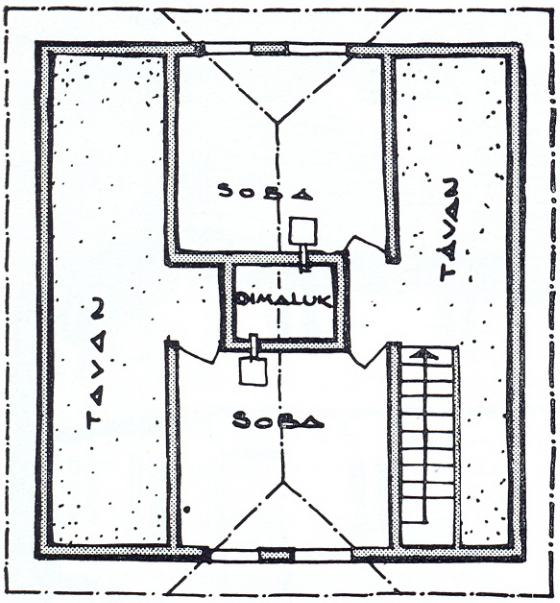

111. — Nova dimalučara u Brnjicu sa sobama i krovnim zabatima. Tlocrt potkrovlja

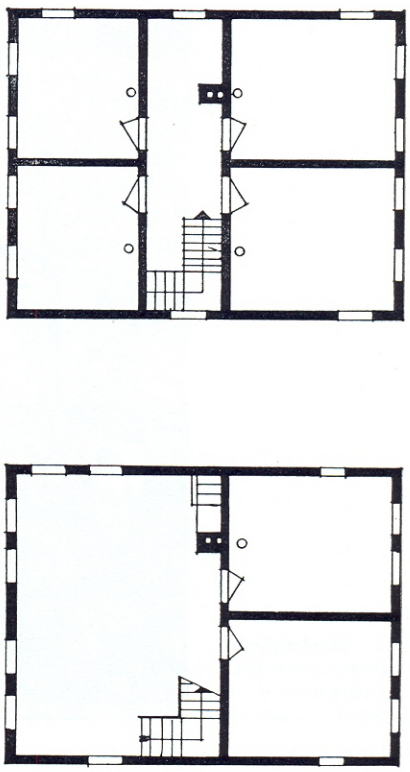

dio kroz jedna od naspramnih vrata »kuće«. Sobe na katu i pristupi u njih su već od početka tako disponirane da je moguća sadanja podjela kuće na veći broj međusobno odvojenih dijelova.

Novije dimalučare ne posjeduju onu koncepcijsku čistoću klasične dimalučare, nego su sačuvale samo dimaluk, kao funkcionalni elemenat, radi odvoda dima i sušenja mesa, ali taj elemenat nije odigrao u cjelokupnoj koncepciji kuće onu presudnu ulogu kao kod klasične dimalučare.

Sličan je slučaj sa mnogim gradskim kućama, u kojim je, radi odvođenja dima, jednostavno cijeli prostor »mutvaka« provučen od prizemlja kroz prvi sprat do u tavanski prostor, kao što je prikazano na kući M. Begića iz Počitelja. Izgleda da relativno obilje materijalnih sredstava i manja kolektivna disciplina u građenju gradske kuće nisu stimulirali kristalizaciju tako čistog tipa kao što je brnjička dimalučara.

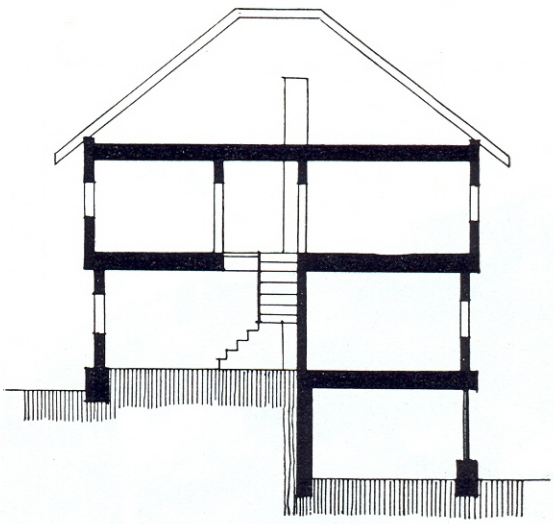

112. — Prekrojena stara dimalučara Mustafe Hasanbašića u selu Trepče (Tešanj). Ukidanje dimaluka, ugradnja dimnjaka, unutrašnjih stepenica i pretvaranje dispozicije kata u dispoziciju sa srednjim hodnikom

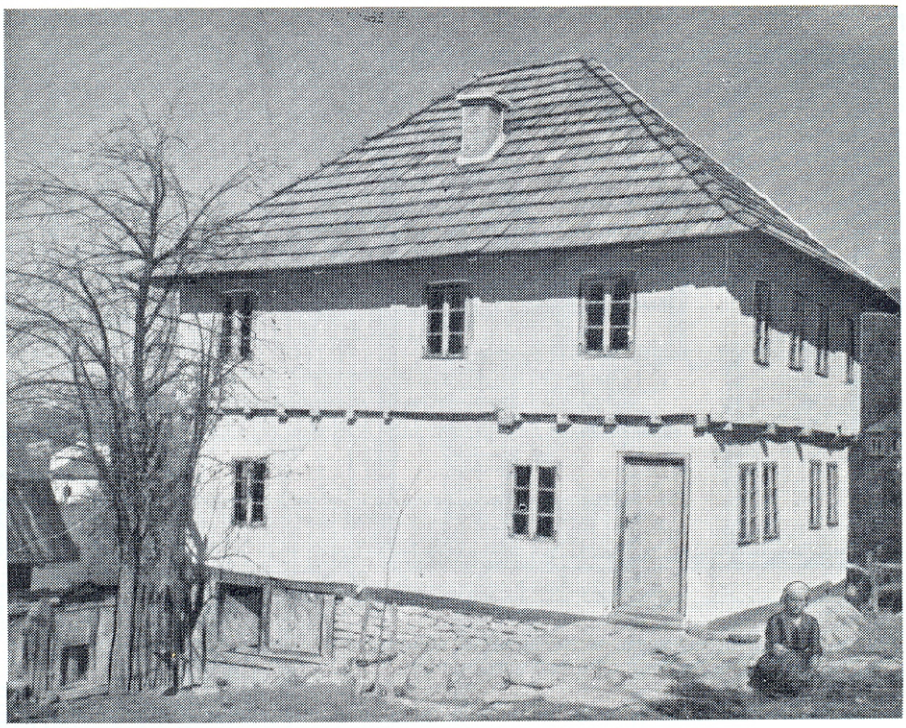

113. — Prekrojena stara dimalučara Mustafe Hasanbašića u selu Trepče (Tešanj)

114. — Drumski han u selu Paležu (Visoko)

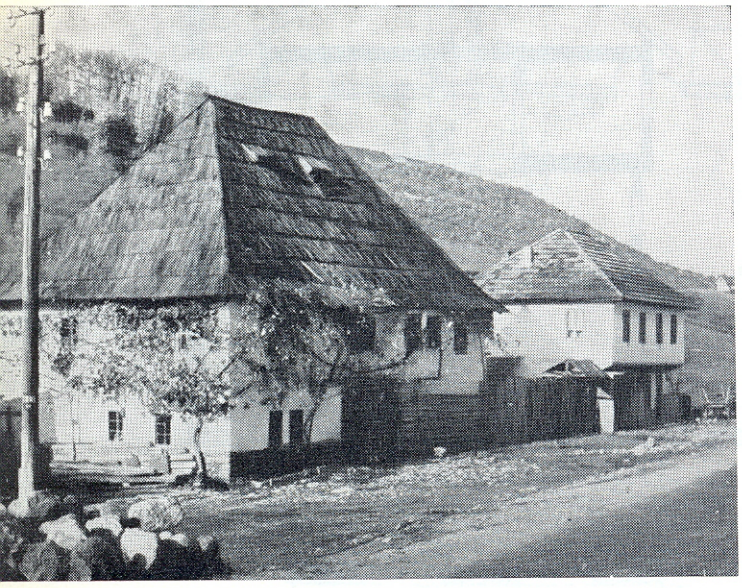

OBLIKOVNE KARAKTERISTIKE DIMALUČARE

Dimalučara nije tako oblikovno jednoznačna kao do sada opisani tipovi seoske kuće. Ona se javlja u mnogobrojnim varijantama, kako po materijalu tako i u oblikovanju. Ovako bogatstvo rješenja nas upućuje na postojanje nekog posebnog konstitucionog elementa koji je omogućio mnogostruko variranje u raznim klimatskim, konstruktivnim i društvenim uslovima. Taj ključni dispozicioni elemenat je dimaluk. Poteškoća u odvođenju dima i topline s ognjišta i iz peći odvajkada je bila glavna zapreka za razvijanje koncepcije spratne kuće. Zbog toga seoski graditelj nije mogao da u cijelosti iskoristi izgrađenu površinu kuće za razvijanje prostorija na prvom katu. Morao je da ostavlja velike slobodne prostore koji su se protezali od prizemlja do pod krov i služili za skupljanje i odvod dima. Ili je morao da izdvaja prostor s ognjištem bilo da ga je dizao na sprat, kao u kući s prepustom, ili prigrađujući ga uz kuću kao u kamenom čardaku.

Radi odvođenja dima su i dimenzije kuće i broj prostorija morale da se ograničavaju. Istom uvođenjem dimaluka graditelj je stekao slobodu komponovanja prostora. Kad je tome još pridružio konstruktivne slobode, koje mu pruža samonosni skeletni zid, onda se arsenal njegovih izražajnih sredstava toliko obogatio da je bilo moguće razviti ono bogatstvo varijacija, koje je karakteristično za dimalučaru.

Po našem mišljenju najčišći tip dimalučare, razvijen do krajnjih konzekvenca, funkcionalnih i oblikovnih, jest brnjička dimalučara. Ona je, za vrijeme u kome je nastala, isto toliko funkcionalna i lijepa u svojoj funkcionalnosti kao najsavršenija današnja mašina. Ništa na njoj nije slučajno ni proizvoljno. Njen graditelj je iskoristio sva funkcionalna, konstruktivna i izražajna sredstva koja mu je tehnika njegovog vremena stavljala na raspolaganje: dimaluk za postizanje racionalne dispozicije relativno velikog objekta; skeletnu konstrukciju za postizanje prepusta prostorija na katu; lebdeći karakter spratne mase i prostorno-plastične vrijednosti koje iz toga proizlaze.

Osnovne karakteristike u spoljnom oblikovanju donekle podsjećaju na kuću s prepustom, jer i ovdje cjelokupna perforirana masa sprata lebdi ispred zidova prizemlja, a tom prepustu se pridružuje prepust krovne strehe, nad kojim se naglo sužava prema šljemenu impozantna masa krova. Za razliku od kuće s prepustom detaljnija obrada osnovnih masa, prizemlja, sprata i krova je bogatija. Prizemlje nije riješeno kao magaza na vodoravnom terenu, s golim kamenim zidovima i malim mazgalama. Ovdje se pojavljuju prozori na onom dijelu prizemlja gdje su sobe, dok je drugi dio zida, gdje je »kuća«, uglavnom bez prozora. Pošto je kuća često na strmom planinskom terenu, to se ispod zida prizemlja, na prednjem kraju kuće pojavljuje i zid magaze. Time se povećava razlika u visini između donjeg dijela kuće i dijela sa prepustom.

Prepušteni spratni dio zgrade nije jednako tretiran sa svih strana. Prednji i zadnji zid, iza kojih se nalaze sobe, imaju niz sitnih prozora. Bočni zidovi, koji zatvaraju pristupna stepeništa i galerije s obje strane zgrade, tretirani su kao lagana zidna platna, u stvari potpuno perforirana mušepcima, ogradama, stupićima pristupne galerije, samo mjestimično zatvorena sitnom masom abdestluka. Ta bočna zidna platna, slijedeći kosinu stepeništa, koso silaze do

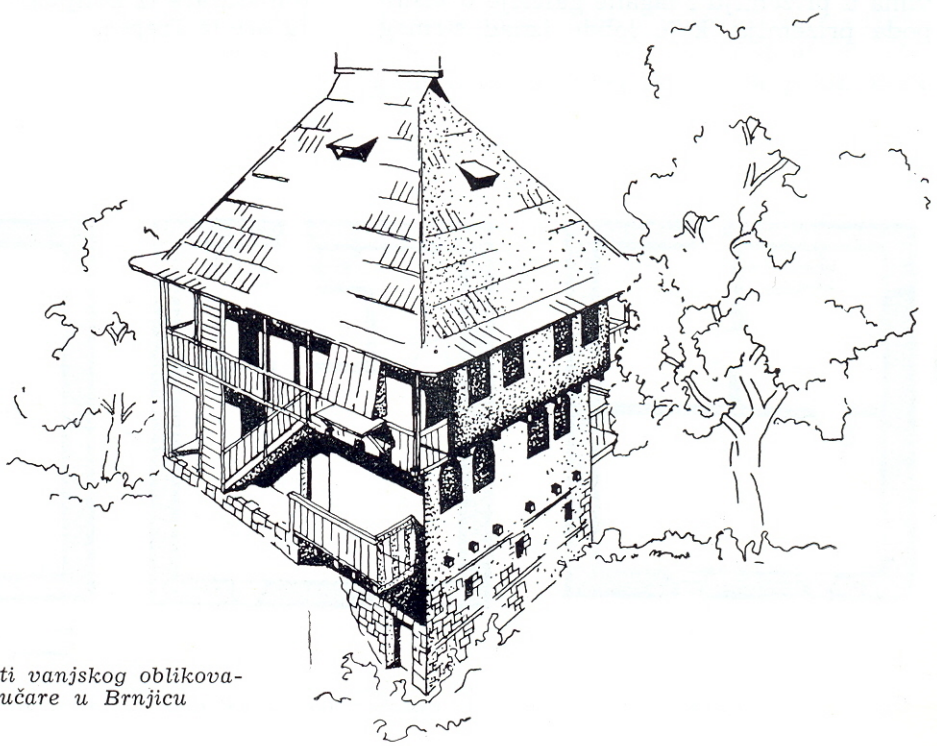

115. — Elementi vanjskog oblikovanja dimalučare u Brnjicu

116. — Oronula stara dimalučara u selu Orčević (Željezovo polje — Žepče)

zemlje, tako da povezuju lebdeću masu istaka sa tlom. Na nekim kućama, gdje je teren strm, pojavljuju se na bočnim zidovima u prizemlju i lagane galerije u visini poda prizemlja, koje lebde iznad strmog terena magaze. Te galerije služe kao pristup u »kuću« i kao priručni poluotvoreni prostori za ostavu raznih predmeta. Time se još pojačava akcent lebdenja dodatnih laganih masa iz masivnog osnovnog korpusa zgrade.

Pošto dimaluk omogućuje veće vanjske dimenzije kuće, to je i masa krova impozantnija i impresivnija.

Za ostale dimalučare, izvan enklave Brnjica, kao osnovna karakteristika se može navesti veća prostorna zapremina kućne mase, veće i impozantnije dimenzije krova, česta upotreba poluotvorenih pristupnih galerija i divanhana u spoju s vanjskim pristupnim stepeništima, obostrani pristupi u prizemlje i na sprat, kao što se to vidi na kući Lokvančića i drugim.

U svakom slučaju dimalučara je bila najpogodniji tip kuće za veću porodičnu zadrugu, jer je omogućio i zajednički život članova jedne velike porodice i istovremeno poštovanje individualnih zahtjeva pojedinih bračnih jedinica u okviru te porodice.

Pod uticajem gradske kuće i savremenih društvenih uslova, stara klasična dimalučara odumire, kao što pokazuju slike nove dimalučare iz Brnjica ili prekrojene dimalučare iz Trepča.

SPRATNA KAMENA KUĆA

Na ovaj tip kuće smo rijetko nailazili među kamenim kućama uopće, a još rjeđe među historijskim. Društveni, materijalni i ostali uslovi su malo kada pogodovali razvoju ovog tipa na našem terenu, za razliku od Dalmacije i Boke. Među kućama na koje smo naišli mogli bismo razlikovati one koje su nastale pod uticajem zbijenosti naselja, plastike terena ili, konačno, pod uticajem grada.

Prva je grupa — kuće nastale pod uticajem zbijenosti naselja — najpogodnija za kristalizaciju tipa, s obzirom na stalnost i ujednačenost takvih uticaja, dok su kod druge dvije grupe uticaji bili uvijek tako specifične naravi da ih ne možemo svrstati među tipove, nego samo prikazati kao pojedinačne slučajeve.

Kao primjer tipa kamene kuće nastale pod uticajem zbijenosti naselja prikazujemo kuću Velije Bašića iz sela Fazlagića Kule u okolini Gacka. Kuća je dvospratna, sa skladištem u prizemlju i sobama na spratovima. Kuhinja je, radi odvođenja dima, smještena u najvišoj etaži, a stepenice se izmiču od etaže prema etaži, bez povratnih krakova. Kuća je po koncepciji upadno slična takvim kućama u Crnoj Gori i Boki, gdje su uslovi bili povoljniji za daljnji razvoj i usavršavanje ovog tipa.

Kuća Pere i Živka Butulije iz okoline Trebinja je prerasla iz kuće s konobom u spratnu kuću pod uticajem strmine terena. Tako je soba u lijevoj polovici tlocrta izgubila karakter konobe, a prvi sprat je uzdignut iznad gornjeg terena za jedan krak

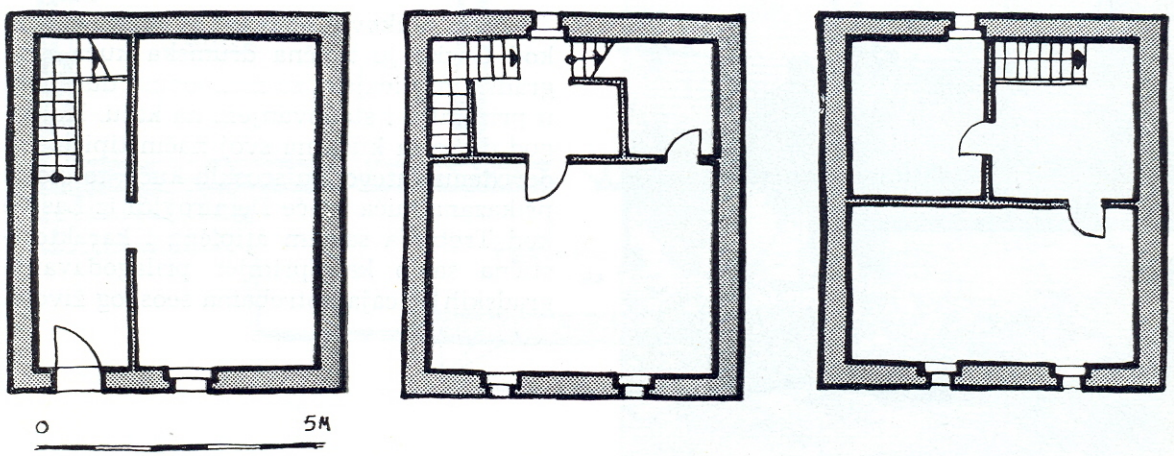

117. — Kamena spratna kuća Velije Bašića u Fazlagića kuli (Gacko)

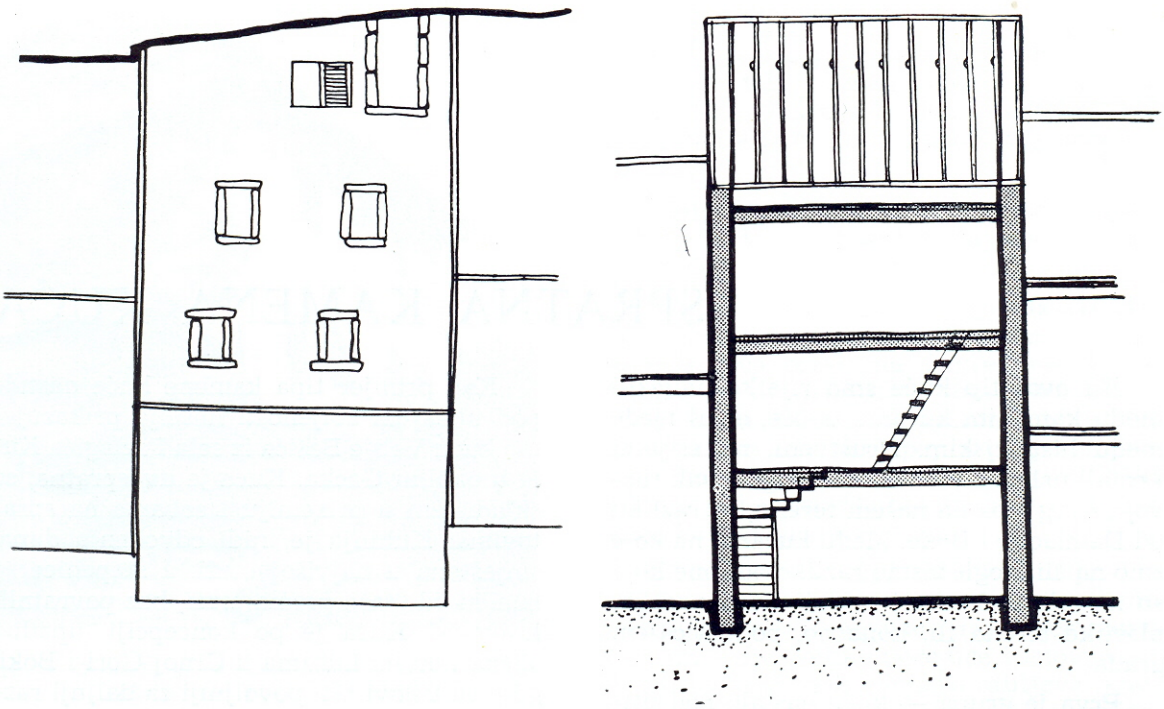

118. — Spratna kamena kuća Velije Bašića u selu Fazlagića kula (Gacko)

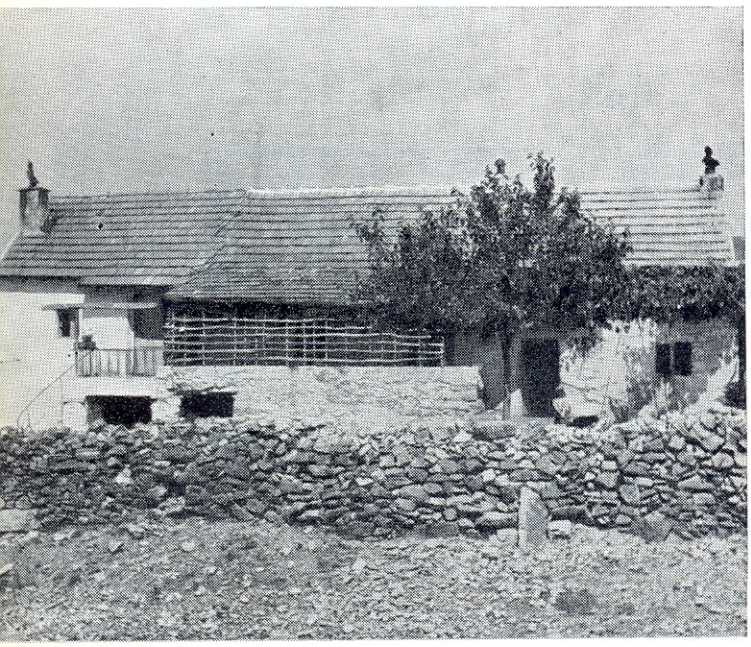

stepenica. Kuhinja, bivša »grijovnica« dograđena je uz kuću u visini prvog sprata. Tako ova kuća u tlocrtu ponavlja klasičnu dispoziciju kamene prizemnice.

Kuća Vuković Radojke iz Meke Grude kod Gacka je tipična drumska kuća, pod gradskim uticajem, sa mehanom i dućanom u prizemlju i stanovanjem na katu. Koliko god da je ta kuća na svoj način tipična za određenu kategoriju seoskih kuća, toliko je prikazana kuća braće Demirovića iz Lastve kod Trebinja sasvim atipična i karakteristična samo kao primjer prilagođavanja gradskih uticaja potrebama seoskog života.

119. — Kamena spratna kuća P. i Ž. Butulije u selu Mosko (Trebinje), pogled s gornje strane

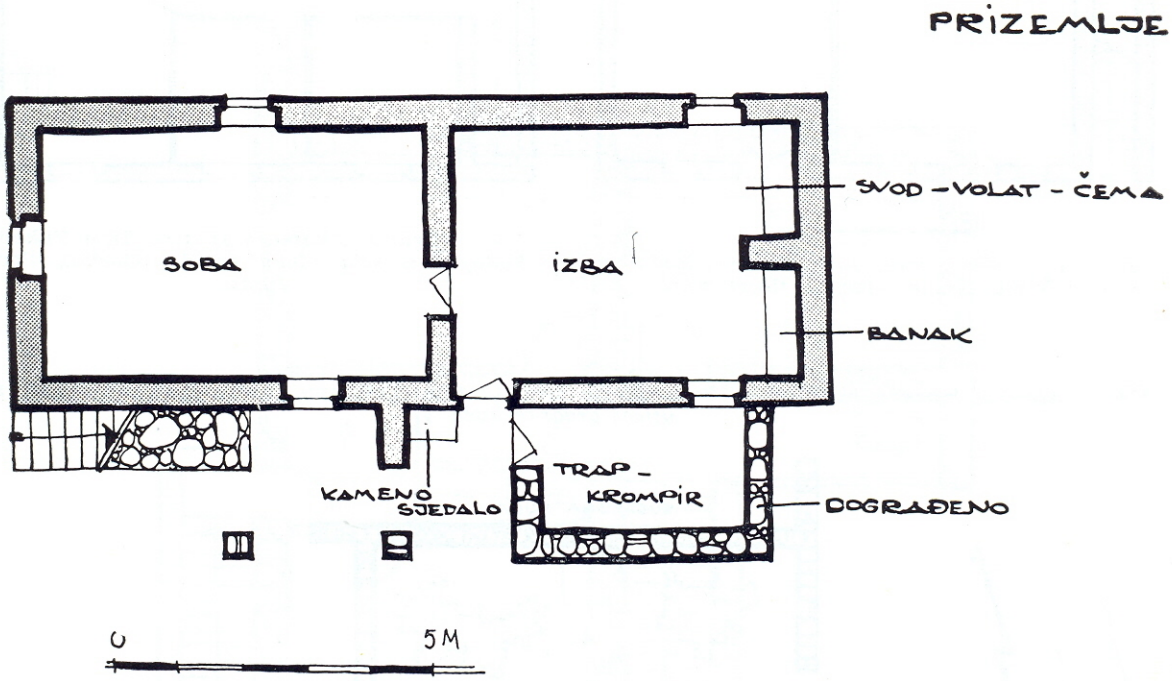

120. — Kamena spratna kuća P. i Ž. Butulije u selu Mosko (Trebinje)

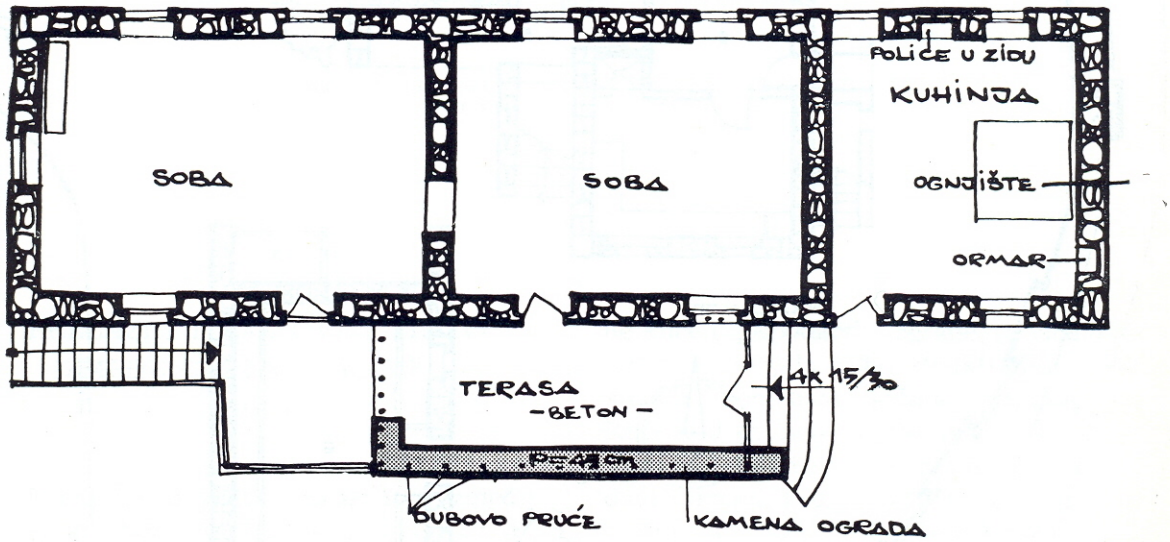

121. — Kamena spratna kuća P. i Ž. Butulije u selu Mosko (Trebinje)

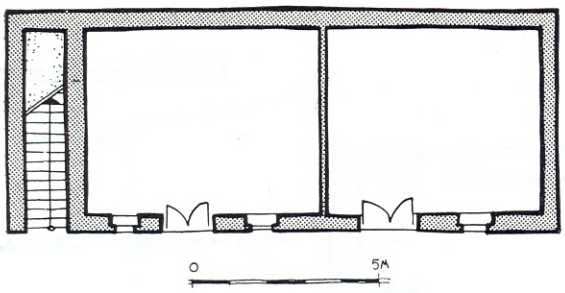

122. — *Drumska spratna kuća Vuković Radojke, u selu Meka Gruda (Gacko), tlocrt prizemlja*

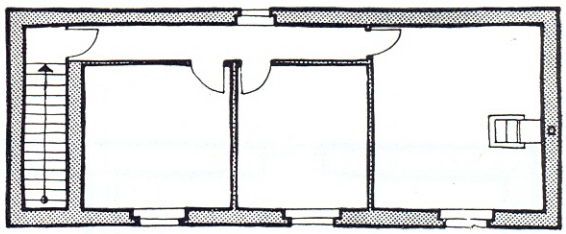

123. — *Drumska kamena spratna kuća Vuković Radojke u selu Meka Gruda (Gacko), tlocrt sprata*

124. — *Spratna kamena kuća braće Demirović u selu Lastva (Trebinje), tlocrt prizemlja. Vidi se uticaj gradske kuće*

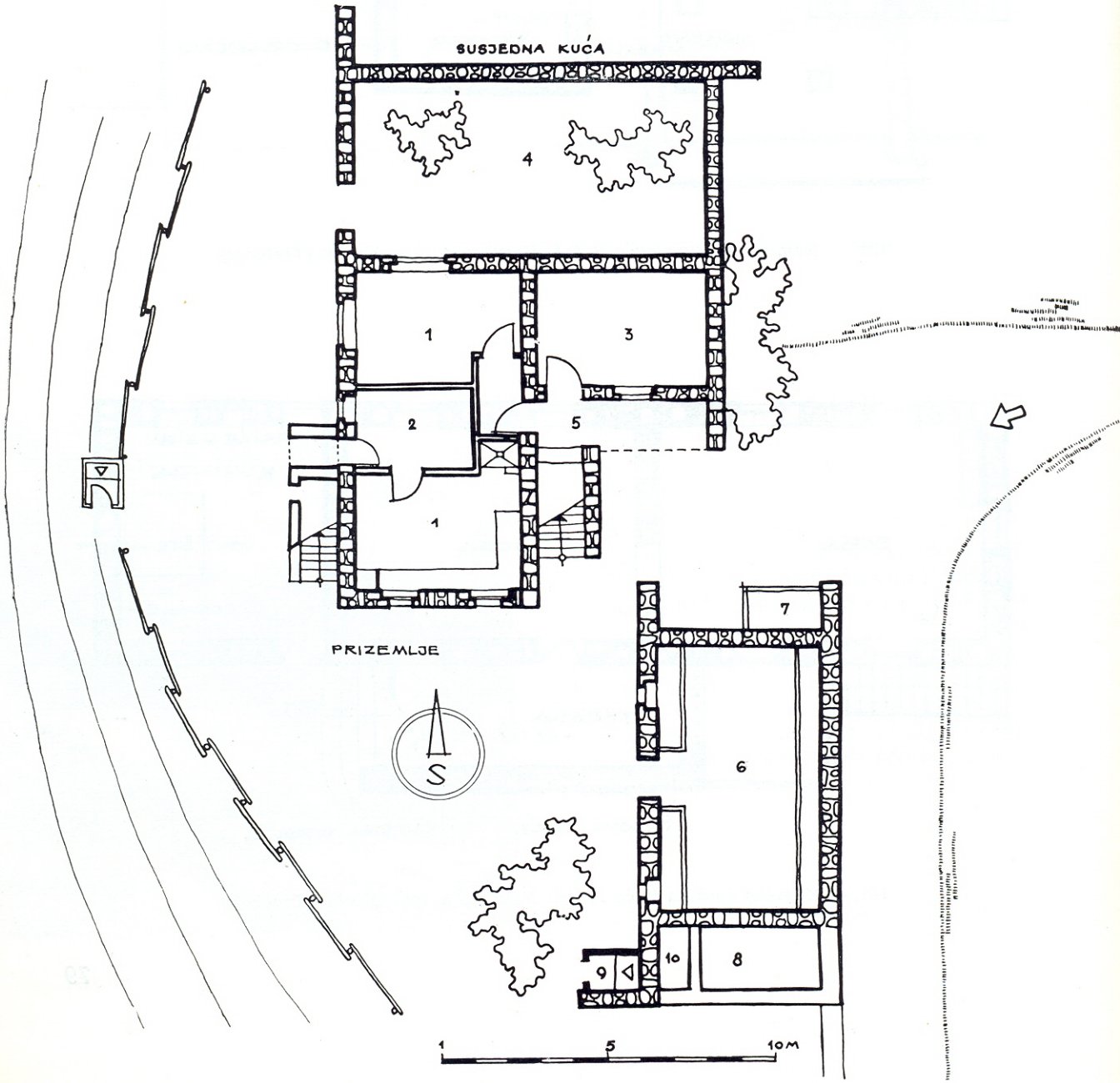

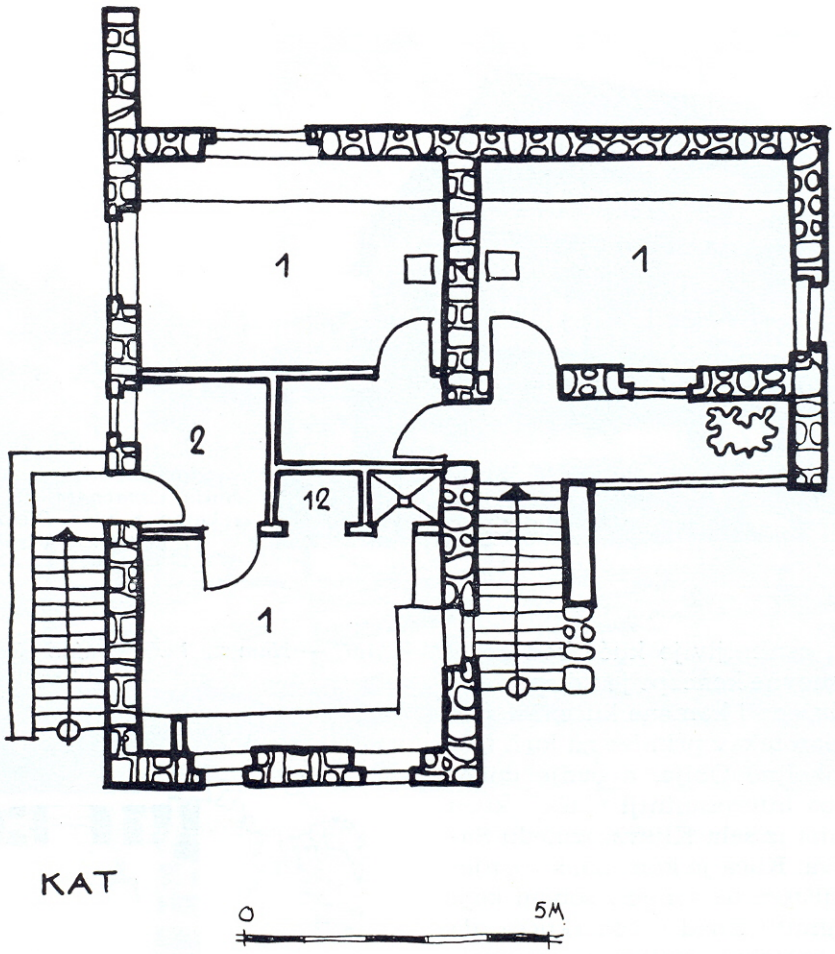

125. — Spratna kamena kuća braće Demirovića u selu Lastva (Trebinje), tlocrt sprata

PRELAZNI I MJEŠOVITI TIPOVI IZMEĐU DRVENE I KAMENE KUĆE

U graničnom pojasu, na prelazu između drvenog i kamenog materijala, javljaju se prelazni tipovi. U toj se graničnoj oblasti pojavljuju u istom naselju drvene i kamene kuće i gospodarske zgrade, te jače miješanje materijala i konstruktivnih i oblikovnih elemenata jednog i drugog tipa. Kuće kod kojih se miješaju razni konstruktivni materijali i elementi, npr. kameni zidovi i drveni krovni pokrivači, drvene verande i sl., nisu dobile neki izrazitiji podstrek za kristaliziranje novih zanimljivih tipova.

126. — Kamena kuća sa drvenom verandom, pokrivena šindrom — miješanje elemenata na dodiru drvene i kamene kuće. (Selo Tušila između Treskavice i Visočice planine)

Daleko su zanimljivije kuće kod kojih se prepliću osnovne koncepcije i dispozicioni elementi drvene i kamene kuće. Mi smo već naveli jedan takav primjer na kući Govedarice iz okoline Oblja, a ovdje donosimo jedan još interesantniji slučaj: kuću Hasana Brajana iz sela Kijeva, između Sarajeva i Trnova. Kuća je kamena, s »ognjenicom« i ognjištem uz somić i sobom koja je nešto uzdignuta iznad nivoa »kuće«, da bi se dobila potrebna visina za magazu ispod sobe. U tom pogledu ova koncepcija podsjeća na već spomenutu kuću Budović Novice, iz Kifina sela. Iznad te čisto kamene dispozicije pojavljuje se četvorovodni drveni krov s čardakom među rogovima, a to su elementi pretežno karakteristični za drvenu kuću.

Kuća je vrlo stara, po pričanju stanovnika »500 godina«, i nalazi se u oblasti gdje inače dominira drvena kuća. Sve okolne kuće su recentnijeg porijekla i od manje trajnog materijala, pa nije isključeno da je ova kuća ostatak nekog ranijeg tipa, kakav je nekada tamo postojao i tokom vremena nestao. Slični križanci se nalaze i u nekim starim selima na sjevernim padinama Ivana i drugdje, ali rijetki i ograničeni samo na stare kuće i stara naselja, daleko od puteva.

127. — Kamena kuća Brajan Hasana u selu Kijevu (Sarajevo)

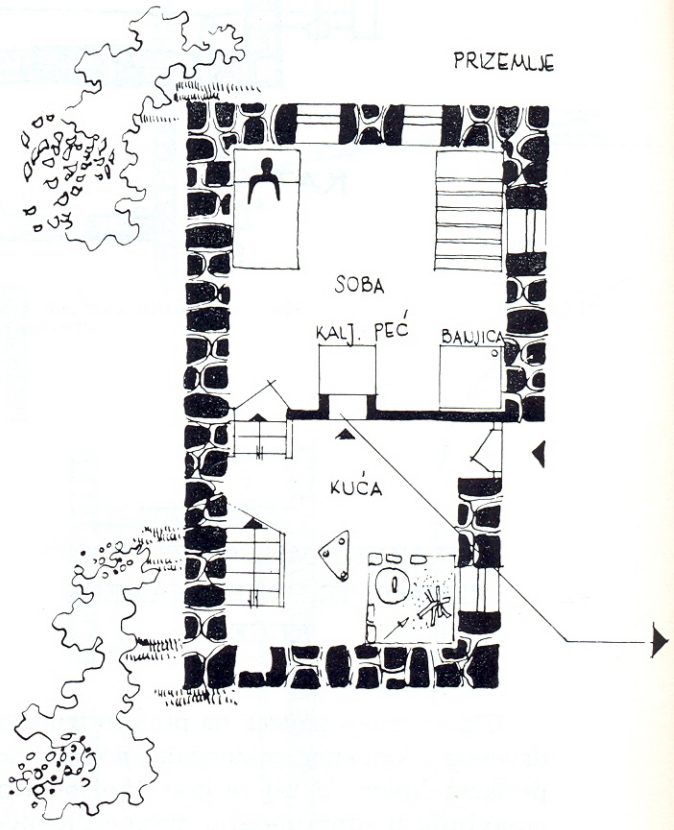

128. — Kamena kuća Brajan Hasana u selu Kijevo (Sarajevo)

NAMJEŠTAJ I UNUTRAŠNJE UREĐENJE KUĆE

Namještaj i unutrašnja oprema kuće su se razvijali pod utjecajem istih onih činilaca koji su uslovili dispozicionu, prostornu i oblikovnu koncepciju kuće.

Pod uticajima patrijarhalne porodične organizacije i primitivne naturalne proizvodnje razvio se i jednostavan rukotvorni namještaj. Izrađivao ga je ili sam seljak u svojim slobodnim časovima ili seoski zanatlija, sa skromnim znanjem, jednostavnim alatima, pretežno od prirodnog lokalnog materijala.

Namještaj i unutrašnja oprema kuće uslovljeni su načinom stanovanja i korištenjem prostora. S druge strane oblici i vrste namještaja su ovisni o dispozicionim i funkcionalnim rješenjima same kuće. Kod klasične historijske seoske kuće iskristaliziranog tipa namještaj i unutrašnja oprema su u skladu sa cjelokupnom koncepcijom kuće.

Evo nekoliko primjera koji ilustriraju međuzavisnost arhitektonske koncepcije i unutrašnje opreme kuće:

Uvođenje zemljane peći s lončićima je omogućilo pravu upotrebu sobe, čardaka među rogovima i drugih elemenata koji označavaju viši standard stanovanja. Na sličan način je dimaluk uticao na razvoj višeg tipa kuće.

U početnim stadijima razvoja koncepcije kuće, ognjište je zahtijevalo prostor »kuće« otvorene prema krovnom prostoru. To je opet uticalo na način odvođenja dima iz peći, način njihovog loženja s »pećluka« na ognjištu i sl.

Spavanje na podu, ili na dušecima prostrtim po podu, i sjedenje na šiltetima i niskim sećijama je uticalo na nisko postavljanje prozorskih parapeta i dalo posebno sitno mjerilo cjelokupnom vanjskom izgledu kuće.

Hladan zemljani pod u »kući« je tražio neke sjedalice za sjedenje oko ognjišta. Pošto je samo ognjište bilo nisko, ni te sjedalice nisu smjele biti visoke.

Nisko ognjište, spavanje na podu i niz drugih pojava su opet posljedice niza društveno-ekonomskih, historijskih, kulturnih i drugih činilaca, tako da se sve te pojave, uzroci i posljedice održavaju u uzajamnoj ravnoteži i harmoniji, karakterističnoj za određenu epohu i stepen razvoja.

Kako se taj razvoj pretežno odvijao u uslovima materijalne i tehničke oskudice, tako su i kućni namještaj i unutrašnja oprema skromni i oskudni, bez većih umjetničkih pretenzija. Za razliku od seoske nošnje, naročito ženske, koja obiluje ukrasima i bogatstvom boja i oblika, kućna oprema je rijetko kada ukrašena, a ako i jeste, ukrašeni su pretežno predmeti koji služe ženama. Izuzevši aginske ishodne kuće na selu, koje spadaju u kategoriju gradskih kuća, u seoskoj kući se ne može naići na rješavanje interijera kao umjetnički oblikovane cjeline. Može se govoriti samo o određenim tipiziranim dijelovima interijera, kao što je npr. grupa kamenih kreveta oko ognjišta, papučluk, grupa sastavljena od banjice, peći i dušekluka, tzv. »musandera« i sl.

U svakom slučaju su svi dijelovi kućne opreme, i njihove grupacije, strogo funkcionalni. Zato ćemo ih i prikazati u vezi s funkcijama koje su im namijenjene.

Ognjište je najstariji uređaj za kuhanje u seoskoj kući. Većinom je nisko, pri samom podu, i obično smješteno uz pregradni zid između »kuće« i sobe, bilo u sredini prostora ili u jednom uglu. Po rubovima je opleteno ili obrubljeno drvetom ili kamenom. Samo ognjište je izrađeno od nabijene ilovače ili ćerpiča, a obrub služi da se taj materijal »vatrišta« ne bi osipao. Na ognjištu se nalaze željezni ili kameni »prekladi« za naslanjanje glavnji. Nekad je izgrađen i kameni »banak« uza zid, koji se po tomu i naziva »banak«, a ispod banka je »lužnjak« u koji se smeće pepeo. Na banku se ostavljaju crepulje i drugi sitni pribor. Ako se s ognjišta loži i sobna peć, onda se taj dio zove »pećluk« ili »ćulhan«. Iznad ognjišta nema »nape«, kao u Dalmaciji i Istri, ali se negdje pojavi jedan krović nazvan »tavandžik«, koji zadržava iskre, a ne dim, i služi i za sušenje raznih predmeta.

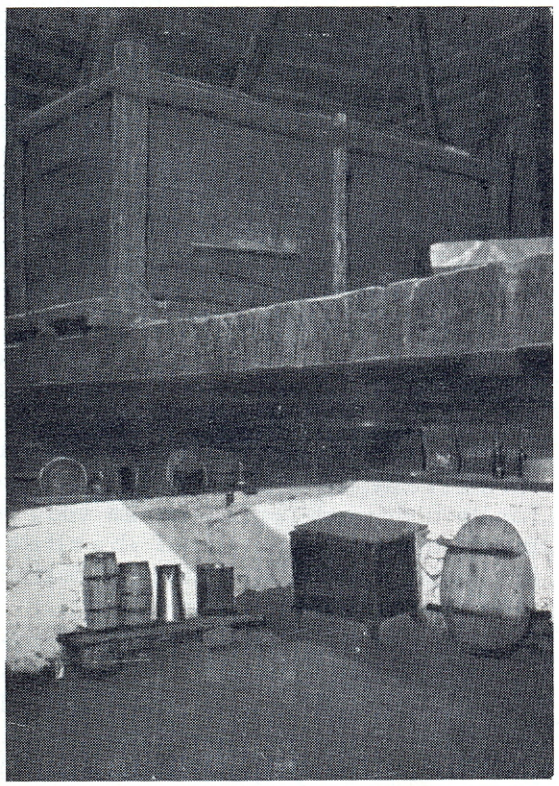

129. — Unutrašnjost »kuće« s hambarom, naćvama, sofrom i fučijama iz sela Doljevca (Sarajevo)

Za sušenje žita se iznad ognjišta smješta »čejren«, ili »ljesa« ili »hambar«, ili pleteni koš oblijepljen smjesom ilovače, balege i slame.

Za ostavljanje posuđa služe »panjege«, plitke udubine u zidu, ili mali »dolaf« s vratima, obično smješten u uglu između dva zida.

130. — Ognjište s »tavandžikom« iz sela Ohrana (Visoko)

Za kuhanje hrane služi kotao ili bakrač obješen o »verige« i »čengele«, obično željezne, ali nekad i drvene. Verige se pomoću čengela kreću po jednoj vodoravnoj sohi »kotlenici«, tako da se kotao može približiti vatri ili odmaknuti od nje. Nekada se u tu svrhu radi i tzv. »škrip« ili »verižnjača« koja se može okretati oko jednog svog kraja.

U Hercegovini, zapadnoj Bosni i Bosanskoj Krajini se javlja »odžak« s bankom, lužnjakom i panjegama. Oko odžaka se u nekim od tih krajeva pojavljuju niski kameni kreveti za ležanje i spavanje oko ognjišta.

131. — Ognjište s »verižnjačom« u kući Ismeta Ganjca (selo Luka — Ilijaš)

132. — Odžak s kamenim krevetima u Počitelju (kuća M. Begića)

Na ognjištu i oko njega se pojavljuje sitni pribor za kuhanje i loženje kao što su: tronožni »s a d ž a k«, »m a š i c e« za prihvatanje glavnji, »o ž e g«, »m a š a« ili »đ u s e g i j a«, specifičnog trokutastog oblika, te željezni »s a č«, kojim se pokriva hljeb ili pita prilikom pečenja i po njemu se rasprostire žeravica — »supra«. Za pečenje pite se upotrebljava i niža »s a č i c a«, ili »peka«, ili glinena »p o k l j u k a«. Za kuhanje pekmeza se upotrebljava veliki kotao »h a r a n i j a«, koja se postavlja na veliki sadžak.

Za miješenje hljeba služe »n a ć v e«, ispod kojih se nalazi »h a m b a r« za brašno. »L o p a r« je okrugla lopata s kratkom drškom na koju se ostavlja hljeb da uskisne ili kukuruzni »kruh« da se »upoležači«. Za razvijanje pite, odnosno »jufke«, upotrebljava se drvena »s o f r a«, koja se inače vješa o zid, i tanka drvena »o k l a g i j a«. Ostali sitni pribor za pripremu hrane sačinjavaju tepsije, sahani, tave, tendžere, izrađene od bakra i kalajisane, zatim »k e v č i j a« za vađenje tekuće hrane iz kazana, »č o m a« za topljenje masla, »đ e v đ i r« za cijeđenje, drveni »č a n a k«, slanik izrađen od suhe tikve, šuplje grane ili daščica, krupno »r e š e t o« i gusto »s i t o«.

Od p r i b o r a z a j e l o se ističe drvena s o f r a na niskim nogama ili bakrena »s i n i j a« koja se postavlja na »p e š k u n«. Nekada se jelo drvenim kašikama iz drvenih čankova, zemljanih ćasa i crepulja ili bakrenog posuđa.

Za d r ž a n j e t e k u ć i n a služila je drvena »b r e m a« u kojoj se donosila voda na »o b r a m i c i«. Voda se držala u drvenim »f u č i j a m a«. Mlijeko se muze u »m u z l i c u«, čuva u drvenom »š k i p u« i méte u drvenom »s t a p u«. Za vodu se također upotrebljava zemljani »b a r d a k« ili ljepše izrađena »t e s t i j a«, bakreni »i b r i k« ili veći »đ u g u m«.

Z a s j e d e n j e služi »p a n j«, zaravnan i postavljen kraj ognjišta, niski »t r o n o ž a c« bez naslona, te »s t o l a c« ili »s t o l o v a č a« s naslonom, zatim »s e ć i j a« u sobi uza zid, pokrivena šiltetom. Uza zid se na sećiju postavljaju jastuci »k a l u f n j a c i« napunjeni slamom. Šilte

i jastuci se prekrivaju platnenom »j a j g i j o m« koja se skida i pere. Na kraju sećije je, kao završetak »š k r a b i j a«, vrsta niskog kredenca s uskim otvorenim policama.

Z a g r i j a n j e služi »m a n g a l a« sa žeravicom i p e ć s l o n č i ć i m a, zidana od ilovače. Ako se peć loži iz sobe, onda ima pred vraticama malu isturenu policu zvanu »a s m a«. Peć se prema gore sužava, bilo jednostavnim iskošenjem bilo stepenasto, tako da se na tim stepenicama javljaju male »rafe«. Lončiće peku seoski lončari, koji peku i zemljane solunare za odvođenje dima iz peći u prostor iznad ognjišta u »kući«.

Rijetko gdje se u seoskoj sobi pojavi i »komin«, koji se također naziva odžakom, a ima u zidu i kanal za odvođenje dima u »kuću«.

Z a s p a v a n j e je služila u siromašnijim kućama slama prostrta po podu, koja se ujutro smetala u ćošak, zatim slamarica, a u boljim kućama, naročito muslimanskim, vuneni dušeci. Ovdje se posteljina preko dana sprema u »d u š e k l u k«, ormar uza zid, ispod kojeg se nalazi manji »p o d u š e k l u k« za ostavu sitnijih stvari. Za pokrivanje služi »b i l j a c«, ćebe ili jorgan.

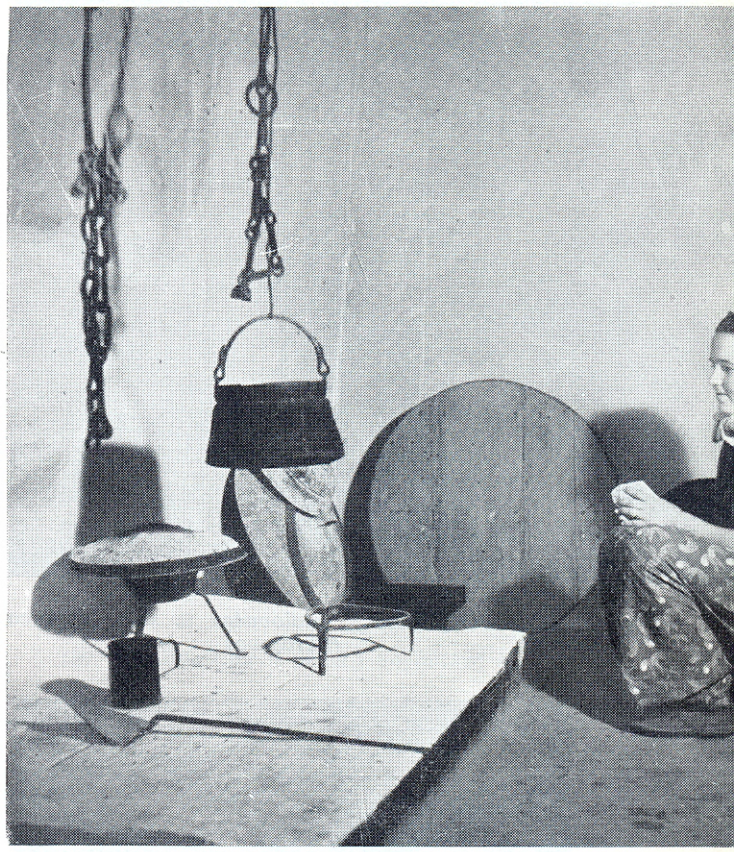

133. — Ognjište s priborom (ožeg, sadžak, sač, sačica, bakrač, verige, mangala i sofra) — Srednja Bosna

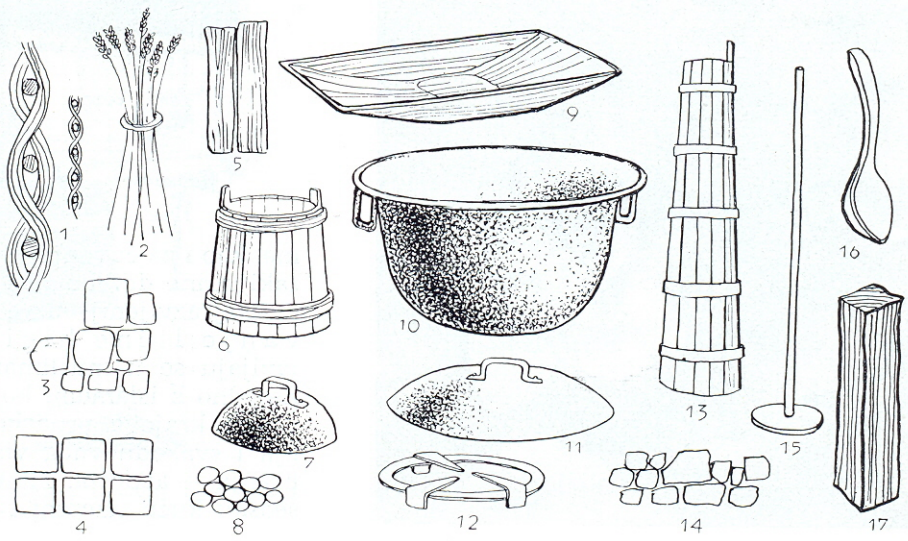

134. — Oprema za obradu mlijeka iz Koliba — Povozača — iz okoline Gacka

6. kaca; 7. mali sač; 9. škipo iz jednog komada drveta; 10. kazan; 11. sač; 12. sandžak; 13. stap; 15. mećajica; 16. drvena kašika

135. — Ognjište i »stolovača« iz sela Drljevca (Sarajevo)

136. — Odžak u sobi u hercegovačkoj kući →

137. — Zemljana peć s lončićima u selu Trepča (Tešanj)

Za prostirku po podu se upotrebljava pletena »hasura«, »dróljа« ili krpara od satkanih krpa, janjeća kožica — »pustekija« i ćilim. Mali ćilim, koji služi samo za klanjanje, zove se »serdžada«.

Za ostavu sitnijih stvari služe otvorene police »rafe«, duž zidova ispod stropa, te mali »dolafčići« i veliki »dolafi« smješteni kao plakari uza zidove ili u uglovima gdje se sastaju dva zida. Za čuvanje rublja i djevojačke spre-

me, kao i za čuvanje vrednijih stvari, služe zaključane drvene »čekmedže«.

Najrazvijeniji uređaji za održavanje lične higijene i čistoće javljaju se u muslimanskoj seoskoj kući. Zajedno s islamom, koji su Turci donijeli u naše krajeve, prodrla je i obaveza kupanja i svakodnevnog višekratnog obrednog pranja — abdesta. Time su u muslimansku seosku kuću uneseni i odgovarajući funk-

cionalni elementi — banjica i abdestluk.

Banjica je mala prostorija smještena u sobi uz peć i odvojena od prostora sobe drvenim paravanom koji ne siže do stropa. Pod banjice je od drveta, kamena, a u novije doba od betona, u malom padu prema jednoj cjevčici koja odvodi vodu izvan kuće. Kotao za toplu vodu — »pešnjak« — je uzidan u zemljanu peć, a voda se iz banjice pomoću »kevčije« vadi u ibrik i upotrebljava za kupanje. Obično banjica, peć i dušekluk sačinjavaju jednu grupu, tzv. »musanderu«, prislonjenu uz jedan zid sobe. Musandera je jedan od rijetkih tipskih elemenata interijera u seoskoj kući. Pošto je banjica potrebna, po vjerskim propisima, svakom bračnom paru, to je ta okolnost u priličnoj mjeri uticala na razvoj dispozicije muslimanske seoske kuće, izazivajući podjelu sobnog prostora na više samostalnih odjeljenja.

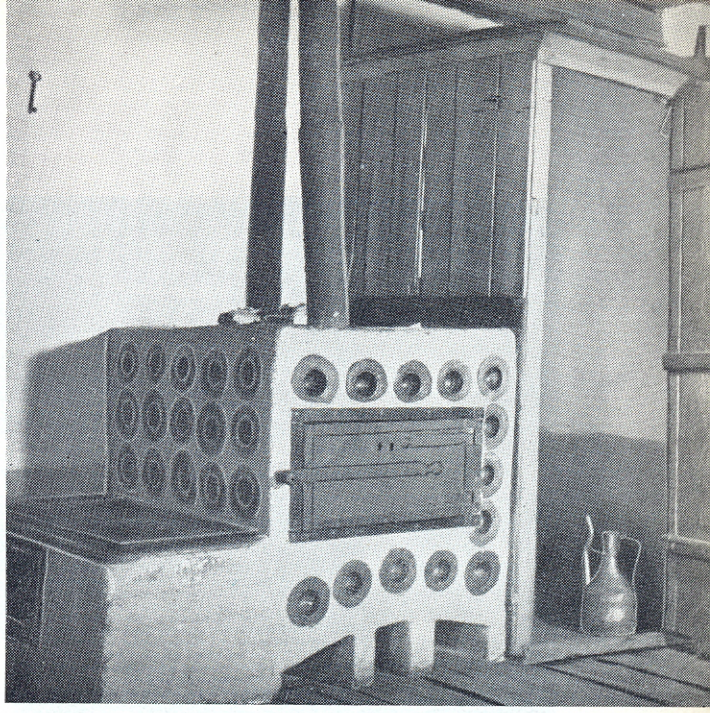

139. — Banjica uz peć — štednjak u jednoj seoskoj kući

138. — Abdestluk u jednoj seoskoj kući u selu Brnjicu (Zenica — Kakanj)

140. — Abdestluk u jednoj begovskoj kući

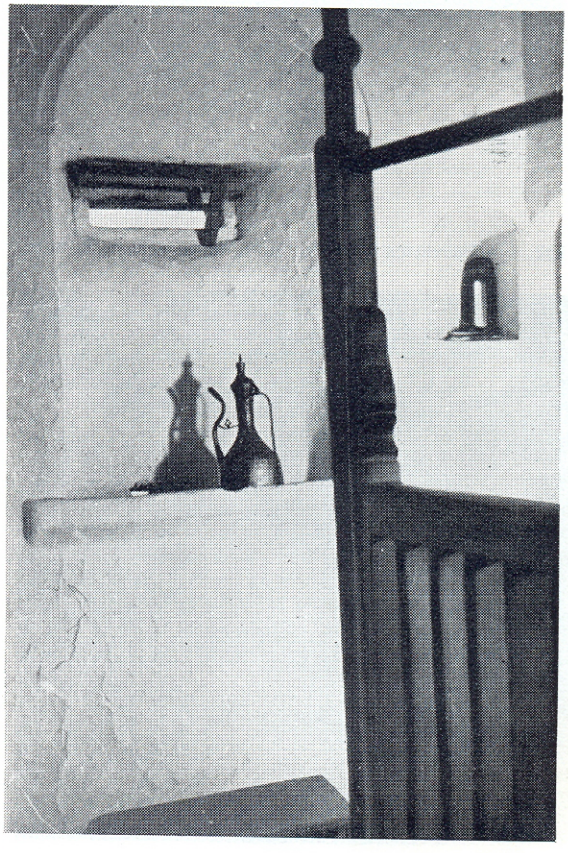

141. — »Ženska avlija« s papučlukom i divanhanom u jednoj bogatijoj kući u selu Blagaju (Mostar)

142. — Parenica u selu Žabarima (Bos. Šamac)

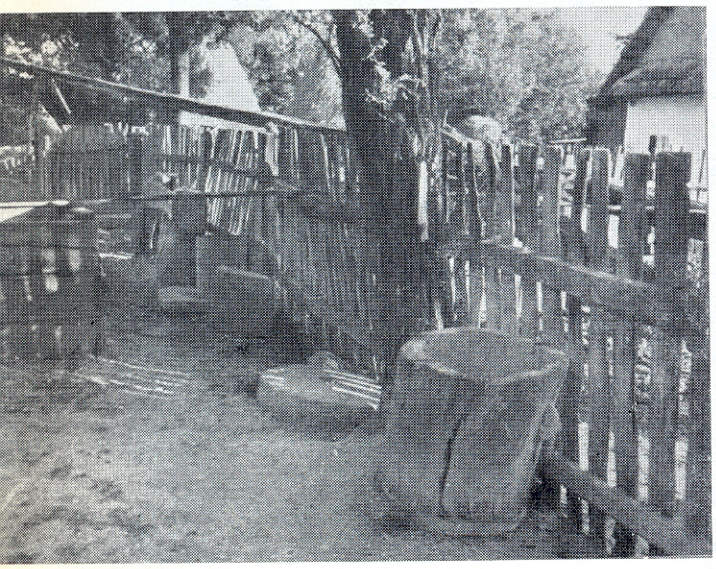

Abdestluk je umivaonica. Najprostija umivaonica se sastoji od jednog udubljenja u zidu, ili ispusta izvan zida. Umivanje se vrši iz ibrika, a voda se slijeva na jednu kosu površinu, uzdignutu iznad poda za nekih 80 cm i nagnutu prema vani, tako da voda ističe izvan kuće. U spratnim kućama se abdestluk smješta obično u jednom zračenom trijemu, koji spaja kuću sa nužnikom. U krajiškim se kućama s prepustom taj zračeni trijem izrađuje kao neka vrsta poluzatvorenog mosta, koji spaja kuću s nužnikom, jer se stambene prostorije, abdestluk i nužnik nalaze na spratu. Taj aneks uz kuću se vidi na našim slikama iz Krajine. Nekada je uklopljen u jedno tijelo sa prigrađenim stepenicama za pristup na sprat. Nužnik je nekada spojen šupljim drvenim badnjem sa nužničkom jamom, kao što se vidi na jednoj našoj slici.

Po islamskim vjerskim propisima molitva se može obavljati samo na čistom tlu. To je donijelo običaj skidanja obuće prije ulaska u kuću, ili barem u sobu. Zbog toga se pojavio »p a p u č l u k«, prostor za skidanje i ostavu obuće. Skidanje obuće je povuklo za sobom i potrebu uvođenja to-

plih drvenih podova, prostirača po podovima, i upotrebu dušeka, jer se podovi na kojim se spava na slami ne mogu smatrati čistim.

Za pranje rublja se upotrebljava tekne, parenica i prakljača. Parenica je šuplja klada u koju se stavlja rublje i zalijeva vrućom »lukšijom«, kako se nekada zvala smjesa vrele vode, pepela i sapuna.

Za čuvanje djece se upotrebljava drvena kolijevka — »bešika« ili »zipka«, zatim »stalak« ili »dubak«, u kome dijete stoji i obavlja nuždu, te »hodalica«, drveni okvir s točkićima u kome se dijete uči hodati.

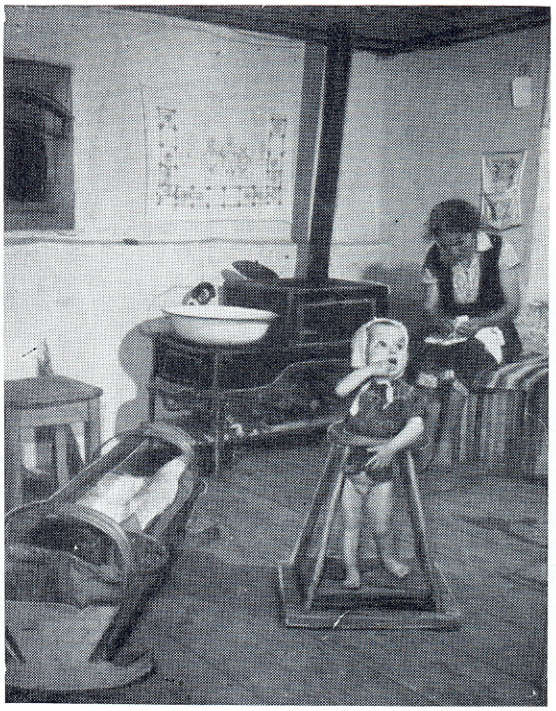

143. — Kolijevka i dubak iz okoline Kreševa

NEKE KONSTRUKCIJE I KONSTRUKTIVNA UPOTREBA MATERIJALA

Kao što ćemo se uvjeriti iz nekih primjera, koje ćemo kasnije iznijeti, konstruktivna upotreba materijala i konstrukcije koje iz toga rezultiraju, bile su od znatnog uticaja na arhitektonsku koncepciju kuće.

S obzirom na karakter ove studije mi ćemo se osvrnuti samo na one materijale i konstrukcije, čiji se uticaj odrazio u rečenom smislu.

ZIDOVI

Zid od brvana je najstariji bitni konstruktivni elemenat brvnare. Brvna su pritesavana na razne načine, bilo samo na ležajnim sljubnicama, bilo sa tri ili sve četiri strane. Za to su bila potrebna dugačka ravna brvna, pa su se brvnare najviše pojavljivale u krajevima koji su obilovali četinarskim šumama.

Spojevi brvana na uglovima kuće su primitivno rađeni, običnim zasjekom preko polovine visine brvna, obično sa prepuštanjem krajeva preko ugla.

144. — Omalterisana brvnara u selu G. Biosko (Sarajevo)

Kod zidova od brvana ima dosta poteškoća prilikom ukrštanja i odvajanja zidova, kao i kod nastavljanja zidova više etaže iznad stropnih greda. Uporedo s jednostavnošću uslova, koji su se u dispozicionom pogledu postavljali na brvnaru, i to je bio jedan od razloga njene jednostavne dispozicije, pretežno prizemne i bez mnogo pregradnih zidova i sitnih prostorija.

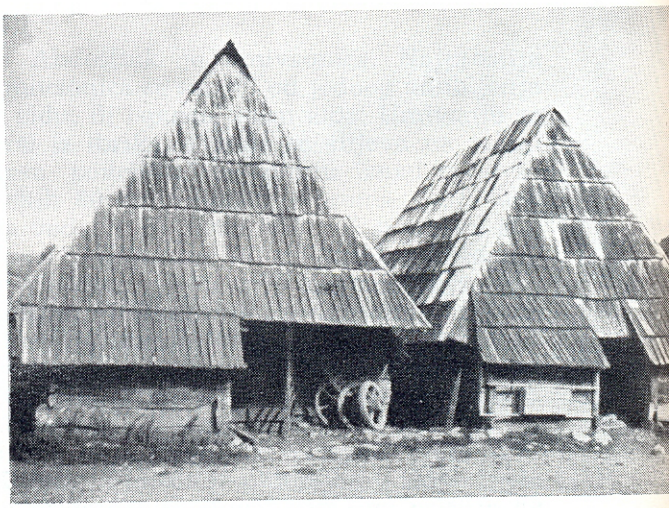

145. — Ovčarnici — odjeljci za jagnjenje u selu Turovima (Bjelašnica), izrađeni od planki

Unutrašnja strana zidova se često malterisala smjesom ilovače, balege, kreča i pozdera. Radi pridržavanja maltera na zidu su ukucavane u vodoravne sljubnice između brvana drvene »čivije« ili se površina brvana pokrivala šipčicama — »pošipkavala«. Spolja se brvna nisu malterisala, ali se

kasnije pristupilo malterisanju i krečenju spoljne strane zidova, kao što se vidi na nekim slikama.

Zidovi od planki se upotrebljavaju u oskudici brvana, otkako su se počela brvna testerisati na tanje planke, debljine oko 10 cm. Planke se na uglovima spajaju slično kao i brvna, po pravilu se malterišu iznutra, a ponekad i spolja.

U krajevima gdje nema dugačkih brvana za rezanje planki, upotrebljavaju se kraće bjelogorične planke, pa i daske, koje se učepljavaju među vertikalne drvene stupce s utorima. Udaljenost stupaca je prilagođena raspoloživoj dužini planki, odnosno dasaka. Ovo je u stvari skeletna konstrukcija s ispunom od planki.

Zidovi od ukomice (dizme) se pojavljuju tamo gdje nema dovoljno jakih i dugačkih brvana, dakle u predjelima s bjelogoričnim ili oskudnim četinarskim šumama. Za gradnju ovakvog zida se kratka brvna, čija dužina odgovara visini sprata, polažu vertikalno, jedno do drugog, dole se učepe ili »ukome« u podvale, a na gornjem kraju se povežu vjenčanicom. Ako će se malterisati, onda, osim čivijanja ili pošipkavanja, mogu se i nasjeckati keserom.

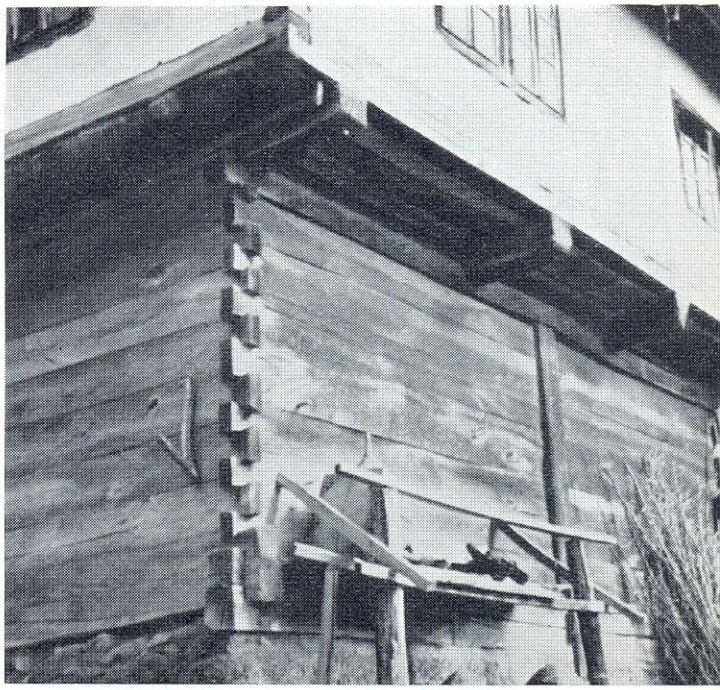

146. — Magaza od planki u krajiškoj kući s prepustom

147. — Kuća sa čardakom među rogovima u selu Unkići (Teslić). Magaza od planki

148. — Zid od ukomice (dizme)

Zidovi od drvenog skeleta (»Birkatice«). Ovakav zid se sastoji od drvenog kostura, sastavljenog od uspravnih stupaca, horizontalnih greda i kosnika. Prostor između tih drvenih dijelova je ispunjen na razne načine. Pošto se često ispunjava i ćerpičem, i to za jednu širinu ćerpiča, naziva se »birkatica«, prema turskom nazivu, što bi se moglo transponirati u naš naziv »jednorednica«.

Drveni skelet ima dosta prednosti u poređenju s brvnima, i to je doprinijelo njegovom brzom prodiranju i potiskivanju zida od brvana. On je prije svega ekonomičan u upotrebi drvene građe, pa je razumljivo što je najprije počeo hvatati korijena u krajevima koji oskudijevaju drvetom prikladnim za brvnare, tj. u nizinskim krajevima. Zato birkatica počinje na panonskoj strani Bosne, na donjoj ivici šuma, i odatle prodire, paralelno sa napredovanjem sječe šuma, dolinama Savinih pritoka, sve do jadransko-crnomorske vododjelnice, u oblast visokih šuma. Paralelno s tim napredovanjem birkatice izumire stara brvnara.

Skeletna konstrukcija ima i dosta konstruktivnih prednosti. Vlastita težina skeletnog zida, ovisno o ispuni, često je manja nego težina zida od brvana. Ukrštanje, odvajanje i međusobno spajanje zidova je lakše nego kod brvana, a isto tako i nastavljanje zidova gornje etaže iznad stropnih greda.

Važna prednost skeletnog zida počiva u njegovom samonosnom karakteru. Skeletni zid je u stvari, u statičkom pogledu, rešetkasti nosač, čiji donji pojas predstavlja pozidnica (»podvala«, »hatula« ili »podumijenta«), a gornji pojas vjenčanica, dok uspravni »direci« i kose »makaze« sačinjavaju prutove rešetke.

Čitaoca nestručnjaka ćemo podsjetiti, radi lakšeg razumijevanja funkcija skeletnog zida, na rešetkaste nosače željeznih mostova. Oni mogu uz minimalnu upotrebu materijala i minimalnu vlastitu težinu da prenesu velika opterećenja i premoste velike raspone između stupova mosta. Skeletni zid na našoj slici je u stvari drvena analogija takvog nosača. On može da prenese na vanjske zidova ili druge udaljene potpore sva opterećenja stropova, kao i svoju vlastitu težinu, slobodno lebdeći iznad kućnog prostora koji se nalazi pod njim.

Kod takvog nosača su najviše naprezani njegov gornji i donji pojas. Ta dva pojasa su kod skeletnog drvenog zida ojačane na taj način što se sastoje od dvije grede, između kojih su uklještene glave stropnih

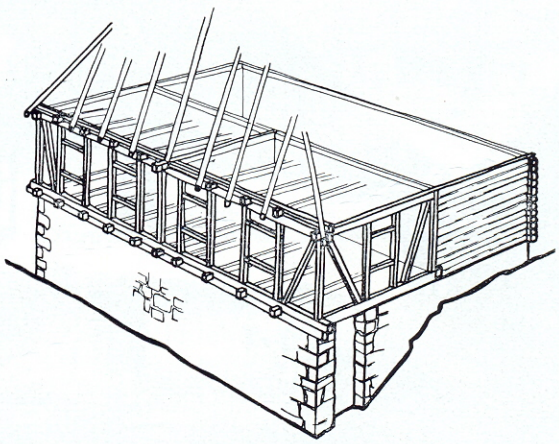

149. — Konstrukcija drvenog skeleta

greda. Na taj su način i ova dva pojasa opet riješena na principu rešetke visoke nosivosti.

Efikasnost statičkog djelovanja ovakove konstrukcije je ovisna o preciznosti izvedbe, i često je znatno smanjena zbog te nepreciznosti. Ali uprkos tomu skeletni zid se u suštini ponaša kao rešetkasti nosač, čija je visina, u odnosu na raspon, značajna. Takav nosač može biti poduprt samo na dva kraja i može primiti znatna opterećenja stropova i drugih konstrukcija koje se na njega opiru, a istovremeno premostiti znatne raspone, ne zahtijevajući kontinualne potpore ispod sebe. Zato skeletni zid pruža znatne konstruktivne i oblikovne mogućnosti i ima velik uticaj na postizanje elegantnih dispozicionih i oblikovnih rješenja, oslobođenih od robovanja obaveznom nalijeganju zidova gornje etaže na zidove ispod njih. Zahvaljujući laganom skeletnom zidu, koji počiva na prepustima stropnih greda ispod njega, postignut je lebdeći karakter gornjih etaža kod kuća s prepustom, dimalučara i drugih tipova kuće.

Ispuna skeletnog zida može biti od dizme, čatme ili pletera oblijepljenih ilovačom, ili s obostranim »baskijama (»prekovcima«), s ispunom od sitnog kamenja, ili,

150. — Skeletni zid sa drvenim ispunom

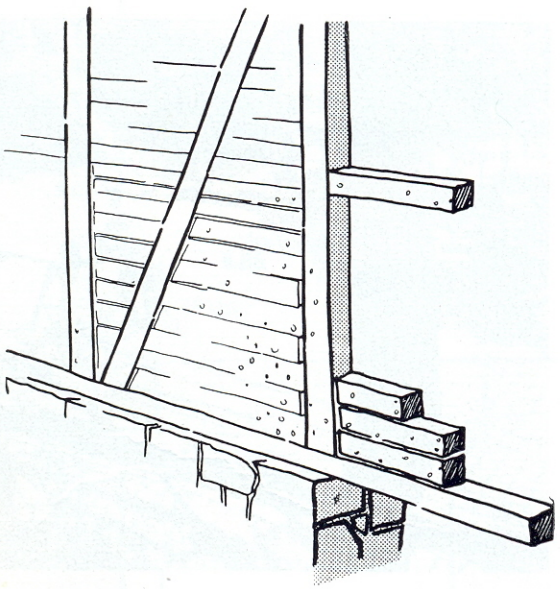

151. — Skeletni zid sa drvenim ispunom

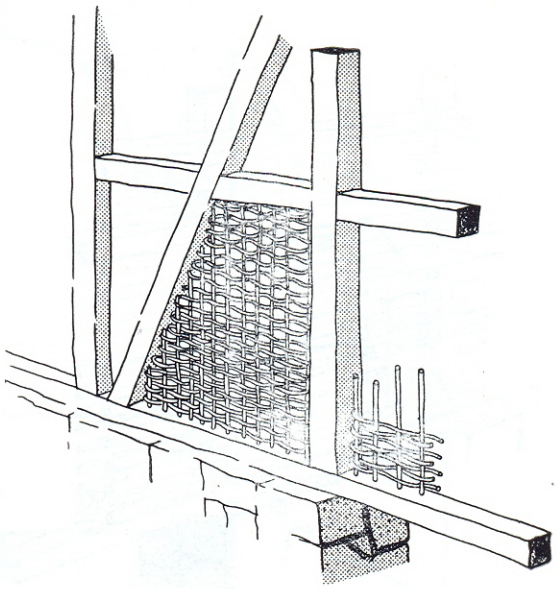

152. — Skeletni zid sa ispunom od čatme ili od pletera

153. — Drveni skelet sa ispunom od čatme (okolina Velike Kladuše)

konačno, od ćerpiča. Težina i termička vrijednost ovakovog, relativno tankog zida od cca 15 cm je ovisna o ispuni. Ako su zidovi slabe termičke vrijednosti, onda se prostorije s tim zidovima zimi ne upotrebljavaju. Zidovi s ispunom od dizme su dovoljni i za zimske temperature.

Prema karakteru ispune neki skeletni zidovi predstavljaju prelaz između zidova od vegetabilnog i zidova od mineralnog materijala.

ZIDOVI OD MATERIJALA MINERALNOG PORIJEKLA

Ovamo spadaju zidovi od ćerpiča, kamena, opeke i dr. Njihova sve šira upotreba je uslovljena postepenim nestajanjem drveta. Ćerpič se često izrađuje na samom gradilištu, ako ima pogodnog materijala, a iskopana jama se kasnije iskoristi kao magaza. Ćerpič se izrađuje ručno, u drvenim kalupima, a u novije se doba, osim sušenja, i peče, tako da se dobiva ručno izrađena opeka. Dimenzije starog ćerpiča su vrlo različite, obično je dosta glomazan, 35 — 38/15—18/10—12 cm. U novije doba se izrađuje u dimenzijama normalne opeke, jer se lakše suši i eventualno peče.

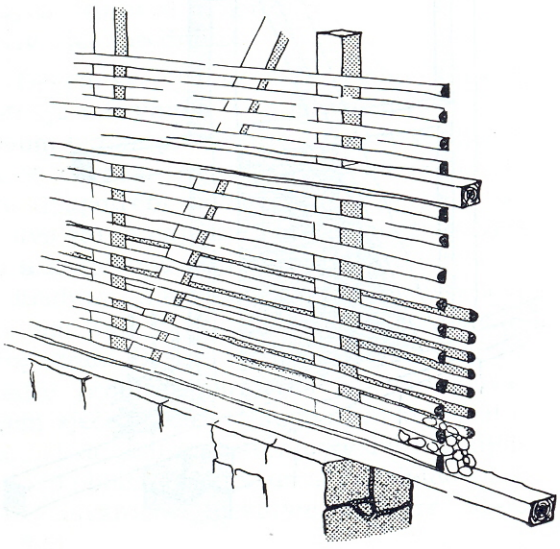

154. — Skeletni zid od prekovaca ili baskija

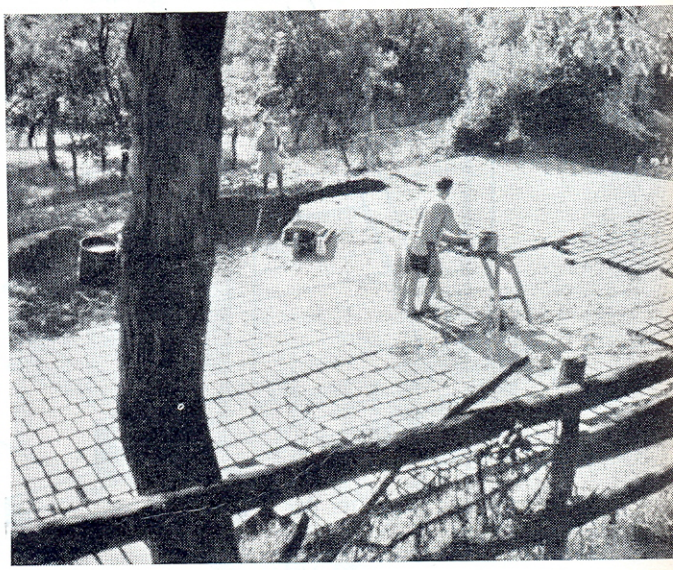

155. — Ručna izrada ćerpiča i opeke

Za gradnju zidova od ćerpiča upotrebljavale su se tzv. »hatule«, tj. drvene gredice dimenzije cca 12/12 cm, koje su se polagale s unutarnje i vanjske strane zida i bile međusobno poprijeko povezane kraćim prečagama. Ove hatule su se postavljale na svakih 1—1,5 m visinom zida i djelovale su kao serklaži, koji osiguravaju jednoliko slijeganje zida i sprečavaju njegovo razdvajanje. Hatule su se upotrebljavale i u kamenim zidovima.

U nekim se kućama od ćerpiča i kamena nadprozorski nadvoji nisu izrađivali od hatula, nego svođenjem na način trompi.

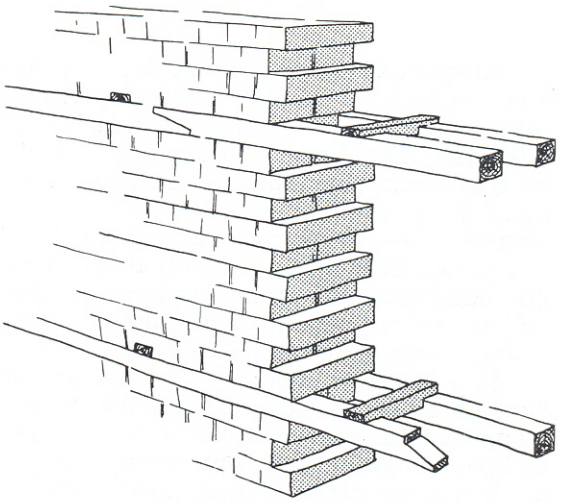

156. — Hatule u zidu od ćerpiča

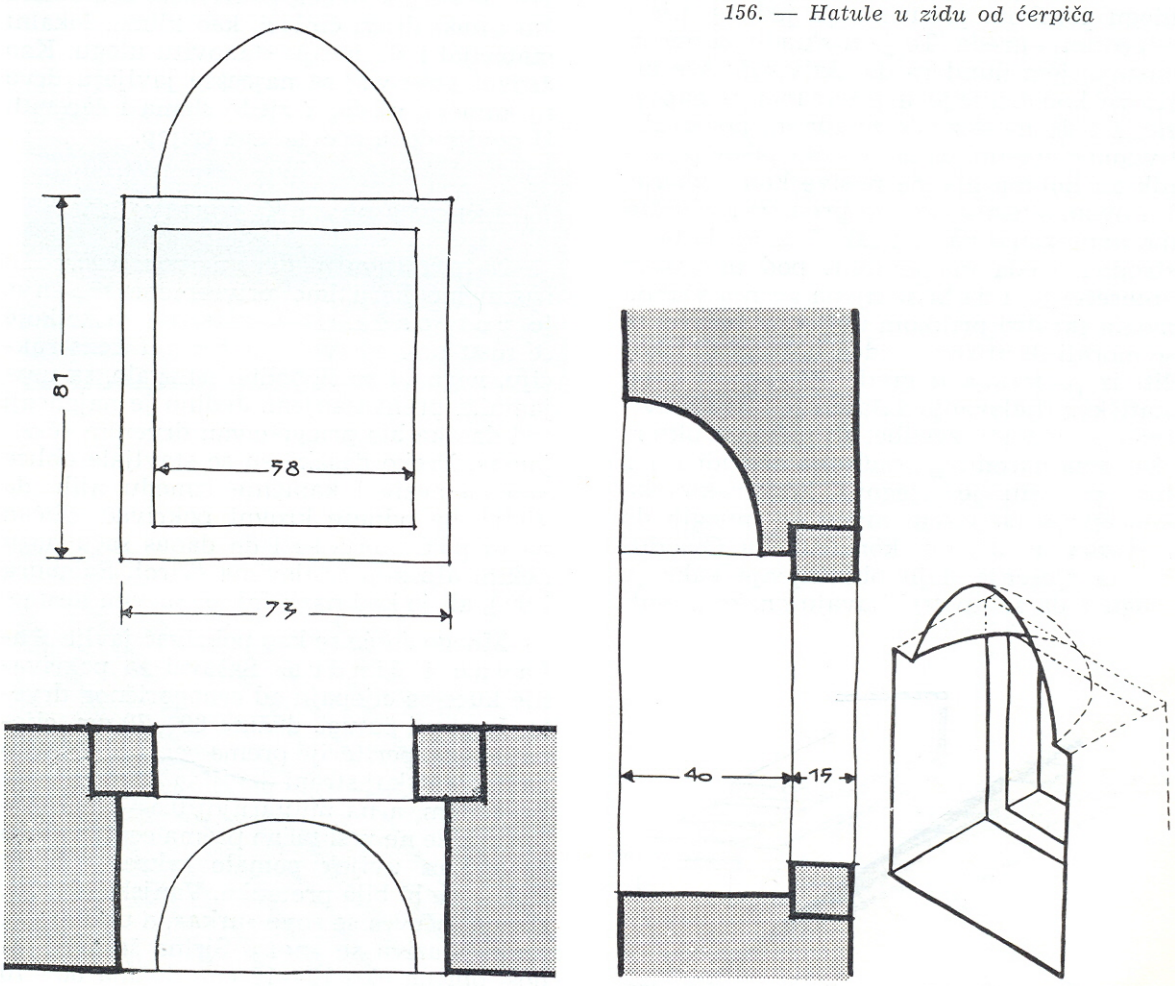

157. — Presvođivanje prozora u zidu od ćerpiča

STROPOVI

Stropovi su po pravilu od drvenih gredica, među koje su često utisnuti tzv. »šašavci« cijepani od jelovine, smrčevine ili bukovine. (Detaljnije o šašavcima u odjeljku o krovnim pokrivačima.) Šašavci su debeli 2,5—4 cm, širine oko 10—15 cm, a dužine oko 80—100 cm, prema razmaku stropnih greda. Šašavci su utisnuti u »prostruge« izrađene u stropnim gredama i dobro zbijeni jedan preko drugog, tako da im se s donje strane vide samo »arke«.

Za razliku od uobičajenih savremenih drvenih stropova, gdje daščani pokov preko greda služi samo za držanje nasipa i poda i pasivno prenošenje opterećenja na grede, kod ovog stropa šašavci igraju aktivnu ulogu prilikom preuzimanja jednog dijela naprezanja greda. To je u skladu sa općim nastojanjem dunđera da aktiviraju sve dijelove konstrukcije u preuzimanju naprezanja i da ne dozvole nijednom konstruktivnom elementu da bude samo pasivni putnik na kolima glavne nosive konstrukcije. I u ovom slučaju šašavci preuzimaju jedan dio naprezanja na pritisak. Naime, da bi se stropna greda mogla uviti pod pritiskom opterećenja, i da bi se njena gornja vlakna mogla skratiti prilikom uvijanja, šašavci bi se morali ili utisnuti jedan u drugi ili iskočiti iz prostruga u gredi. Efikasnost ovog statičkog djelovanja šašavca je i ovdje ovisna o solidnosti izvedbe, ali je konstruktorska ideja narodnog graditelja očevidna, i u tom pogledu je njegova konstruktorska koncepcija na višem nivou od mnogih do nedavna »modernih« konstrukcija. Ova duhovita rješenja daju objašnjenje kako je moguće da se upotrebljavaju onako gracilne dimenzije greda u starim seoskim kućama. Kada se slavi svadba ili održava kakav drugi skup u seoskoj kući, igra se kolo i sobe su prepune gostiju, strop se uvija i škripi kao sepet, ali se ne ruši. Konstruktivno osjećanje narodnih dunđera često dopire do graničnih naučnih saznanja savremenih konstruktora.

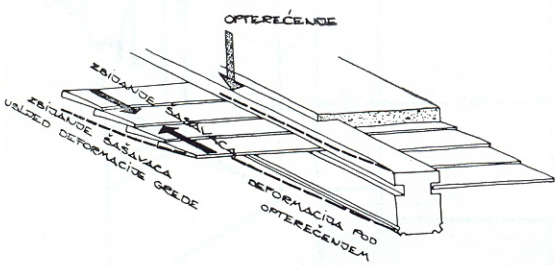

158. — Ponašanje stropa od šašavca pod opterećenjem

Utisak lakoće ovakovih stropova se još akcentira profiliranjem rubova greda i šašavaca.

KROVOVI

Na konstrukciju, nagib i izgled krova ima veliki uticaj krovni pokrivač, pa smatramo da je na mjestu grupirati krovove prema vrsti krovnog pokrivača, bez obzira što i neki drugi činioci, kao klima, lokalni materijal i sl., igraju stanovitu ulogu. Kao krovni pokrivač se najčešće javljaju drvo ili kamena ploča, a rjeđe slama i ćeremit. U novije doba prevladava crijep.

KROV S DRVENIM POKRIVAČEM

Najprimitivniji drveni pokrivač, ako izuzmemo koru kao privremeno rješenje, je p o t r p a č a. To su masivne daske koje se nisu pričvršćivale za krovnu konstrukciju, nego su se slobodno polagale, sa uzajamnim prehvatanjem. Jedino je najgornji red dasaka bio pričvršćivan drvenim »čivijama«. Preko dasaka su se stavljale oblice kao »lemezi« i kamenje između njih, da vjetar ne odnese krovni pokrivač. Sličan način pokrivanja se i do danas sačuvao u nekim alpskim krajevima (Tirol, Salcburg i dr.), ali je kod nas, čini se, sasvim nestao.

Mnogo češće se kao pokrivač javlja š a š a v a c i š i n d r a. Šašavci za pokrivanje kuće se cijepaju od crnogoričnog drveta. Izrezani čutuci, dužine 60—70 cm, cijepaju se od periferije prema centru, i to tako da na vanjskoj strani debljina šašavca bude 2—4,5 cm, a na unutarnjoj 0,5—1 cm. Cijepanje se ne vrši tačno prema centru, nego se sjekira uvijek pomalo zakreće, da ta strana ne bi bila pretanka. Vanjska, deblja, strana šašavca se zove »arka«, a unutarnja, tanka, naziva se »nož«. Širina šašavca iznosi obično oko 10—12 cm, dužina 60—70 cm, ali ima i odstupanja od tih mjera.

Pokrivanje šašavcem se obavlja na način prikazan u slici. Pokrivač od šašavca nije sasvim siguran protiv zaticanja kišnice, a i u konstruktivnom pogledu je njegova uloga pretežno pasivna u odnosu na preuzimanje naprezanja.

Konstruktivno i funkcionalno je daleko savršeniji pokrivač od š i n d r e.

Šindra se izrađuje od šašavaca s nešto debljom arkom i to tako da se na arki izradi prostrug, u koji će, prilikom pokrivanja, ući nož susjedne šindre. Prostrug može biti i polovičan, i onda se takav način pokrivanja zove »na lambu«.

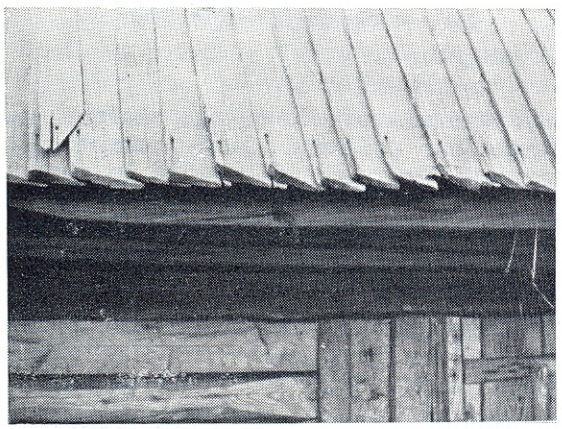

159. — Pokrivač od šašavca

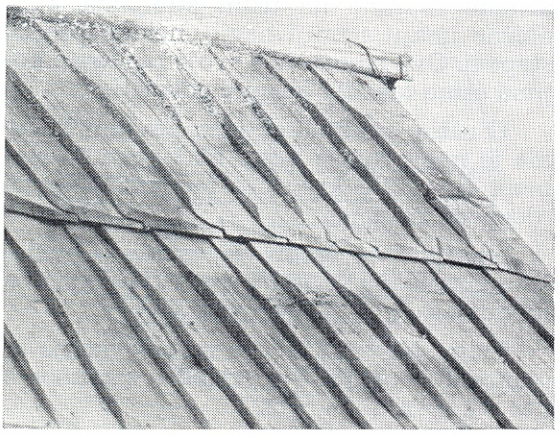

160. — Pokrivač od šindre »na lambu«

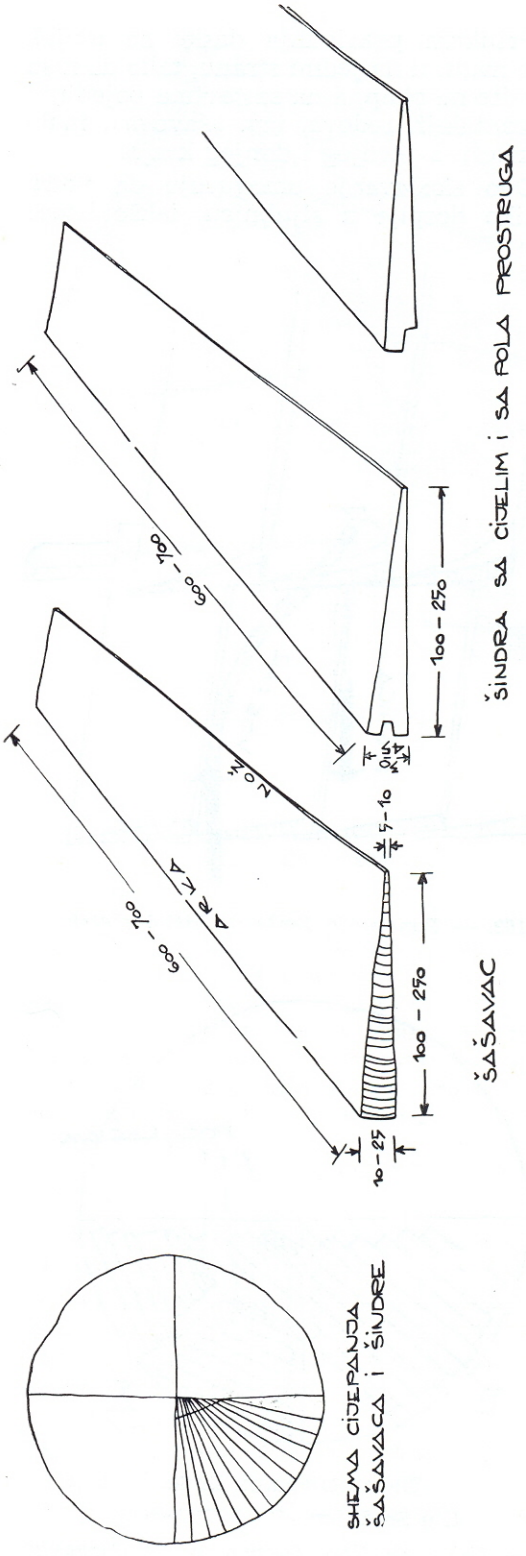

161 — Shema cijepanja šašavca i šindre (prema ing. R. Sarnavki)

Prilikom pokrivanja daske se uvijek malo naginju na jednu stranu, tako da nisu okomite na okap, a na sastavima pojedinih horizontalnih redova, tzv. »šavova«, malo se pritešu s gornjeg i donjeg kraja.

Ovo skošavanje omogućuje da voda, ukoliko dospije u sljubnicu, lakše isteče

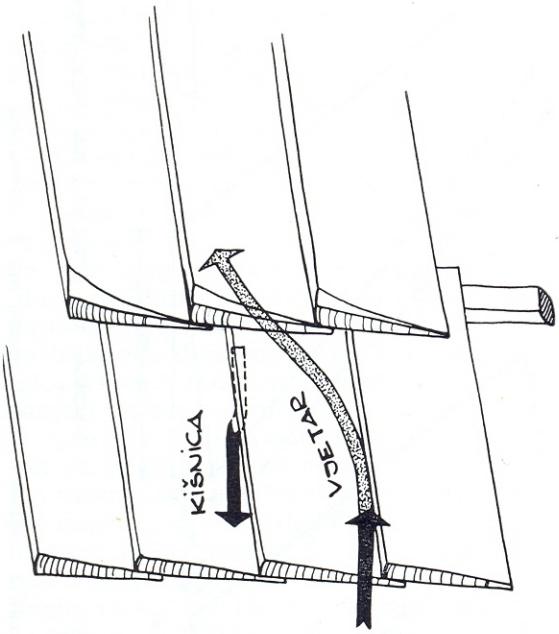

162. — Ponašanje šimle na kiši i vjetru

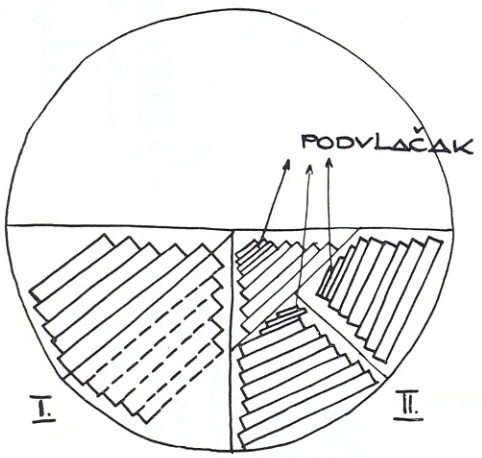

Sheme cijepanja šimle

I. u Srednjem, II. na Palama

163. — Cijepanje šimle (prema ing. R. Sarnavki)

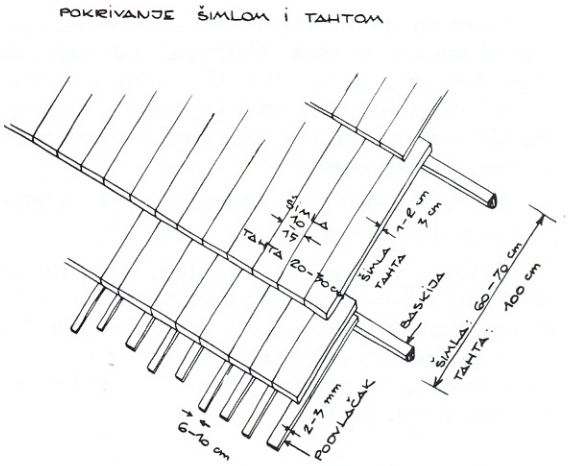

164. — Pokrivanje šimlom i tahtom

niz strmine krova. Osim toga, skošene i na krajevima pritesane daske usmjeravaju pritisak vjetra tako da on klizi po ravnini krova uvis i na suprotnoj strani ne izaziva vrtloge niti zračni potpritisak, koji bi pojačao snagu sisanja vjetra na zavjetrenoj strani krova i njegovo eventualno rušenje.

Osim toga, ovo iskošavanje ima, po našem mišljenju, još jednu vrlo važnu statičku funkciju, o kojoj ćemo govoriti kasnije.

Šindra i šašavac se prikivaju preko »baskija«, koje se polažu iznad rogova.

Nagib krova kod ovih pokrivača iznosi oko 60 stepeni, tako da dužina roga bude po prilici jednaka $^4/_5$ raspona krova. Čeone krovne ravnine na užim stranama kuće obično imaju strmiji nagib, nekad i do 80 stepeni. Ova pojava ima svoje razloge o kojima ćemo također kasnije govoriti.

U nižim predjelima i na novijim kućama je nagib krova nešto blaži, oko 45 stepeni, tj. visina krova je jednaka polovici njegovog raspona.

Broj šavova šindre je ovisan o dužini šindre, rasponu i nagibu krova, tako da ima krovova sa 6, 8, 10, 12 i više šavova.

Osim šašavca i šindre za pokrivanje se upotrebljavaju još dva cijepana sortimenta i to š i m l a i t a h t a.

Šimla se ne cijepa klinasto prema centru, nego u paralelnim zasjecima.

Prilikom pokrivanja šimlom nema prehvatanja jedne daske preko druge, nego se šimle polažu jedna uz drugu, a ispod sljubnice se polažu podvlačci da se spriječi zaticanje kišnice.

Tahta se također cijepa od nešto dužih ćutuka (oko 1 metar) i deblja je od šimle (oko 3 cm), a cijepa se u zasjecima paralelnim sa promjerom ćutuka.

U novije doba, poslije 1. svjetskog rata, u nekim se našim krajevima, pretežno u bivšim srezovima Glamoč, Ključ i Mrkonjić, počelo s izradom tzv. »treske« (tj. trijeske). Trijeska se dobiva na taj način da se mjesto cijepanja sjekirom ćutuk blanja naročitom blanjom »vascarkom«, koju su izrađivali kovači iz Varcar Vakufa, kasnijeg Mrkonjića. Debljina trijeske iznosi svega 3—4 mm, širina oko 15 cm, a dužina 30—40 cm.

Trajnost krovnih pokrivača ovisi znatno o načinu cijepanja i kvalitetu drveta. Ranije, dok su se upotrebljavala ognjišta, i dim s ognjišta je djelovao kao konzervans, impregnirajući krovni pokrivač raznim sastojcima dima i čađi.

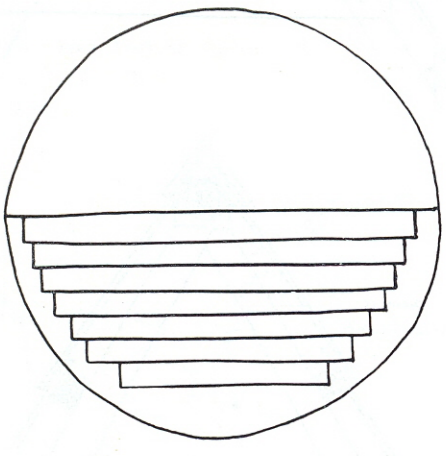

165. — Shema cijepanja tahte (prema ing. R. Sarnavki)

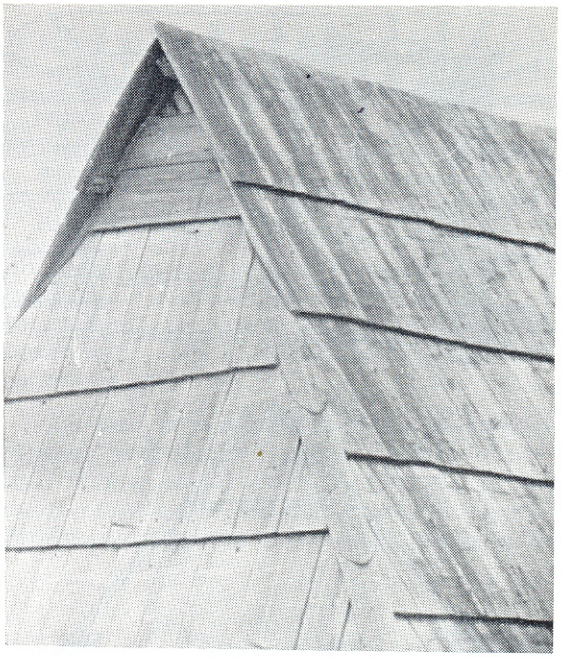

166. — Pokrivanje šimlom

KONSTRUKCIJA KROVA S DRVENIM POKRIVAČEM

Konstrukcija ovog krova se sastoji od rogova i »pajvanti«. Podrožnica nema, izuzev vjenčanice, na kojoj leže donji krajevi rogova, i šljemenjače, u koju su uklopljeni rogovi na gornjem kraju. Zbog toga nema nikakvih »stolica« — uspravnih ili kosih potpora koje bi podupirale podrožnice, niti ikakvih konstruktivnih dijelova koji bi prolazili kroz potkrovni prostor. Nema čak ni horizontalnih veznih greda, tako uobičajenih kod evropskih drvenih krovova.

Međusobna udaljenost rogova je nekad začudno velika, dok su im dimenzije male. Ovako lagana krovna konstrukcija, koja prkosi mnogim evropskim konstruktivnim kanonima, teškim bosanskim snjegovima i oštrim vjetrovima, izazivala je često čuđenje stručnjaka. To čuđenje je najizrazitije formulirao univerzitetski profesor iz Graca dr Rudolf Meringer, koji je prije šezdesetak godina proputovao našu zemlju i objavio slijedeće redove:

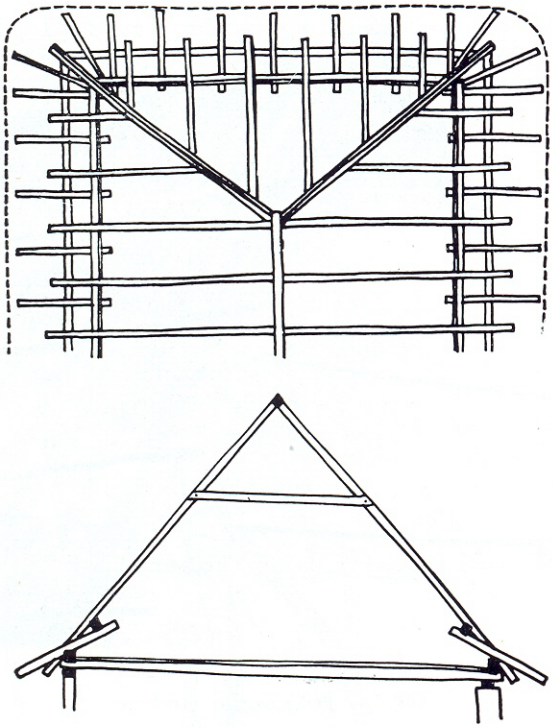

167. Konstrukcija krova sa drvenim pokrivačem

»Čovjek se divi s kakvom lakoumnošću, bar prividnom, postupa narodni graditelj. Ovaj vratolomno drski način upada u oči i laicima. Pri tomu je najznačajnije da se takve kuće ne ruše. Mnogi prijatelji koji godinama stanuju u seoskim kućama tvrdili su mi da kuće, sa svojim visokim krovovima, kad se, npr., igra u gornjem katu, trepere i ječe kao jelike u oluji, ali pri tomu ne pokazuju nikakvih oštećenja. I time je rečeno sve u pohvalu ove narodne graditeljske umjetnosti . . . A pri tom je još začudnije što ovdje nema ni govora o onoj pedantnoj brižljivosti s kojom alpski stanovnik slaže jednu majstorski izrezanu gredu na drugu. I baš se čovjek krovovima nauči diviti. Ovi ogromni pokrivači, koji često svojom visinom daleko premašuju samu kuću, sklopljeni su dječijom naivnošću. Ja sam na cijelom svom putu vidio samo jednu kuću, kod Jajca, koju je oluja razorila, ali se krov u cjelini sačuvao iako je on, sigurno, bio glavni krivac za ovu nezgodu . . .«[18]

Ovakova mišljenja i mnoga slična opažanja, obavezuju nas da malo detaljnije razmotrimo konstrukciju tog krova koji tako prkosi ustaljenim konstrukterskim shvatanjima i da pokušamo rastumačiti njegovu konstruktivnu i statičku suštinu na način shvatljiv prosječnom čitaocu.

Prije svega, pajvante smanjuju slobodnu dužinu rogova na izvijanje. Obično je pajvanta postavljena u gornjoj trećini roga, ali kod većih krovova pojavljuje se još jedna niže nje da još više smanji slobodnu dužinu roga, koji bi se izvijao pod opterećenjem. Pajvante imaju još jednu funkciju: pod djelovanjem opterećenja svaki par rogova ima tendenciju da »legne«, tj. da mu

[18] Meringer: Navedeno djelo, str. 265.

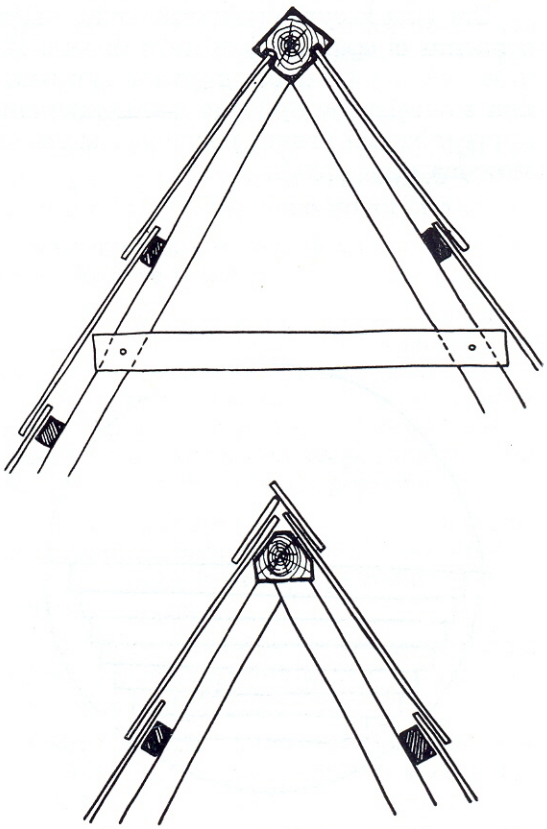

168. Detalji šljemenjače drvenog krova

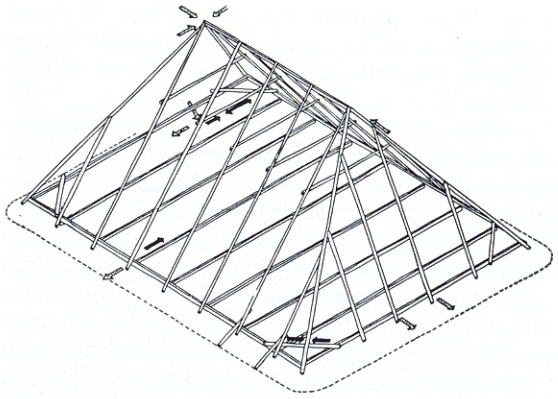

169. — Shema statičnih funkcija rogova, pajvanti i stropnih greda

se vanjski donji krajevi raziđu, a šljeme padne u kuću. To se kod uobičajenih krovnih konstrukcija sprečava tzv. »veznom gredom«, koja prolazi horizontalno kroz krovni prostor i veže, poput zatege, donje krajeve rogova i vjenčanice na kojim oni počivaju. U seoskoj kući tog nema. Rogovi su protiv »lijeganja« povezani pajvantama.

Pošto se većinom radi o četverovodnom krovu, »na duhum«, to se na prelomu krovnih ravnina pojavljuju grebeni. Oni su nešto jačih dimenzija, jer su duži nego rogovi, a primaju dosta opterećenja od tzv. »parožaka«, tj. onih kraćih rogova u blizini grebena, koji se ne mogu međusobno povezati pajvantama i uprijeti u šljemenjaču, kao normalni rogovi.

Mi smo ranije spomenuli da se čeona strana krova pravi strmija nego bočne strane i sad možemo navesti razloge za to. Prije svega ide se za tim da se smanji slobodna dužina roga na grebenu, a ona je tim kraća što je čeona strana strmija. Osim toga se nastoji da se i horizontalni potisak rogova na vjenčanicu smanji na užoj strani kuće. Čim je strmiji krov, tim je taj horizontalni potisak manji. Konačno, ako se u prostoru ispod krova nalazi »čardak među rogovima«, a to je čest slučaj, onda će taj prostor čardaka biti bolje iskorišćen. U tom slučaju se iznad samog čardaka radi blaži nagib, isti kao kod krova na bočnim stranama kuće.

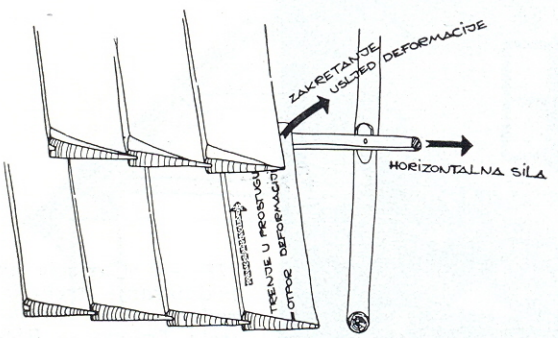

170. — Ukrućujuće djelovanje šindre

Do sada smo izložili statičko djelovanje rogova, podrožnica i pajvanti samo u ravnini jednog para rogova. Koliko god se već ovdje manifestira duhovitost narodnog graditelja, ovaj prikaz bi bio nepotpun ako bismo se ograničili samo na posmatranje konstrukcije u jednoj ravnini, u vertikalnoj ravnini jednog para rogova.

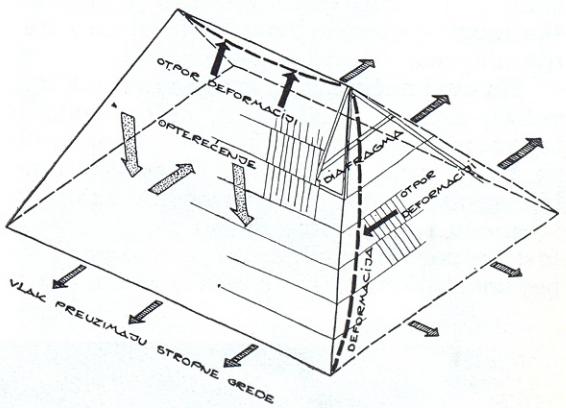

171. — Shema prostornih statičkih odnosa u krovu

Međutim, kod ovih krovova se manifestiraju i stanoviti prostorni statički odnosi, koje ćemo sada razmotriti. Prije svega se radi o statičkom djelovanju šindre i baskija, preko kojih je ona pokovana. Te baskije su relativno slabih dimenzija, a udaljenost rogova, na kojim one leže, često je velika. Slično kao kod stropa od šašavaca, i ovdje šindra, a donekle i ostale vrste drvenih pokrivača, igraju djelomično aktivnu ulogu u preuzimanju naprezanja. Da bi se baskija

mogla uviti pod opterećenjem, morale bi se šindre utisnuti jedna u utor druge ili otkinuti od baskija, ali to sprečava veliki broj tijesnih utora i eksera kojim su šindre pokovane. Da bi se rogovi mogli savijati po svojoj dužini, morale bi se istovremeno šindre posunuti jedna uz drugu u svojim utorima, a to je teško moguće zbog trenja i velikog broja utora.

Ima još jedna opasnost kojoj se ovaj krov lako suprotstavlja: pod djelovanjem vjetra, koji, npr. udara u čeonu stranu krova, mogli bi se parovi rogova nageti iz svoje vertikalne ravnine, izbaciti grebene na zavjetrenoj strani i »leći«, kao što legne đerđef kad se pritisne sa strane. Da bi se to spriječilo, kod uobičajenih krovnih konstrukcija se postavljaju tzv. »vjetrovni spregovi«. Ovdje je to nepotrebno: koso položene šindre bi se u tom slučaju morale zakrenuti iz svog položaja, a to je opet teško moguće zbog velikog broja utora i trenja u njima.

Na ovaj način svaka krovna ravnina ima veliku krutost protiv svih deformacija u toj ravnini i dosta veliku krutost okomito na tu ravninu. Kad bi te krovne ravnine bile sasvim krute, onda bi njihov sklop na šljemenu i grebenima davao naročitu krutost i otpornost cijelom krovu kao prostornoj konstrukciji. Naime, svaka krovna ravnina bi u smjeru svoje najveće krutosti sprečavala savijanje drugih krovnih ravnina koje na nju naliježu, kao što se vidi iz shematskog crteža na našoj slici.

Ovo naravno nije u potpunosti ostvareno, ali je ostvareno u dovoljnoj mjeri da krovu dade neočekivanu stabilnost i da manifestira konstruktivni osjećaj dunđera. Ovdje se narodni graditelj po svom osjećanju približio sistemu tzv. membranskih isprelamanih površina, daleko prije nego što su one teoretski i praktički bile shvaćene. Meringer nije imao prilike da detaljnije razmotri ove konstruktivne koncepcije, a u njegovo je vrijeme teorija membranskih konstrukcija bila nepoznata, pa zato nije mogao učiniti ništa drugo nego da se samo iščuđava »vratolomnoj drskosti« naših dunđera.

Što se tiče detalja u opremi krova, vrijedno je spomenuti veoma isturenu strehu i njenu konstrukciju. Streha se prepušta dosta daleko ispred zida, da ga zaštiti od kiše, i ima blaži pad radi odbacivanja vode.

Ako je istak strehe naročito velik, onda se upotrebljavaju posebni podupirači strehe, tzv. »ćusteci«. Na uglu je streha lepezasto razastrta, u obliku četvrtine kruga, da bi se izbjeglo nezgodno umetanje pomoćnog grebena na tom mjestu. To je tzv. streha »na čevrmu«.

172. — »Ćusteci« za podupiranje strehe izrađene »na čevrmu« (selo Trnovo — Bjelašnica)

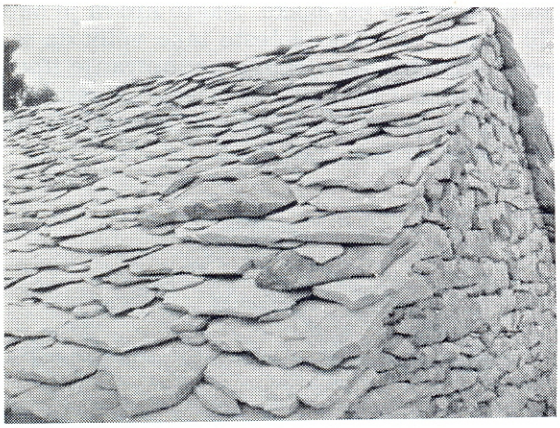

173. — Pokrivač od kamene ploče

KROV S KAMENIM POKRIVAČEM

Kao pokrivač služe kamene ploče od krečnjaka ili laporca, koje se obično nalaze dosta blizu naselja. Ploče su debele 2—8 cm, dužina stranica im iznosi 30—80 cm, a polažu se na guste letve (baskije) ili gusto položene rogove. Na sastavima se prostor između ploča nekad zamazuje krečnim malterom, a ponegdje se i cijela površina krova kreči radi konzervacije ploča i reflektiranja toplinskih zraka, a vjerovatno i »radi izgleda«, pod uticajem susjedne Dalmacije. Postoji i stanovita razlika u načinu redanja ploča između sela koja se nalaze bliže dalmatinskim uticajima i drugih sela. U Dalmaciji se ploče polažu u približno horizontalnim nizovima, a u našim udaljenijim kraškim predjelima su nizovi ploča i sljubnice među njima položene dijagonalno, radi lakšeg isticanja vode iz sljubnica, po ugledanju na način polaganja šindre.

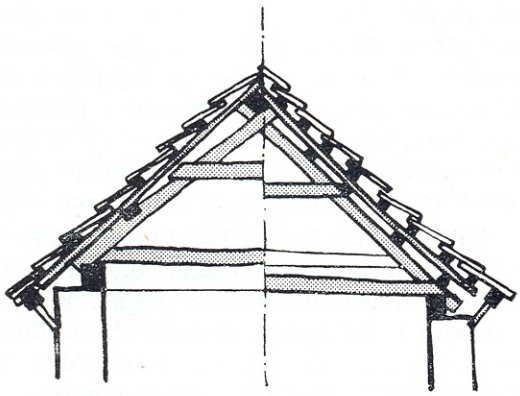

174. — Profil krova s kamenim pokrivačem

Pokrivanje grebena kamenim pločama je teško, pa se grebeni izbjegavaju. Radi toga se izbjegavaju četverovodni krovovi »na duhum«, pa su za kameni pokrivač karakteristični dvovodni krovovi »na lastavicu«. Šljeme se pokriva užim kamenim pločama, koje se opterete većim kamenovima da ih vjetar ne pomakne. Tako su pojave na šljemenu karakteristični stupići, čija je funkcija u prvom redu konstruktivna, a izgled dekorativan.

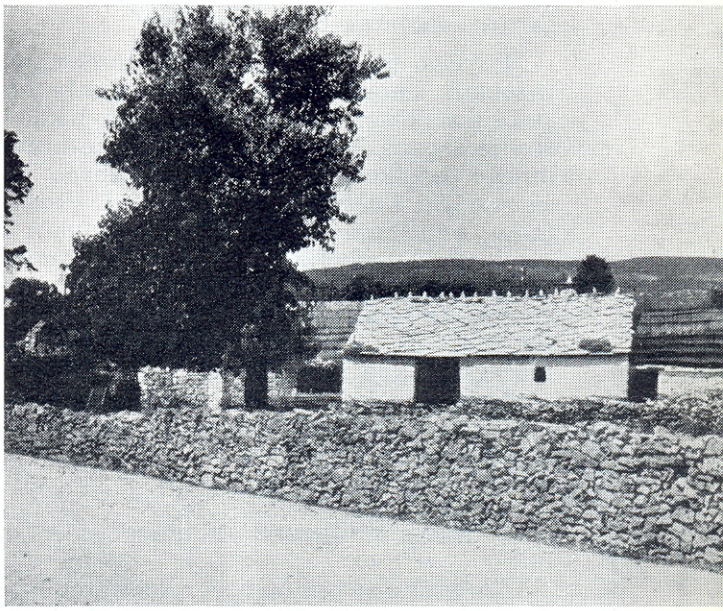

175. — Kamena prizemnica — pločara s karakterističnim pokrivanjem šljemena

I pokrivanje uvala je teško zbog zaticanja, pa se i one izbjegavaju. Ako se ne mogu izbjeći, onda se rogovi oko uvale lepezasto razastru i uvala se zaobli. Kameni pokrivač je težak i, za razliku od nekih drvenih pokrivača, ne učestvuje u primanju naprezanja, nego pasivno leži na konstrukciji. Drveni dio konstrukcije krova se izvodi u krajevima gdje se oskudijeva drvetom, naročito ravnim komadima drveta većih dužina. Zbog toga se izbjegavaju krovovi ve-

ćih raspona. Sam nagib krova je blag, a potkrovni prostor se ne može iskoristiti na onaj način kako se to čini kod visokih krovova s drvenim pokrivačem.

Sve ove okolnosti, čisto konstruktivne naravi, prisiljavaju majstora da izbjegava velike širine kuće i razvedenost prostornih oblika, grebene, uvale, tavanske prostore i sl.

KROV S POKRIVAČEM OD SLAME

Slama se upotrebljava za pokrivanje kamenih kuća tamo gdje nema ni drvenog ni kamenog materijala za pokrivanje. Na taj način se kamena kuća, što se tiče materijala za pokrivanje, pojavljuje kao »pločara«, »daščara« ili »slamara«.

Pokriva se omlaćenom, a ne ovršenom, ražovom slamom, dugih i neizlomljenih stabljika. Visina krova omogućuje i korišćenje tavana. Slamnati pokrivač ne pravi mnogo poteškoća u pokrivanju grebena, pa se javljaju i četverovodni krovovi. Prema tomu, poteškoće oko krovnog pokrivača i krovne konstrukcije ne bi nametale kamenoj slamari onakova stroga ograničenja kao pločari, te bi se kod kamenih slamara mogla očekivati slobodnija rješenja nego kod pločara. Takva rješenja su, međutim, vjerovatno bila vrlo rijetka usljed općenito nepovoljnih prilika za razvoj kućne koncepcije u tim krajevima.

KROV POKRIVEN ĆEREMITOM

Ćeremit nije naš domaći materijal u Bosni i Hercegovini. Nije imao ni uslove da se kod nas u većoj mjeri raširi, jer zahtijeva veću kvalifikaciju oko pripreme i pečenja i jaku krovnu konstrukciju zbog vlastite težine. Na selu se pojavio mjestimično u prostoru Sarajevo—Foča—Goražde i u nekim drugim selima koja su pod jačim uticajem gradova. Za razliku od gotovo polukružne dalmatinske »konalice«, ćeremit ima oblik prikraćenog stošca sa niskim profilom plitkog kružnog segmenta. Jedan te isti elemenat se upotrebljava za »muške« i »ženske« elemente krovnog pokrivača, za uvale, šljemena i grebene. Ispod pokrivača se daje pokov od daske. Nagib krova je oko 30 stepeni, a istak je često tako velik da se, osim ćusteka, za njegovo podupiranje upotrebljavaju i stupovi, koji leže na zemlji i podupiru podrožnicu strehe, stvarajući na taj način trijem oko kuće.

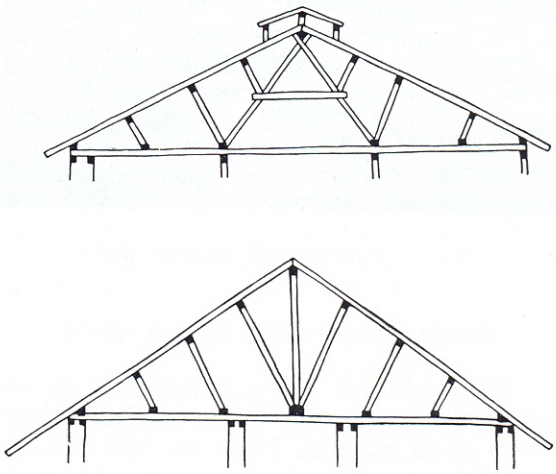

176. — Profil krova pod ćeremitom

KROVNE BADŽE I OLUCI

Krovne badže služe za odvođenje dima iz »kuće« i tavana i svojim izgledom i položajem daju karakterističan izgled krovu.

Ima ih raznih vrsta. Tzv. »slijepe badže«, koje se prave na krovnim ravninama ili na šljemenu, služe samo za odvođenje dima na krovovima s drvenim pokrivačem ili pokrivačem od ćeremita. Kod krovova pokrivenih pločom upotrebljavaju se također slične fiksne badže, negdje nazvane »sačaci«, koje se izvode na taj način što se poneka ploča malo uzdigne i podupre kamenom, tako da kroz taj otvor izlazi dim. Kod slamnatih pokrivača dim obično izlazi kroz slamu ili kroz otvore na čeonom zidu.

Osim slijepih badža, kod kuća s drvenim pokrivačem prave se i tzv. »komini«, tj. poklopci u ravnini krovne plohe, koji se otvaraju i zatvaraju dugačkom motkom »kominjačom« iz »kuće«. One služe za osvjetljavanje prostora »kuće« odozgo, a zatvaraju se kad pada kiša ili snijeg.

177. — »Slijepa badža«

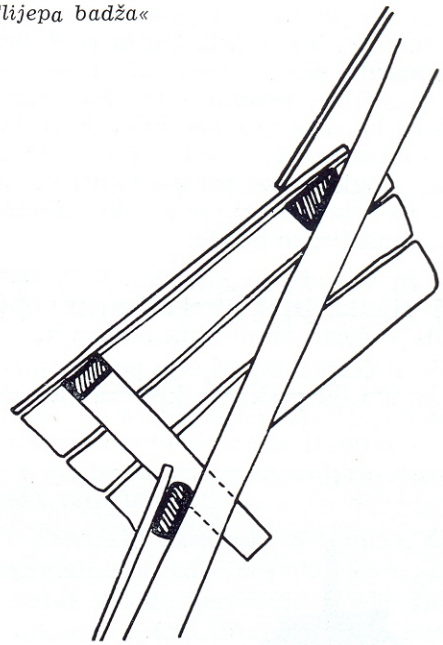

178. — Tipovi badža

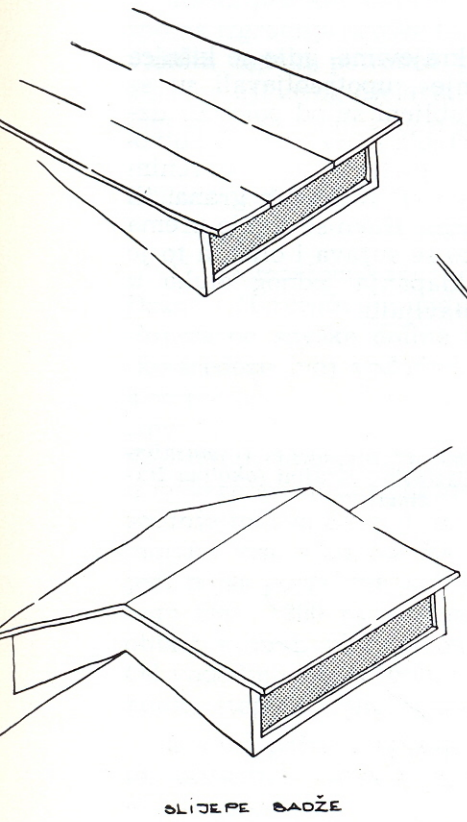

Zanimljiva je, danas rijetka, tzv. »musafirska badža«. To je bila badža u obliku malog minareta, koja se postavljala na krovovima bogatijih seoskih kuća kao znak da je takva kuća uvijek spremna da primi i ugosti »musafira«, tj. gosta — putnika namjernika. Moglo bi se pretpostaviti da je i »kapić« na srbijanskoj »osaćanki« prenesen oblik musafirske badže.

Oluci za odvođenje kišnice su na seoskoj kući rijetki. Istak strehe i njen ublažen nagib je često činio oluk suvišnim.

U oblasti ćerpičara, gdje je potrebna sigurnija zaštita od prskanja kiše na zidove,

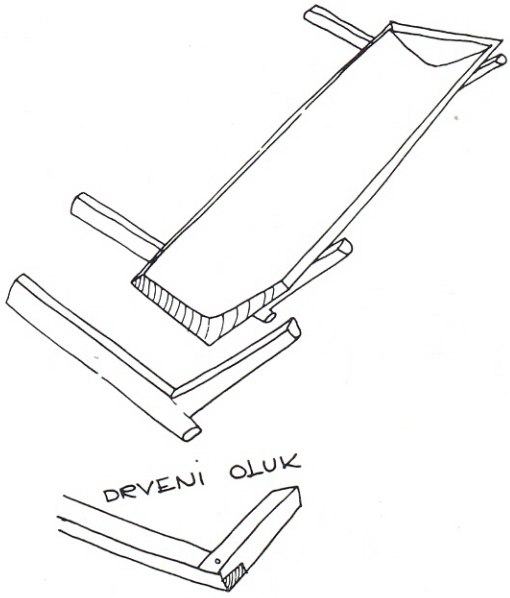

179. — Drveni oluci i kuke za njihovo podupiranje

te u bezvodnim krajevima, gdje se kišnica skuplja u »čatrnje«, upotrebljavali su se drveni oluci. Izdubljeni su od polovice uzduž presječenog stabla jelike, u obliku otvorenog ugaonika, a pričvršćuju se drvenim kukama izrađenim od rašljastih grana, ili skovanim od letvica. Kako se stablo prema vrhu sužava, tako se sužava i oluk, a to je pogodno radi uklapanja jednog oluka u drugi ako se nastavljaju.

180. — Krajiška kuća sa prepustom i »musafirskom badžom« u Cazinskoj Krajini (okolina Bužima)

OPĆI PRIRODNI UTICAJI NA SEOSKU KUĆU

Uticaj prirodnih faktora na seoski život, pa i na seosku kuću, mnogo je snažniji i neposredniji nego u gradu zbog uže povezanosti sela s prirodom.

Umjetni zahvati u prirodne uslove su na selu manji nego u gradu ne samo zbog toga što na selu postoji manja nužda za mijenjanjem tih uslova nego i zbog toga što su tamo manje i tehničke i ekonomske mogućnosti za takve zahvate.

Razni prirodni činioci djeluju kompleksno na izgradnju seoske kuće, pa je pod tim vidnim uglom potrebno posmatrati i posljedice njihovog djelovanja, bez obzira na metodološko razdvajanje jednih od drugih.

UTICAJI GEOGRAFSKIH I GEOMORFOLOŠKIH ČINILACA[19]

U geomorfološkom pogledu teritorija Bosne i Hercegovine uzdiže se u nekoliko slojeva od savske doline prema crnomorsko-sredozemnoj vododjelnici. Počinje uskim pojasom oko Save i njenih pritoka, širine 40—50 km, sa nadmorskom visinom 90—100 m, nizinskog je karaktera i prelazi u sjevernobosansko pobrđe, koje obuhvata srednje tokove Savinih pritoka, i ima nadmorsku visinu od cca 500 m. Iza toga slijedi pojas podgorine, sa nadmorskom visinom 500—1200 m, a iznad njega se diže oblast visokih planina od 1500—2400 m. Od vododjelnice se teren opet spušta u nekoliko stepenica prema Jadranu.

Svi ovi pojasi i stepenice se, grubo uzeto, prostiru u pravcu sjeverozapad-jugoistok, paralelno sa smjerom Dinarskih planina, i to u obliku lepeze čiji je uži kraj na sjeverozapadnom vrhu Republike. Tri četvrtine teritorije predstavljaju planine i visoke površine.

Dinarski planinski sistem se, dakle, dijagonalno pruža u pravcu sjeverozapad-jugoistok preko teritorije cijele Republike, i uporedo s tom dijagonalom i promjenom plastike i visine mijenja se i klima, visina taloga, količina materijala nastala raspadanjem tla, vegetacija, način obrade zemlje i seoskog života uopće, pa i način izgradnje kuće.

UTICAJ GEOLOŠKIH ČINILACA[20]

Sličan paralelizam se manifestira i u prostiranju glavnih geoloških formacija.

P a l e o z o j s k i slojevi se pojavljuju u autohtonim terenima nanizanim u pravcu sjeverozapad-jugoistok od Vrnograča do Sanskog Mosta, zatim od Jajca do blizu Tarčina, pa do Trnova prema Metaljki.

Paleozojski tereni su većinom zaobljeni, plećati, obrasli vegetacijom, sa šumama na nižim i planinskim pašnjacima na višim dijelovima. Paleozojski slojevi se kao kičma protežu sredinom bosanskog planinskog pojasa, onom karakterističnom dijagonalom, a s jedne i druge strane od njih, i preko njih, leže mlađi slojevi.

T r i a s je mezozojski sloj od naročite važnosti, jer raspadanjem stvara vrlo po-

[19] Detaljnije v. Soldo Špiro: Naved. dj.

[20] Na temelju podataka dr Koste Petkovića, naved. dj. i »Geološke karte FNRJ« Vjekoslava Mikinčića.

voljne uvjete za vegetaciju, tako da su triaski tereni u najnižim položajima obrasli bujnom vegetacijom, a iznad njih su šume. Glavni dio bosanskih šuma leži na triaskim formacijama.

Trias se proteže u nekoliko pojasa s jedne i druge strane paleozojskih slojeva, proširujući se lepezasto od Vrnograča prema Srebrenici, na jednom kraju, a Zelengori i Magliću na drugom kraju šireg ruba ove lepeze. Uporedo s prostiranjem triasa i paleozojskih slojeva, rasprostire se i šumovita oblast, a s njom i oblast historijske drvene kuće i njenih derivata. Priložene karte jasno ilustriraju međuzavisnost geografske plastike, geološko-mineraloške podloge, vegetacije i pojave materijala za seosku kuću.

J u r a je prilično rasprostranjena. Jurski tereni su uglavnom obrasli osrednjom vegetacijom.

K r e t a c e j s k i slojevi su također vrlo rasprostranjeni, naročito u Hercegovini i zapadnoj Bosni. Za njih je vezana pojava krša, često bez šume ili sasvim golog, a time i pojava kamene kuće. Granica između krede i triasa je uglavnom i granica između šume i kamenjara, odnosno, u glavnim crtama, između drvene i kamene kuće.

Ova pojava se manifestira ne samo makrolokacijski nego i mikrolokacijski. U priloženoj karti, koja shematski prikazuje glavne oblasti prostiranja pojedinih geoloških formacija, prikazan je, prema Mikinčićevoj geološkoj karti, i jedan kretacejski teren u sjeveroistočnoj Bosni, koji u obliku potkove, otvorene prema istoku, obuhvata područje oko Han Pijeska, pa južno od Vlasenice, preko Kladnja, Šekovića, Paprače, savija u dolinu Drinjače. U tom predjelu, uglavljenom u šumovitu oblast, uistinu se odmah javlja i tip kamene kuće, sličan ostalim tipovima koji se drugdje javljaju, na prelaznim pojasima između drvene i kamene kuće. Sličan je slučaj u selima Vraca, Guča Gora, Ričica u okolini Zenice, te u pojavi kamenih kuća u okolini Travnika, Jajca, Mrkonjića, Krupe itd.

Krečnjačka navlaka obično daje dobar građevni kamen i laporovito-škriljaste materijale za građenje i pokrivanje, učestvu-

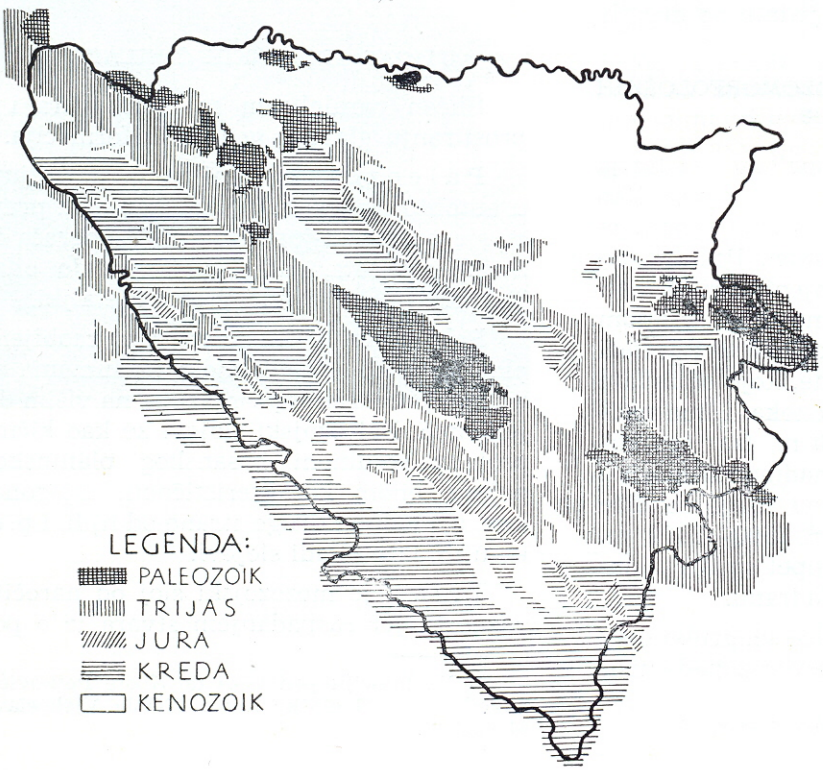

181. — Šematski prikaz karakterističnih geoloških formacija na teritoriji Bosne i Hercegovine (prema »Geološkoj karti FNRJ 1: 500.000« V. Mikinčića)

jući tako u vrlo velikoj mjeri u prirodnoj uslovljenosti materijala za seosku kuću.

I mlade formacije terciera i kvartera, koje naročito dolaze do izražaja u nizinskom regionu Save i njenih pritoka, te u pojedinim kraškim poljima također igraju sličnu ulogu. To su mahom rastresiti, sipki i meki materijali, kao sedra u okolici Jajca i drugdje, laporoviti materijali za ćerpić, opeku, obljepljivanje pletera i ćeremit.

Ostavši bez šuma, tereni ovog sastava pružaju dosta materijala za gradnju zemljane kuće i prelaznih oblika između drvene kuće i njenih zemljanih derivata. U stvari se oblast te kuće i prostire na tim terenima.

UTICAJ KLIME I VEGETACIJE

U Bosni i Hercegovini se ukrštavaju sredozemna i kontinentalna klima.

Količina atmosferskih taloga je nejednako raspoređena i opada od razvodnice prema sjeveroistoku. Vremenski raspored taloga je također vrlo raznoličan i pokazuje suprotne tendencije u dvije glavne klimatske oblasti: na jadranskoj strani ima najviše taloga od oktobra do decembra, nešto manje u proljeće, a najmanje ljeti; obrnuto, u sjeveroistočnoj oblasti ima zimi za oko 30% manje taloga nego ljeti.

Plastika terena ima znatan uticaj na klimatske i vegetacijske prilike. U srednjoevropskom vegetacionom pojasu šumska vegetacija počinje u najnižem položaju u dolini Save i donjeg toka njenih pritoka riječnom vrbom, bijelom topolom i hrastom. Ovi tereni danas nemaju nekog većeg značaja kao izvori drvnog materijala za građenje, jer su šume već isječene, ali su nekada, u vrijeme razvoja historijske seoske kuće, bili obrasli bujnim šumama, sličnim nekadanjim slavnim hrastovim šumama susjedne Slavonije. O tom svjedoče još i danas mjestimično sačuvani lijepi gajevi i manji šumski kompleksi.

U regionu podgorine na 500—1200 metara održava se hrast, a na višim položajima, u planinskom regionu, od 1200—1500 metara, pridružuju se, i konačno prevlađuju, četinari — jela, smrča, omorika i crni bor. Na visinama od cca 1600—1800 metara nestaje kompaktne šume.

U srednjoevropskom vegetacijskom pojasu je najrasprostranjenija bukva, koja silazi sve do u rejon pobrđa, zatim smrča, jela, omorika i crni bor.[21] U sredozemnom vegetacijskom pojasu, prema Jadranu, javlja se hrast, javor, grab i bukva na visinama od 1400—1200 m, s tim što u višim položajima nestaje hrasta, a prevladavaju bukva i bijeli bor, sve do visine 1400—1600 m.

UTICAJ PRIRODNIH ČINILACA NA PRIMJENU GRAĐEVNOG MATERIJALA I KONCEPCIJU KUĆE

Uzajamno i simultano djelovanje prikazanih prirodnih činilaca stvorilo je prirodne uslove za razvoj i koncepciju seoske kuće. Prije svega došle su do izražaja tri oblasti kuće po materijalu od koga je ona izgrađena: oblast drvene, kamene i zemljane kuće. Sve tri oblasti se prostiru smjerom one karakteristične bosansko-hercegovačke dijagonale, u pravcu od sjeverozapada prema jugoistoku, šireći se opet u obliku lepeze prema Drini. Na onom dijelu šumskih terena koji je ograničen gornjom i donjom granicom kompaktne šume zadržala se oblast drvene kuće. Sjeverno i sjeveroistočno od nje, gdje je nekad također bilo brvnara, razvila se u toku vremena, nestajanjem šuma, oblast zemljanih derivata drvene kuće. Južno od šumske oblasti se prostire teren kamenih kuća.

Soldo[22] je dao granice tih oblasti, koje smo mi nešto korigirali na temelju ličnih opažanja i s tim korekcijama, označenim crtkano, prikazali u našoj karti. Međuzavisnost vegetacije i materijala za kuću je, na temelju te karte, očevidna.

Granice ovih oblasti, naravno, nisu tako jasno odsječene kao na ovom shematiziranom prikazu. Mjestimično se pojavljuju prodori i enklave jednog materijala u oblast drugog, kao i postepeno miješanje i pretapanje raznih materijala.

Primarni prirodni činilac, pojava određenog prirodnog materijala u određenom kraju, transformira se u daljnjem razvoju djelovanjem niza drugih, društveno-eko-

---

[21] Prema: dr Lujo Adamović: »Die Verbreitung der Holzgewachse in den dinarischen Ländern«, podaci uzeti iz Soldo Šp.: naved. dj.

[22] Soldo Šp.: Naved. dj. str. 42—44 i 53—55.

nomskih i tehničkih faktora, koji se manifestiraju u načinu i mogućnostima primjene i obrade tog materijala. Tako, npr., u oblasti drvene kuće, osim granica u njenom horizontalnom rasprostiranju, postoje i granice u vertikalnom smislu. Na gornjoj granici kompaktne šume, gdje prevlađuju četinari, koji daju dugu i ravnu građu, pojavljuje se brvnara. Niže od nje, u predjelu bukve, gdje nema dovoljno takve građe, češće su kuće od drvenog kostura s raznim ispunima, kao što je dizma i sl. Hrastove šume daju građu za debele hrastove planke, koje se upotrebljavaju kao ispuna između kraćih vertikalnih stupaca, ili se planke upotrebljavaju samostalno, slično kao brvna. Što se ide niže tim se više pojavljuje drveni skelet s ispunama od planki, dasaka, čatme, pletera, ili se javljaju kuće djelomično građene kao brvnare a djelomično kao dizmare, čatmare i sl., sve dok se na koncu ne dospije do čistih ćerpičara, u kojim se drvo upotrebljava samo kao hatula u zidovima i kao konstrukcija krova.

Pojava i upotreba prirodnih materijala nema statičan karakter, nego se mijenja pod uticajem društveno-ekonomskih činilaca. Ovo naročito dolazi do izražaja u postepenom nestajanju i izumiranju brvnare i prodiranju zemljane kuće ne samo u oblast brvnare nego, u novije vrijeme, čak i preko njene granice, sve do u oblast kamene kuće. Tako je, npr., birkatica sa zemljanim ispunama, kao i ćerpičara, prodrla dolinom Spreče do Konjuha i Birča, dolinom Usore prema Boriji pl. i Vlašiću, rijekom Vrbasom do vododjelnice prema Jadranu, Drinom najprije do Zvornika u enklavu kamene kuće, a kasnije sve do iznad Foče, do Sutjeske, do granice drvene i kamene kuće, pa i preko nje. Svugdje u dolinama rijeka i potoka gdje ima šiblja za ple-

182. — Korigirana Soldina karta rasprostiranja drvene, zemljane i kamene kuće

ter i gdje su erozijom otkrivene naslage nekih ilovastih materijala, ubrzo ničuu birkatice sa zemljastim ispunama zidova.

Uticajem društveno-ekonomskih faktora se ispoljava sve jače odstupanje od materijala koji se teško dobivaju ili teško obrađuju, prema stanovitim nadomjescima koji su jeftiniji ili ne traže mnogo vještine u obradi. Jednim anketiranjem sadanjeg stanja na selu, ustanovili smo upravo rapidan nestanak brvnare, tako da ona predstavlja neznatan procenat među postojećim seoskim kućama, sačuvana je samo kao stara kuća, dok se nove brvnare uopće više ne grade. Sličan je slučaj sa nestajanjem šindre i drvenog pokrivača uopće, pa i kamene ploče, a prodiranjem crijepa.

Ova pojava uzmicanja jednih materijala i postepenog prevladivanja drugih danas je brža nego ranije, ali je postojala i ranije. Prilikom razmatranja pojedinih tipova kuće i njihovog razvoja, potrebno je stalno imati u vidu ovu okolnost, kao i to da se arhitektonska koncepcija kuće od jednog materijala održava izvjesno vrijeme i kad se pređe na drugi materijal. Na taj se način u novijem tipu dugo skriva prethodna koncepcija, sve dok vremenom ne razvije svoje vlastite kreativne mogućnosti.

183. — Prodiranje gradskih materijala (šljaka-blokova) i načina građenja u nekadanju oblast brvnare (selo Nišići)

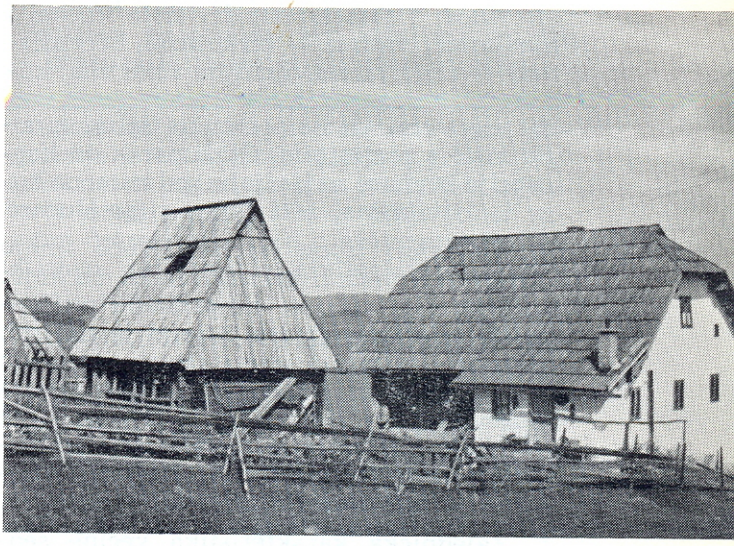

184. — Seosko dvorište u Nišićima (Sarajevo — Čevljanovići). Vidi se prodiranje elemenata gradske kuće u nekadanju oblast brvnare

185. — Tri generacije kuća-brvnara, birkatica i zidana kuća u jednom seoskom dvorištu u Ilidži (Sarajevo)

NEKE OPĆE KOMPOZICIONE I RAZVOJNE KARAKTERISTIKE SEOSKE KUĆE I UTICAJI POD KOJIM SU ONE NASTALE

Već ranije smo o tomu govorili, a ovdje želimo da naročito podvučemo — da se u svim drvenim kućama i njihovim derivatima od drugih materijala osjeća snažan pečat brvnare od koje su potekle. To nije samo slučaj s prizemnom drvenom kućom i njenim derivatima — birkaticom i ćerpičarom — nego i s razvijenijim tipovima: kućom nad magazom, kućom s čardakom među rogovima, pa i s početnim tipom spratne kuće s prepustom. Odstupanja od koncepcije brvnare se javljaju kod kamene kuće i, djelomično, kod spratne dimalučare.

Prikazani tipovi seoskih kuća imaju mnogo zajedničkih karakteristika, od kojih su neke bile uočene već prilikom prikazivanja pojedinih tipova i tamo je na njih skrenuta pažnja čitaoca. Druge se mogu uočiti istom pri uzajamnoj usporedbi prikazanih tipova. Pokušaćemo da u daljnjim izvodima prikažemo te zajedničke karakteristike ili, s druge strane, značajnija odstupanja od njih, kao i razloge tih pojava.

Zajednička karakteristika većine seoskih kuća, naročito u početnim stadijima njihovog razvoja je njihov »prizemni horizont«. Sve se u takvim kućama odigrava pri zemlji. Pri zemlji se sjedi, jede, spava, radi i kuha. Pri zemlji se rađa i umire, od zemlje se živi i za nju se gine — za nju se grčevito drži seoski čovjek. Ognjište je tako nisko da se mora čučati uz njega — to je istom prvi korak od loženja vatre na zemlji; niski kameni kreveti uz ognjište su visoki svega 15—20 cm, tronošci za sjedenje oko ognjišta su sasvim niski, na njima se više čuči nego sjedi, a niska je i sofra s koje se jede. Ovaj prizemni horizont se dugo ispoljava u cjelokupnoj prostornoj koncepciji kuće: sve radne i stambene prostorije su u visini terena. Jedino se uskladištenje proizvoda i držanje stoke u početnim razvojnim fazama postepeno odvaja od prizemlja, uvis ili udubinu, i to više uticajem terena ili konstrukcije, a manje svjesnim htijenjem samog čovjeka.

Ova pojava je karakteristična za sve narode koji žive naturalnim životom, tako da se dizanje sa zemlje može smatrati prvim korakom u više stepene civilizacije. Zbog toga se i tipovi kuća koji se odvajaju od tog prizemnog horizonta mogu smatrati odrazom podizanja općeg standarda seoskog čovjeka. Dizanje od zemlje uvis išlo je vrlo sporo.

Osnovni prostorni elemenat kod svih drvenih prizemnih kuća i njihovih derivata je visoki četverovodni krov na duhum, koji se kao kakav veliki kišobran raspinje iznad četverougaonog prostora cijele kuće. Kao što smo rekli, taj krov ima samonosni lebdeći karakter, on počiva samo na vanjskim zidovima i nikakve unutarnje potpore ne presijecaju kućni prostor, niti su potrebne, bez obzira na raspon krova. Time se ova kuća razlikuje ne samo od kuća u ostalim alpskim oblastima nego i od kuća u susjednim krajevima koji graniče s Bosnom i predstavlja autohtonu prostornu i konstruktivnu tvorevinu visokih kvaliteta.

Prostor ispod tako koncipiranog krova se može suvereno dijeliti laganim pregrad-

nim zidovima onako kako to iziskuje potreba i razvoj kulture stanovanja. Odjeljenja koja se dobivaju tom podjelom su u stvari sitniji elementi i male ćelije, okupljene pod sveobuhvatnim krovom, koji definira prostor. Ta mala odjeljenja mogu biti odozgo zatvorena laganim stropom, ali su ipak upućena na zajednički potkrovni prostor, naročito zbog odvođenja dima. Osnovni sadržaj jedinstvenog kućnog prostora — »kuća« — u kome se odigrava većina životnih manifestacija, siže do pod krov, njen prostor se širi u prostor krova, koji objedinjuje sve one pojedine izdvojene ćelije u jednu cjelinu, kao što kućna zadruga obuhvata i ujedinjuje sve svoje članove u jednu čvrstu porodičnu zajednicu. Duboka simbolika »kućnog krova« na ovoj kući impresivno odražava kolektivna shvatanja i moral porodične zadruge, za koju je ova kuća i građena.

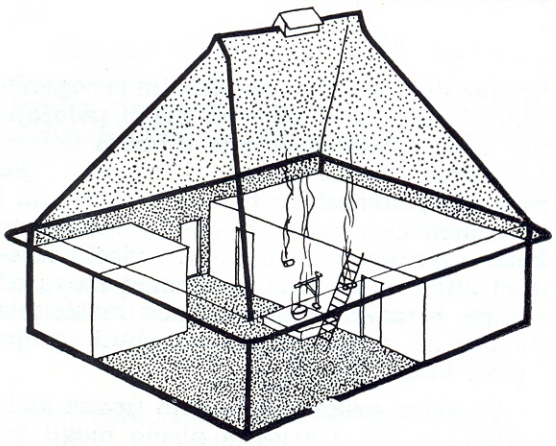

186. — Sveobuhvatni drveni krov

Ovome se pridružuje strogo individualni karakter seoske kuće u pogledu njenog smještaja na kućištu. Kao što seoska porodica predstavlja zatvorenu individualnu biološku cjelinu tako je i kuća s četverovodnim krovom koncipirana za individualno građenje na usamljenim kućištima ili u rijetkim naseljima. Izdvojene srodničke porodice, poštujući se i pazeći se međusobno, respektuju uzajamno svoje individualnosti. Istovremeno one osjećaju svoju bližu povezanost i solidarnost u odnosu prema drugim. Taj duhovni kompleks se odražava i na grupisanju kuća u pojedinim rodbinskim zaseocima, čemu su doprinijeli i materijalni, nasljednički i drugi odnosi. To daje naročitu kompozicionu sliku seoskim naseljima. Mjesto jednoličnog bezličnog nizanja kuća duž puteva u nedoglednim potezima, bosansko selo obično predstavlja pojedine dosta zgusnute grupacije kuća oko kakvog karakterističnog terenskog repera: brežuljka, šume, grupe stabala ili izvora. Između pojedinih rodovskih grupacija su neizgrađeni zeleni ili kameni prostori. Na njima u novije doba niču pojedine kuće onih koji raskidaju veze sa svojom rodbinskom zajednicom i kao usamljeni pioniri nove organizacije sela zasada lebde u praznom prostoru između zaselaka od kojih su se otuđili.

Seoski graditelj se osjeća prilično bespomoćan kad u uslovima postepenog zbijanja kućišta dođe do sukoba između individualnog karaktera kuće i njenog krova i zahtjeva za odvođenjem kišnice i snijega s krovova u zbijenim anglomeracijama.

Kuća s dvovodnim krovom, na lastavicu, kao što je slučaj kod kamene kuće, pogodnija je za zbijanje kućišta i građenje u nizu, ali ta njena osobina je nastala iz sasvim drugih razloga. To se vidi u pojavi sasvim osamljenih kuća s krovovima na lastavicu, koji su tako građeni iz konstruktivnih razloga.

Istom u kraškim selima, gdje su prirodni uslovi prisilili selo na zbijanje kuće uz kuću, i pod uticajem susjedne Dalmacije, javljaju se grupacije tijesno zbijenih i objedinjenih kuća s krovovima na lastavicu.

Prizemni horizont i individualni karakter seoske kuće su polazne tačke odakle je krenuo razvoj kućne koncepcije prema višim i razvijenijim tipovima. Taj razvoj se kretao u horizontalnom i vertikalnom smislu pod uticajem mnogih činilaca od kojih su najvažniji: uticaj građevinskog materijala i tehnike građenja, prirodni uticaj klime i okoline, te niz društvenih uticaja — ekonomskih, socijalnih i kulturnih.

U ranijim izvodima smo prikazali kako je razlika u građevinskom materijalu i tehnici građenja, koju je taj materijal nametnuo, rezultirala suštinskim razlikama u cje-

187. — Pogled na selo Umoljane (Bjelašnica planina)

lokupnoj koncepciji kamene i drvene kuće i njenih derivata. Prikazali smo kako su konstruktivni uslovi i mogućnosti koje pruža drvena konstrukcija stvorili niz tipova drvene kuće, i njenih derivata, kubusnog karaktera, usredsređene oko jednog centra. S druge strane, kako su poteškoće koje nameće kameni materijal i njegova konstrukcija stvorili štapićaste izdužene tipove kamenih kuća. Skrenuli smo pažnju na to kako lebdeći krovovi i lagani samonosni skeletni zidovi daju bogatstvo prostorne plastike kući s čardakom među rogovima, kući s prepustom i dimalučari. Vidjeli smo kako niski teški kameni krovovi i zidovi upućuju kamenu kuću na sasvim drugačije puteve razvoja njene prostorne koncepcije. Objasnili smo koji konstruktivni uvjeti nameću polaganje kamene kuće paralelno s najmanjim padom terena i, nasuprot tomu, zašto se bosanska drvena kuća polaže niz najveću strminu. U isto vrijeme smo upozorili i na to šta omogućuje postepeno dograđivanje kamene kuće u dužinu, za razliku od drvene kuće, koja je unaprijed definirana opsegom svog krova.

Vidjeli smo kako geološki sastav tla i visinski položaj utiču na vegetaciju. S tim u vezi smo vidjeli kako obilje dugih ravnih brvana daje brvnaru na visokim crnogoričnim planinama. I kako na nižim položajima, zbog oskudice brvana a obilja kraćeg lišćarskog drveta, nastaje dizmara, a još niže od nje birkatica, šeperuša, pleteruša i na koncu ćerpičara. Upozorili smo na to kako oštri planinski vjetrovi i visoki snjegovi utiču na koncepciju strmog krova od šindre, te kako izbor lokalnog materijala djeluje na razgraničenje pojedinih grupa tipova kuće.

Prilikom prikaza pojedinih tipova kuće i njihovih karakteristika nismo mogli izbjeći istovremeno prikazivanje razvoja tih karakteristika, tako da ćemo se ovdje ograničiti samo na spominjanje i uzajamno povezivanje onoga o čemu smo ranije detaljno govorili.

U prikazu tlocrtnog razvoja kuće obradili smo razvoj dispozicije sa sobama i ukazali na okolnost da su u drvenoj kući sobe nastale ugrađivanjem, odnosno unutarnjim dijeljenjem prethodno definiranog kućnog gabarita, dok je u kamenoj kući dolazilo i do njihovog naknadnog dograđivanja.

U prikazu visinskog razvoja kućne koncepcije najprije smo obradili razvoj odozgo prema dole, prema magazi i konobi, jer su

ti elementi bili nametnuti samom strminom terena, često bez ljudskog htijenja. Uz to smo upozorili i na prirodne činioce koji su uslovili suštinsku razliku između »magaze«, vezane za drvenu kuću i njene derivate, i »konobe«, koja je karakteristična za kamenu kuću.

Kao prvi korak u visinskom razvoju odozdo prema gore obradili smo kuću s čardakom među rogovima kod drvene i kameni čardak kod kamene kuće. Vidjeli smo da je pojava čardaka među rogovima u stvari prelazni stepen između prizemne i spratne kuće. Na sličan način kameni čardak predstavlja prelaz između kamene kuće nad konobom, s dograđenom ognjenicom, i spratne kamene kuće. Kod drvene kuće s prepustom ukazali smo na okolnost da početni tip te kuće predstavlja u stvari drvenu prizemnicu podignutu iznad magaze, da bi se kasnije rascvao u poseban tip sa razvijenijim specifičnim karakteristikama.

Također smo ukazali na okolnost da je dispozicija prizemlja dimalučare, najrazvijenijeg tipa drvene kuće, gotovo istovetna s dispozicijom prizemlja obične prizemne brvnare.

Konačno, u prikazu kuća u mješovitim oblastima, na dodiru drvene i kamene kuće, skrenuli smo pažnju na uzajamno preuzimanje i prožimanje konstruktivnih, dispozicionih i oblikovnih elemenata jedne i druge kuće.

TERITORIJALNA RASPROSTRANJENOST TIPOVA KUĆE

Već smo u uvodu ove radnje napomenuli da su u nekim oblastima međusobno izmiješani različiti tipovi kuće, tako da je teško danas povući oštre granice između oblasti u kojima se oni pojavljuju. Nešto jasnija je rasprostranjenost pojedinih grupa među tipovima, jer je ona u većoj mjeri uslovljena stalnijim, prirodnim, faktorima. Međutim, i u tom pogledu je pod uticajem društvenih faktora u novije doba došlo do promjena koje čine nesigurnim nekada prividno stalne granice tih grupa, tj. drvene, kamene i zemljane kuće. U ovako flotantnoj materiji, naročito danas, kada su mnogi stari tipovi u nestajanju, mi se moramo ograničiti samo na približno naznačivanje oblasti u kojim smo naišli na određene tipove. Istovremeno upozoravamo da ti tipovi nisu ograničeni samo na te oblasti, da se u pojedinim oblastima, pa čak i u pojedinim naseljima, pojavljuje istovremeno više tipova, te da se pojedine teritorijalne oblasti u tom pogledu međusobno prepliću. Sve ove pojave, uporedo s proučavanjem migracija i drugih uzroka promjene tipova, bile bi zahvalan materijal za posebna naučna istraživanja ukoliko nije prekasno za taj rad.

B r v n a r a klasičnog tipa, kao stara kuća, jer se nove više ne grade, nalazi se još samo u visokim planinskim predjelima gdje nisu doprla ratna razaranja niti noviji kulturni uticaji. Pojavljuje se i u nekim osamljenim enklavama koje su sticajem prilika ostale izvan ovih upliva. Mi smo je našli po bosanskim planinama Romaniji, Treskavici, Bjelašnici, Ozrenu, Vijencu, Manjači i dr. Enklave s brvnarama smo zatekli i u neposrednoj blizini Sarajeva u selima Crepoljskom, Mrkovićima, Petrovićima, Močiocima, na Trebeviću i dr. Jednodjelna brvnara kao stambena kuća je rijetka, obično je pretvorena u gospodarsku zgradu.

D r v e n a p r i z e m n i c a n a d m a g a z o m se javlja u cijeloj oblasti drvene kuće i njenih derivata, od jadransko-crnomorske vododjelnice na sjever i istok, svagdje gdje je teren imalo strm. Izuzimaju se ravni tereni bosanske Posavine. Pojavljuje se i u oblasti kamene kuće, gdje postoji miješanje tipova.

S k e l e t n a d r v e n a p r i z e m n i c a, kao derivat drvene kuće s raznim ispunama skeleta, prodrla je visoko u nekadanju oblast brvnare, pa i u oblast kamene kuće, gdje se pojavljuje zid od baskija s ispunom od sitnog kamenja.

D r v e n a p r i z e m n i c a s č a r d a k o m m e đ u r o g o v i m a se najviše javlja u gornjem i srednjem toku Bosne i njenih pritoka, uzvodno od Doboja, u slivu Usore, Krivaje, djelomično Spreče, donjem toku Lašve, Stavnje, pa se penje uz Ivan pl. iznad Tarčina, sve do razvodnice. Pojavljuje se u vezi s brvnarom i svim njenim derivatima, i to samo na starim kućama.

188. — Pozderčeva kula sa prepustom u Cazinu

Smjenjuje je kuća s potkrovnim sobama koje dobivaju svjetlo preko zabatnog zida u krovu na romak ili preko krovnih prozora u podužnim krovnim ravninama.

Dimalučara je gotovo sasvim nestala odumiranjem ognjišta i sačuvala se samo u zabačenim selima. Mi smo je u najčišćem obliku našli u selu Brnjicu, oko 20 km od Zenice, te djelomično u selima Željezovog polja iznad Žepča, u selu Trepču iznad Tešnja. Koncepciju dimalučare pod uticajem gradske kuće našli smo u Hrasnici i Ilijašu kod Sarajeva, te u selu Dupovcima kod Hadžića, na prelazu između drvene i kamene kuće. Mjesta na kome smo je našli su samo posljednji ostaci njenog nekadašnjeg teritorija.

Spratna kuća s prepustom se prostire na teritoriju od Vrnograča preko Cazina, Bos. Petrovca, Kulen Vakufa, Bihaća, Ključa, Banje Luke, Tešnja, Jajca, Livna, Travnika do Sarajeva. Kao što smo ranije rekli, idući od zapada prema istoku ova kuća postepeno mijenja svoj borbeni karakter i pretvara se u komforniju kuću za teferičenje i reprezentaciju.

Kamena jednodjelna prizemnica je danas vrlo rijetka kao stambena kuća i pojavljuje se mjestimično u niskoj Hercegovini oko Čapljine, Metkovića, Ljubuškog, Vitine i dr., ali najčešće služi kao gospodarska zgrada.

Višedjelna kamena prizemnica se u raznim varijacijama može naći na cijelom teritoriju kamene kuće, naročito u Hercegovini.

Kamena prizemnica nad magazom se, između ostalog, najviše javlja oko Nevesinja, na višim položajima, prema granici drvene kuće: u Kifinom Selu, Plužinama, na Oblju, u Plani oko Bileće.

Kamena prizemnica nad konobom se nalazi u zapadnoj Bosni, prema dalmatinskoj granici, oko Livna, Duvna, Posušja.

Kameni čardak smo primijetili oko Trebinja, Stoca, Ljubinja.

Spratna kamena kuća se gradi mjestimično na cijeloj teritoriji kamene kuće, bilo kao posljedica zbijenosti naselja ili strmog terena, bilo kao znak većeg blagostanja porodice. Našli smo je oko Livna, Duvna, Posušja, Bileće, Gacka, Trebinja i dr.

EVOLUCIJA TIPOVA SEOSKE KUĆE

Mnoge karakteristike, pa i sličnosti između pojedinih tipova kuće, koje smo ranije detaljno izložili a ovdje sumarno ponovili, navode na misao o eventualnom razvoju jednog tipa iz drugog, bar što se tiče nekih tipova. Isto tako se nameće misao o eventualnoj periodizaciji tipova u toku njihovog razvoja. Pri tomu se odmah sukobljavamo s mnogobrojnim poteškoćama, s obzirom na pomanjkanje sigurnih opisa i drugih dokumenata, nestanak mnogih eventualnih prelaznih tipova i sl., pa smo prisiljeni da se često krećemo u opasnoj oblasti teoretskih pretpostavki.

Neke od tih pretpostavki izgledaju prilično sigurne. To se odnosi, npr., na pretpostavke o razvoju tlocrtne dispozicije sa sobama kod prizemne kuće, drvene i kamene. Isto tako izgleda prilično sigurna i pretpostavka o razvoju čardaka među rogovima iz dispozicije prizemne brvnare. Manje je sigurna pretpostavka o razvoju kuće s prepustom dizanjem dispozicije prizemne brvnare nad magazu izgrađenu na ravnom terenu ispod cijele kuće. Iako po-

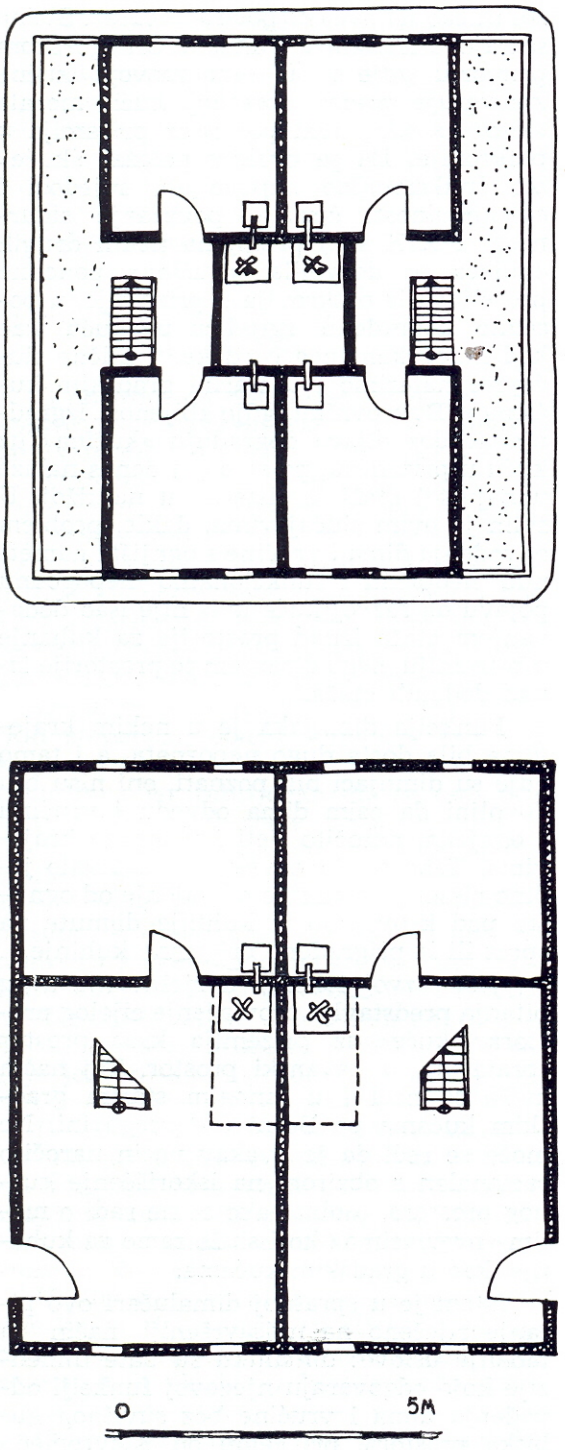

189. — Mogućnost postanka dimalučare od kuće s obostranim čardacima među rogovima

stoje primjeri početnog tipa takve kuće, ne može se zaobići isto tako ni mogućnost uticaja tipova utvrđenih feudalnih i sličnih kula, prenesenih iz drugih krajeva u naše granične oblasti.

Najteže je sa sigurnošću obraditi pretpostavku o nastanku i razvoju dimalučare. Teoretski je dimalučara mogla nastati od kuće s čardacima među rogovima, postavljenim na obje čeone strane kuće, jedan nasuprot drugom. Takvih kuća ima priličan broj, kao što smo to ranije naveli. Između takvih čardaka je ostavljen relativno uzak prodor, u širini ognjišta, za prolaz dima u potkrovni prostor. Kasnije, kad se nasljednici — miraždžije — dijele, svaki od njih želi da ima jednak dio »kuće«, prizemnih soba i »čardakâ«, i to po mogućnosti ravnopravno podijeljen i s obzirom na strane svijeta. Istovremeno, svaki želi da ima i svoj posebni ulaz. To se u prizemlju može postići postavljanjem jednog razdjelnog zida — ošita — po sredini ognjišta, poprijeko kroz kuće. S obje strane tako podijeljene »kuće« se grade odvojene stepenice za prvi kat. Kao što su u prizemlju poprečnim zidom podijeljene sobe i »kuća«, tako se ta podjela ponavlja i u čardacima među rogovima ako su oni dovoljno široki. Preostaje samo još zajednički šuplji prostor između čardakâ kroz koji odlazi dim iz »kuće« u prostor pod krovom. I on se može ograničiti bočnim zidovima s jedne i druge strane, tako da se svede samo na onu mjeru koju u prizemlju zauzima ognjište. Time je separacija provedena u cijelosti. Onaj dio prostora među čardacima koji više ne služi za odvođenje dima može se popoditi da služi kao pristup u čardake među rogovima. Između tih popođenih dijelova je sad ostao samo šuplji prostor dimaluka. Odatle treba samo još korak pa da se prostor čardakâ među rogovima pretvori u naglašeni sprat — i eto dimalučare.

Osim ranije spomenutih i ovdje ukratko rezimiranih prirodnih i konstruktivnih uticaja, koji su djelovali na razvoj tipova, postoje i neki funkcionalni izazivači tog razvoja koje ranije nismo spomenuli, kao način zagrijavanja i sl.

NAČIN ZAGRIJAVANJA I ODVOĐENJA DIMA I VRUĆINE S OGNJIŠTA

Odvajanje sobe od prostora »kuće« je ubrzo postavilo zahtjev i njenog zagrijavanja. Iz početka se soba nije u većoj mjeri upotrebljavala za zimski boravak i povremeno se zagrijavala mangalama sa žeravicom. To se i danas može vidjeti u nekim kućama, naročito u umjerenijem klimatskom pojasu, u niskoj Hercegovini do izohipse od cca 500 metara, gdje nema jačih vjetrova niti dugotrajnih snjegova.[23]

Međutim, istom uvođenjem peći u sobu omogućeno je stvarno korišćenje sobe za stanovanje u svim klimatskim uslovima. Podjela kućnog prostora postavljanjem pregradnog zida preko sredine ognjišta mogla je sugerirati izgradnju kamina ili »odžaka« u sobi. To bi, u stvari, bio onaj dio ognjišta koji je poslije podjele ostao u sobi, s tim da se dim iz njega vodi u prostor »kuće«, iznad ognjišta. I peć s lončićima, napravljena od ilovače, vezana je s ognjištem i često se loži i čisti s ognjišta, a i dim iz nje se vodi glinenim solunarom u prostor »kuće« iznad ognjišta. Peć s lončićima je vjerovatno recentniji, a odžak stariji i jednostavniji način zagrijavanja, koji se osim u Hercegovini, dosta upotrebljavao i u Bosanskoj krajini, najvjerovatnije pod uticajima iz Primorja. U narodnim pjesmama se stalno pominju odžaci, naročito u vezi s utvrđenim kulama, pa se i pojedini lokaliteti nazivaju tim imenom. Po tomu bi se moglo pretpostaviti da odžak u to vrijeme još nije bio općenito uobičajen način zagrijavanja.

U svim načinima zagrijavanja — s ognjišta, iz odžaka ili iz peći — dim se odvodi u prostor »kuće«, a odatle kroz krovne badže napolje. Sve dotle dok je koncepcija kuće prizemna i prostor »kuće« i ognjišta izravno vezan s potkrovnim prostorom, pitanje odvođenja dima i vrućine s ognjišta se rješava jednostavno. Sličan je slučaj i u spratnoj kući s prepustom. Ovdje je u stvari »kuća« podignuta na sprat, pa je odvođenje dima riješeno na isti način kao kod prizemnice. Funkcionalno gledano, položaj »kuće« u prizemlju bio bi povoljniji radi lakše veze s okolinom, stajama i skladištima, ali je problem odvođenja dima s ognjišta uticao na ovakav položaj »kuće«. Slične slučajeve nalazimo u Boki i Crnogorskom primorju, gdje se, u toku razvoja kućne koncepcije prema spratnoj kući, morala »kuća« s ognjištem podići iz prizemlja u potkrovlje. Da je ovakav položaj »kuće« bio funkcionalno nepovoljan, svjedoči i ova okolnost: čim je povećanje sigurnosti u XIX st. i promjena nekih drugih činilaca to dozvolila, »kužina« ponovno preseljava iz potkrovlja u prizemlje, u posebno dograđenu zgradicu uz kuću, kao kod našeg kamenog čardaka.[24] Slične slučajeve nalazimo i u starim gradskim kućama u Dubrovniku, gdje zbijenost izgradnje ne dozvoljava dogradnju »kužina« uz kuću u prizemlju, pa se one i danas nalaze u najvišoj etaži, a cisterna u najnižoj. U svim je ovim slučajevima, dakle, problem odvođenja dima i vrućine s ognjišta nametnuo neobičnu i funkcionalno nepogodnu pojavu da razvoj kuće uvis nije išao dodavanjem etaža iznad prostorije za kuhanje u prizemlju, nego dizanjem te prostorije iznad dodanih etaža.

Funkcija dimnjaka je u nekim krajevima bila dosta dugo nepoznata, a i tamo gdje su dimnjaci bili poznati, oni nisu bili dovoljni da osim dima odvedu i vrućinu s ognjišta, naročito ljeti i u toplim krajevima. Tako se dugo vremena zadržalo jedino rješenje: direktno odvođenje od ognjišta pod krov, bilo iz kuhinje dignute na sprat ili iz prigrađene prizemne kuhinje.

Viši razvojni korak u rješavanju ovog pitanja predstavlja provlačenje cijelog prostora »kuće« iz prizemlja kroz prostor sprata do u tavanski prostor. Taj način može se naći i u mnogim starim gradskim kućama po Bosni i Hercegovini. Ne može se reći da je ovakav način naročito racionalan s obzirom na iskorišćenje kućnog prostora, osobito ako se ne radi o malim »mutvacima« koji služe samo za kuhanje, kao u gradskim kućama.

Istom je u spratnoj dimalučari ovo pitanje riješeno na najsavršeniji način za tadanje uslove: dimaluku su date dimenzije koje odgovaraju njegovoj funkciji odvođenja dima i vrućine bez suvišnog gubitka prostora, pri čemu on istovremeno

[23] Soldo. Šp: Naved. djelo str. 72.

[24] Kojić: »Seoska arhit. i rurizam« i »Gornja sela . . .«

obavlja svoju funkciju za sve grijane prostorije u kući, a služi i kao sušnica. I u pogledu rješavanja ovih funkcija koncepcija dimalučare se nalazi na razvojno znatno višem stepenu nego svi ostali tipovi kuće. Istovremeno se iz ovog pregleda može steći uvid u to kako je rješavanje ovog pitanja imalo znatnog uticaja na razvoj arhitektonske koncepcije i tipova kuće.

STEPENIŠTE I VERTIKALNE KOMUNIKACIJE U KUĆI

S obzirom na oblikovno, dispoziciono i konstruktivno savladavanje ovog zadatka, javlja se nekoliko načina rješavanja.

Najjednostavniji način je korišćenje prirodne strmine terena za direktni pristup u pojedine etaže izvana. Taj način se javlja ne samo kod prizemnice nad magazom ili nad konobom nego, mjestimično, i kod kuće s čardakom među rogovima, kao što nam to pokazuje primjer jedne kuće iz okoline Oboda, kod Kraljevske Sutjeske.

Drugi način predstavlja dogradnju vanjskih stepenica, obično kamenih kao kod kamenog čardaka. Oba ova načina su dosta primitivna jer zahtijevaju da se radi pristupa u višu etažu izađe iz kuće napolje.

Nešto savršeniji način predstavlja dogradnja posebne otvorene divanhane uz kuću i uklapanje stepeništa u pokriveni prostor te divanhane, kao što se vidi na primjeru kamene dimalučare iz Dupovaca. I u ovom je slučaju potrebno izaći iz kuće na stepenište, ali je ono barem pokriveno. Sličan je način prikazan i na kući Čelića, gdje je vanjsko prigrađeno stepenište pokriveno istakom prvog sprata.

Potpuno zatvoreno i pokriveno stepenište, ali još uvijek prislonjeno uz vanjski zid kuće, nalazimo na mnogim primjerima krajiških kuća s prepustom, kod dimalučara, te kod kuća s čardakom među rogovima iz Nišića.

Unutarnje stepenice, ukomponovane u srce kućne dispozicije, su rijetke i obično primitivno izrađene. To su ili obične ljestve koje vode iz »kuće« u čardak među rogovima ili jednostavne stepenice u »kući« s nekom vrstom mosta koji vodi u čardake s jedne i druge strane kuće.

Iz većine prikazanih načina rješenja vidi se da narodni graditelj rijetko nalazi sretne solucije za savladavanje ovog zadatka, da ga često zaobilazi prislanjanjem uz kuću ovog elementa, koji je za njega prilično recentan, tako da nije bilo dovoljno vremena da se na širem teritoriju i na većem broju tipova iskristaliziraju sretnija rješenja, sa stepenicama organski ukomponovanim u cjelokupnu unutarnju dispoziciju kuće.

*

Prirodni i s njima povezani tehnički i funkcionalni činioci mogli su izvršiti zamašan uticaj na stvaranje nekih osnovnih grupa među tipovima seoske kuće. Oni su bez sumnje uticali na nastanak drvene, kamene i zemljane kuće, u ovisnosti o pojavi prirodnih građevinskih materijala. Priroda građevinskog materijala je opet uticala na razvoj konstruktivnih koncepcija, a konstruktivni sistemi, uz istovremeno djelovanje klimatskih uslova, plastike terena i drugih prirodnih okolnosti, silili su graditelja na iznalaženje stanovitih funkcionalnih rješenja. Kompleksno djelovanje svih ovih primarnih činilaca je rezultiralo nastajanjem nekih suštinskih oblikovnih i dispozicionih rješenja u najširem smislu te riječi.

Međutim, ovi primarni činioci nisu dovoljni za objašnjenje kako se unutar tih osnovnih grupa, čiji postanak su oni uslovili, pojavljuju one finije razlike u dispozicionom, funkcionalnom i prostornom oblikovanju kuće. Zašto se, npr., brvnara, pod istim prirodnim i tehničkim uticajima, javlja jedanput kao priprosta jednodjelna kuća, drugi put kao razvijena trotraktna dispozicija, a treći put kao poluspratnica s čardakom među rogovima? Šta je uticalo da se taj čardak negdje javlja u svom najelementarnijem obliku, dok se drugdje pojavljuje kao visoko razvijena dispoziciona, prostorna i oblikovna tvorevina? Zašto se pod istim primarnim uslovima, osim prizemne brvnare, javljaju kuće s prepustom ili dimalučare? Odakle dolazi pojava koncepcijskih elemenata drvene kuće na kamenim kućama i obratno?

Na mnogo ovakovih i sličnih pitanja nije moguće odgovoriti ukazivanjem na one primarne prirodne, tehničke i funkcionalne činioce. Potrebno je ispitati kako iz one suštinske infrastrukture, koja je nastala

pod njihovim uticajem, niče arhitektonska superstruktura, koja daje arhitektonske karakteristike pojedinim tipovima kuće i u kojoj počivaju razlike između tih tipova.

Za objašnjavanje tih pojava potrebno je uočiti uticaj drugih faktora — činilaca društvenog karaktera: proizvodnje, ekonomike, društvenih odnosa, porodične organizacije, migracija, prenošenja uticaja — domaćih i stranih — religije, kulturnih uticaja i dr.

Ovi faktori se mijenjaju brže i dinamičnije nego oni ranije spomenuti primarni činioci, pa time izazivaju i brže varijacije unutar osnovnih grupa među tipovima seoske kuće. U periodima njihovog brzog smjenjivanja se ubrzavaju impulsi za iznalaženje novih rješenja, a u periodima njihove relativne stabilizacije dolazi do kristaliziranja i postepenog usavršavanja pojedinih tipova kuće u određenom kraju.

Zato ćemo u daljnjem izlaganju pokušati da prikažemo uticaj nekih najvažnijih činilaca društvenog karaktera na postanak tipova seoske kuće.

PROIZVODNI I DRUŠTVENO-EKONOMSKI UTICAJI NA RAZVOJ SEOSKE KUĆE

O proizvodnim i ekonomskim uticajima u razvoju seoske kuće, na žalost, ne postoje dovoljno iscrpni brojčani podaci. Znamo iz općih opisa da je to bila oblast u kojoj se njegovala zemljoradnja na panonskoj strani do visine od cca 600 m nad morem, a na jadranskoj strani do visine od cca 800 m, tj. do granice cerealija i kukuruza, iako je bilo pojava oskudne zemljoradnje i do visina od 1200, pa čak i 1400 m.

Osim klime je na razvoj zemljoradnje uticao i kvalitet zemljišta, tako da se najrentabilnija zemljoradnja razvila u aluvijalnoj oblasti Save i odatle napredovala dolinama njenih pritoka do flišnog pobrđa, gdje je postepeno smjenjuju šljivici; tako da se na nizinsku žitarsku oblast postepeno nadovezuje šljivarska oblast, koja počinje od linije Zvornik — dolina Spreče — dolina Usore na Boriju — dolina Vrbanje — Banja Luka — Bos. Kostajnica i ide do visine od cca 800 m, gubeći postepeno privrednu važnost s porastom nadmorske visine.

Istovremeno s porastom nadmorske visine povećavaju se površine pokrivene šumom, pa se na šljivarsku oblast nadovezuje oblast šuma, a s tim u vezi i razvoj stočarstva.

Na jadranskoj strani se plodna zemlja nalazi u dnu polja i karstnih ulegnuća dok su hidrografske prilike i raspored taloga nepovoljni. Polja su dugo poplavljena, najviše padavina ima u kasnu jesen, a ljeta su sušna. Najintenzivnija zemljoradnja je na najnižim poljima, a prilagođena je hidrografskim i klimatskim uslovima. Do visine od 300 m se gaji duhan, vinova loza, voće, smokva, badem, kajsija, orah i rano povrće. Između 300 i 500 m nestaju elementi mediteranske klime, razvija se zemljoradnja i stočarstvo s ljetnim izgonom stoke na planinske pašnjake oko vododjelnice između jadranskog i crnomorskog sliva.

Između mediteranske privrede na jugu i panonske na kontinentalnoj strani duž one ranije spominjane karakteristične bosansko-hercegovačke dijagonale u smjeru sjeverozapad-jugoistok, na pojasu dinarskih brda i površi, razvija se šumska privreda i stočarstvo kao glavna proizvodna grana, dok je zemljoradnja slabo razvijena. Prelazi iz jedne privredne oblasti u drugu su blagi i neprimjetni, s uzajamnim prodiranjima i mnogim lokalnim iznimkama, koje su uslovljene specijalnim klimatskim i drugim okolnostima.

Zbog mnogobrojnih okolnosti prirodnog i društvenog karaktera, poljoprivreda je pretežno ekstenzivna, s malim ulogom rada i kapitala. U takvoj poljoprivredi ratarstvo i stočarstvo su povezani, pri čemu ratarstvo daje stočarstvu hranu i stelju, a prima od stočarstva đubre i vučnu snagu. Istovremeno je karakter poljoprivrede pretežno sezonski, i u određenim vremenskim periodima traži mnogo radne snage, koja se kasnije ne može efikasno iskoristiti. Poljoprivreda ostaje dugo vremena u stadiju naturalne proizvodnje, s primitivnim načinima korišćenja zemljišta, bez mogućnosti specijalizacije i orijentacije na tržnu proizvodnju, te iskorišćavanja društvene podjele rada.

190. — Pejzaž iz Nišića, nekadanje oblasti brvnare sa ostacima isječenih šuma

Naročito loš uticaj na razvoj poljoprivrede i ekonomski standard seoskog stanovništva je imalo dugo zadržavanje feudalnih odnosa, koji su sve do 1918. god. obuhvatali gotovo polovinu seoskog stanovništva i više nego jednu trećinu poljoprivredne površine.

Feudalni posjedi su bili sitni i srednji, kako po površini zemlje koja je otpadala na jednog člana kmetovske porodice, tako i po veličini posjeda koji je otpadao na jednu feudalnu porodicu. Na taj način, niti su kmetovi imali uslova za zadovoljavajuću egzistenciju u okviru feudalnih odnosa, niti su feudalci imali ekonomske snage i interesa da investiraju u svoja feudalna imanja i da ih unapređuju, niti je cjelokupna društvena situacija tomu pogodovala.

Nestabilnost odnosa i pokretljivost kmetova je još više djelovala destimulativno u tom pogledu. Neke reforme koje su za vrijeme turske okupacije, kao odraz društvenih zbivanja u svijetu, bile započete u cilju poboljšanja položaja kmetova i unaprjeđenja poljoprivrede, brzo su se petrificirale i ostavile kmetove u njihovom kmetovskom položaju tokom daljnjih 70 godina, u vrijeme kada su u susjednim zemljama kmetovi davno bili oslobođeni od feudalnih stega.

Prodiranje robno-novčanih odnosa u pretežno feudalno i patrijarhalno privredno tkivo, koje je naročito intenzivno počelo od austrougarske okupacije, uz istovremeno podržavanje feudalizma, u mnogom je pogledu još više doprinijelo unazađivanju sela. Raspala se patrijarhalna kućna zadruga, pocijepala se kmetovska zemlja mnogim diobama i prodajama, pojačala su se novčana davanja mjesto ranijih naturalnih, pojavila se »glad za zemljom«, koja se manifestirala uzurpacijama »mera« i seoskih pašnjaka, te krčenjem šuma. Ove pojave su pogoršale prirodne uvjete i ravnotežu u poljoprivrednoj proizvodnji. Nedovoljno

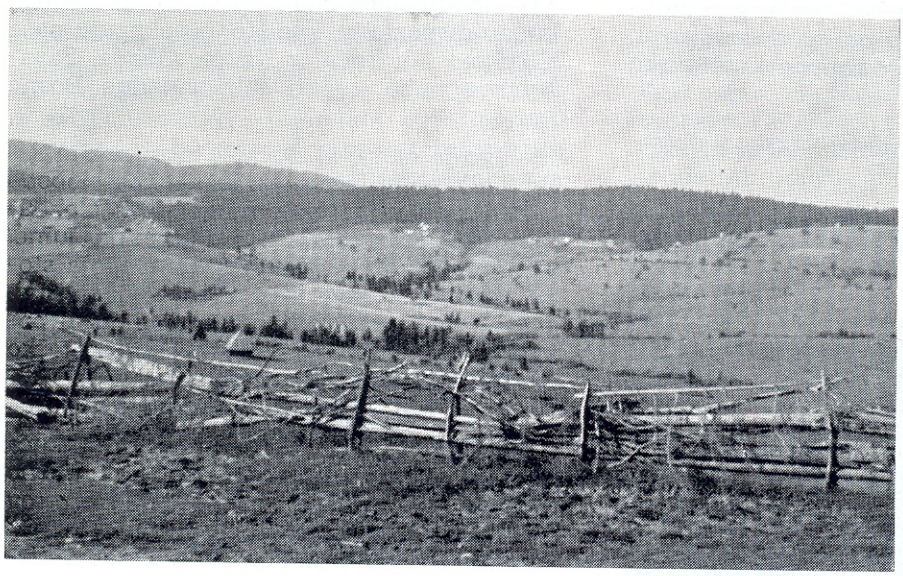

191. — Pejzaž iz Nišića (Sarajevo — Čevljanovići) sa isječenim nekadanjim šumama pretvorenim u zirate i pašnjake

provedena agrarna reforma u 1918. godini, cijepanjem seoskih posjeda ubrzala je mnoge negativne pojave na selu, i nije unapredila seosku privredu niti omogućila odliv seoskog stanovništva u vanpoljoprivredne djelatnosti. To je dovelo do daljeg opadanja ekonomske moći stanovništva, pa time i mogućnosti građenja i standarda stanovanja. To se odrazilo na više načina.

Usljed nestabilnosti odnosa pod feudalizmom, pokretljivosti kmetova i netrpeljivosti feudalaca, kmetovska kuća je bila primitivna, provizorna, a nekad i »prevozna«. Do saferske uredbe od 1859. aga je mogao lako otjerati kmeta sa zemlje, a kmet je imao pravo da ponese samo pokretnu imovinu. Kuća je ostajala na zemljištu, makar je i kmet izgradio, osim ako nije bila pokretna.

Ova nestabilnost kmeta na zemlji je doprinijela ne samo održavanju poljoprivredne proizvodnje na niskom stepenu nego je izazvala i onaj provizorni i primitivni karakter seoske kmetovske kuće. Izreka »nije se temeljilo nego vremenilo« dobro karakterizira te odnose i njihov uticaj na seosku kuću. Zato je razumljivo da su te kuće bile malene i prizemne. Isto je tako razumljivo da su te kuće građene bez ikakvih ukrasa, bez šara i boja, iako inače slavenske seoske kuće obiluju ukrasima, a naše seoske nošnje, posuđe i sitni pribor bogatstvom svojih motiva pokazuju razvijeno likovno osjećanje kod seoskog stanovništva i njegovu ljubav prema dekorisanju. Ovako primitivne i provizorne kmetovske

192. — Aginska ishodna kuća na selu, s divanhanom

kuće su naročito karakteristične za one kmetovske porodice koje su se doseljavale iz Crne Gore i Hercegovine, krećući se postepeno, često u toku nekoliko generacija, od age do age, od staništa do staništa, u potrazi za povoljnijim uslovima. Nasuprot njima, starosjedilačke porodice, porodice slobodnih seljaka i stabiliziranih kmetova ili polukmetova imaju velike kuće, kakve

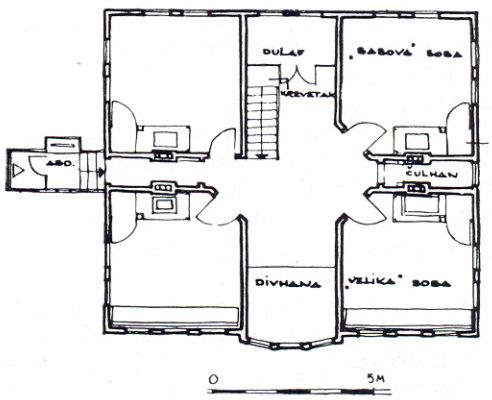

193. — Jedna begovska ishodna kuća u selu Rahiću (Brčko)

su potrebne za seosku porodičnu zadrugu, sa »zgradama«, tj. »vajatima«, kako ih zovu u Srbiji, za pojedine porodične jedinice u okviru kućne zadruge. Te kuće više nisu uvijek prizemne, nego imaju magaze, čardake među rogovima i općenito razvijeniju kućnu dispoziciju, kao što to pokazuju naše slike seoskih kuća iz Nišića, Oboda, Sarajevskog polja, nekih sela zapadne Bosne i sl.

Ovo je naročito slučaj u planinskim selima. Tamo su kmetovi imali više slobode u privređivanju i više mogućnosti slobodnog rada i razvoja, sječe i krčenja šume, samostalnog i polusamostalnog uzgoja stoke. Ovi kmetovi su bili i manje pokretljivi, jer ni agama nije bilo u interesu da ih pokreću bez teške nevolje, pošto bi teško našli druge koji bi se tamo naselili.

Feudalni odnosi na selu su izazvali potrebu građenja aginskih »ishodnih« kuća na selu. Preko njih su na selo postepeno prodirali i stanoviti uticaji iz gradskog načina građenja, dakle dispozicioni, konstruktivni i oblikovni elementi, kao i ele-

194. — Jedna begovska ishodna kuća u selu Rahiću (Brčko)

menti konfora i višeg stambenog standarda. Ova pojava je djelovala razvojno na seosku kuću. Uticaji koji su na taj način prodirali na selo najviše su se odrazili na kući seljaka Muslimana. Oni su bili većinom slobodni seljaci, iako je među njima bilo i kmetova, bili su stabilni na svojim kućištima i ziratima, zbog čega su imali i viši ekonomski standard, a bili su i najpristupačniji uticajima koji su prodirali posredstvom istovjernih aga, kao pretežno islamski uticaji. Zbog toga muslimanska seoska kuća u većini slučajeva ima više stambenog i sanitarnog konfora, te razvijeniju dispozicionu, konstruktivnu i oblikovnu koncepciju. Većinu seoskih kuća s čardakom među rogovima predstavljaju muslimanske kuće, dok su sve spratne kuće s prepustom i dimalučare, na koje smo naišli, isključivo muslimanske seoske kuće.

Ova je pojava u prvom redu posljedica povoljnijeg ekonomskog i društvenog položaja ovog dijela našeg naroda u vrijeme kada se stvarala historijska seoska kuća To nam dokazuju primjeri razvijenih kućnih koncepcija i u nemuslimanskim selima, tamo gdje su uslovi bili povoljniji i stanovništvo stabilizirano, kao što je to, npr., slučaj sa seoskim kućama stabiliziranih doseljenih kmetova iz Crne Gore u Nišićima i okolini Sarajeva, katolička rudarska seoska naselja oko Vareša, Srebrenice i dr.

UTICAJ ZADRUGE I PORODICE NA RAZVOJ SEOSKE KUĆE

Na razvoj seoske kuće je u velikoj mjeri uticala zadružna organizacija porodičnog života, koja se doskora, postepeno odumirući, održala na našem selu. Porodična zadruga je historijska staroslavenska forma porodične organizacije.

Zbog mnogih prednosti prema »inokoštini«, veće udarne snage u savladavanju radnih zadataka, uzajamne solidarnosti i međusobnog pomaganja članova, veće materijalne sigurnosti i koncentracije materijalnih dobara, porodična zadruga je dugo prevladavala ne samo u porodicama slobodnih seljaka nego i u porodicama kmetova. U stvari je i agama konveniralo da na zemlji imaju brojčano jače porodične organizacije, koje imaju veće sposobnosti da obave hitne sezonske radove i da podjelom rada među svojim članovima svestranije iskoriste proizvodne mogućnosti koje im pruža zemlja, stoka i šuma.

Porodična zadruga se počela raspadati, i na koncu se morala raspasti prelazom s naturalne na robno-novčanu privredu, postepenim prodiranjem kapitalističkih odnosa na selo s nizom popratnih pojava koje su s tim vezane. To je bila neizbježna posljedica historijskog razvoja.

U Bosni i Hercegovini se porodična zadruga održala dosta dugo, i to najviše zbog dugog održavanja feudalnih odnosa na selu. Tako je jedan zastarjeli oblik društvene organizacije pomogao održavanju isto tako zastarjelog oblika porodične organizacije. Postepeno raspadanje zadruge je počelo zapravo za vrijeme austrougarske okupacije, ali je bilo usporavano baš održavanjem feudalnih odnosa na selu.

Postojanje jake i stabilne porodične zadruge odrazilo se u građenju veće i razvijenije seoske kuće. Ako su drugi uslovi tomu pogodovali, zadruga je imala ekonomske snage da izgradi takvu kuću jer je istovremeno postojala i potreba za njom. Takva kuća je služila kao centralni dom za sve članove zadruge, tamo se pripremala hrana, uzimali su se obroci, primali gosti, održavale svečanosti, čuvale neke zalihe kućnih proizvoda, njegovala kućna radinost. U toj kući je stanovao i starješina zadruge sa svojom najbližom kućnom če-

195. — Zaseoci planinskog sela Kramara (Bjelašnica), smješteni na kamenjaru u podnožju brda a iznad ziratnog zemljišta

ljadi, dok su ostali oženjeni članovi sa svojom najužom porodicom noćivali u tzv. »zgradama«. Stare porodične zadruge su često imale po 50—60 pa i više članova.

Postepenim raspadanjem zadruge dolazi do podjele stare zadružne kuće na više dijelova i do takvog njenog pregrađivanja da je nekad teško rekonstruirati njenu prvu koncepciju. Suvlasnici često vrlo slabo održavaju takve kuće, tako da su se mnoge od njih raspale do te mjere da su morale biti razgrađene i materijal upotrijebljen za gradnju manjih kuća. Nekada su sasvim zapuštene i djeluju kao žalosni ostaci nekadanjeg ponosa kućne zadruge, kao što se to vidi iz nekih naših slika. Zbog toga je danas na selu sve manje velikih zadružnih kuća, na kojim se najbolje manifestirala umjetnost seoskog građenja.

Podjelom zadružne imovine između pojedinih članova dolazi i do dograđivanja nekadašnjih »zgrada« i njihovog pretvaranja u male stambene kuće za jednu porodicu. Ne samo po veličini nego i po koncepciji i opremi su takve kuće većinom znatno skromnije od nekadanjih zadružnih kuća. Pošto su nekadanje »zgrade« bile okupljene u zajedničkom dvorištu, to se i sada na selu mogu vidjeti grupe manjih kuća na jednom malom prostoru. Nekad se među tim malim kućama još uvijek ističe bivša velika zadružna kuća, često znatno deformirana.

Na ovaj način su se i postojanje porodične zadruge i njen raspad odrazili na fizionomiji mnogih naših seoskih naselja.

Organizacija seoske porodice je došla do izražaja i u jednoj vrlo značajnoj karakteristici kućne dispozicije — u nastojanju da se dispozicija riješi tako da kuća bude lako djeljiva. Do podjele nije moralo dolaziti samo usljed odumiranja zadruge pod udarcima historijskog razvoja. Bilo je mnogo porodica koje nisu sačinjavale brojčano jake zadruge. To je naročito bio slučaj baš kod Muslimana, kod kojih je porodična zadruga, djelovanjem okolnosti koje smo ranije spomenuli, bila manje razvijena, a dioba se lakše, brže i slobodnije obavljala. Stanoviti vjerski propisi, kao npr. obaveza obrednog kupanja, često nameću i nepodijeljenoj porodici zahtjev da svaki bračni par ima svoju posebnu sobu s banjicom za kupanje. To je već podsticaj da svaki bračni par u svojoj sobi živi i drži svoju imovinu, a odatle do potpunog odvajanja je samo još jedan korak.

Odumiranje porodične zadruge, ili njeno nepostojanje, izazvalo je istovetne zahtjeve za djeljivošću kuće i kod svih ostalih grupa stanovništva. Porastanjem i ženidbom sinova nastaju zameci novih porodica u krilu postojeće porodice. Ti zameci postepeno izrastaju i razvijaju svoje vlastite oblike porodičnog života. Nejednakosti koje se javljaju različitim mogućnostima zarade pojedinih sinova, koje više ne veže zadružna stega u doprinošenju zajedničkoj imovini, različiti mirazi koje nevjeste donose svojim muževima, nesloga i razmirice među ženama, naročito zbog djece, i niz drugih uzroka, dovode do neizbježne diobe stare porodice. »Nakopitili se pa se dijele, kao što se pčele roje«.

Diobom ne dolazi uvijek do potpune separacije. Nekad ostaju dugo u zajedničkoj kući jer nemaju sredstava za gradnju nove, pa podijele sobe, a »kuću« zajednički upotrebljavaju. Ako je jedna soba, onda je dijele na dvoje i time vrše prvi uticaj na razvoj kućne dispozicije. Nekada se u kući naprave i dva ognjišta, kao što se vidi na našoj slici kuće Govedarica iz okoline Oblja.

U daljnjem razvoju diobe postavlja se »ošit«, tj. pregradni zid preko sredine ognjišta, ili između dva odijeljena ognjišta, a dvoja naspramna vrata, »velika« i »mala«, služe kao posebni ulazi u ovako izdvojene dijelove kuće. Tada, međutim, ostaje zajednički potkrovni prostor u koji odlaze dimovi iz oba dijela kuće, jer pregradni zid predstavlja u stvari samo paravan koji siže do visine tavanskog poda.

Na našim crtežima, koji prikazuju razvoj dispozicije prizemnice u Sarajevskom polju se vidi kako je ovaj zahtjev za djeljivošću doveo do bogatog razvoja kućne dispozicije u horizontalnom smjeru.

Djeljivost se, međutim, nije zaustavila na tom razvojnom stepenu, nego se prenijela i na visinski razvijenije kuće, tako da je došlo i do vertikalne podjele. U tome se, po pravilu, ide za ravnopravnom podjelom, tako da svaki učesnik dobije jednako vrijedne dijelove, u prizemlju i ostalim etažama. Ako se radi o podjeli između dvojice nasljednika, onda se taj zahtjev lako zadovoljava s obzirom na simetričnost kućne koncepcije u većini slučajeva. Tako se u kući s čardakom među rogovima podijeli »kuća« po polovici, svaki nasljednik dobiva polovicu čardaka među rogovima, koji se opet podijeli ošitom po sredini, i u svaki dio čardaka se ulazi odvojenim ljestvama koje se postavljaju u odvojene dijelove »kuće«, obično uz pregradni ošit. Isto tako se i magaza ispod kuće popolovi i ulazi se u nju sa dva bočna zida.

Ako kuća ima čardake među rogovima na objema čeonim stranama krova, onda se čardaci dijele ili tako da jedan nasljednik dobiva jednu a drugi drugu stranu, ili se svaka strana popolovi. U ovom drugom slučaju je otežan pristup iz diobom stiješnjene »kuće« u čardake na obje strane.

Slično prizemnici se dijeli i kuća s prepustom, naročito ako je to kuća primarne koncepcije, koja, kao što smo ranije rekli, u stvari predstavlja dispoziciju prizemnice podignute na prvi sprat.

Naročito veliku pogodnost dijeljenja pokazuje dimalučara. Na našoj slici je prikazana mogućnost podjele brnjičke dimaluča re po horizontali i vertikali, tako da ona može biti podijeljena na dva jednaka dijela, od kojih svaki ima polovicu »kuće« i jednu sobu u prizemlju i dvije sobe, na različite strane, na katu, s potpuno odvojenim ulazima. Takva kuća se može podijeliti i na četiri dijela, dva u prizemlju i dva na katu, opet svaki sa svojim posebnim ulazom. Zajednički im je samo dimaluk.

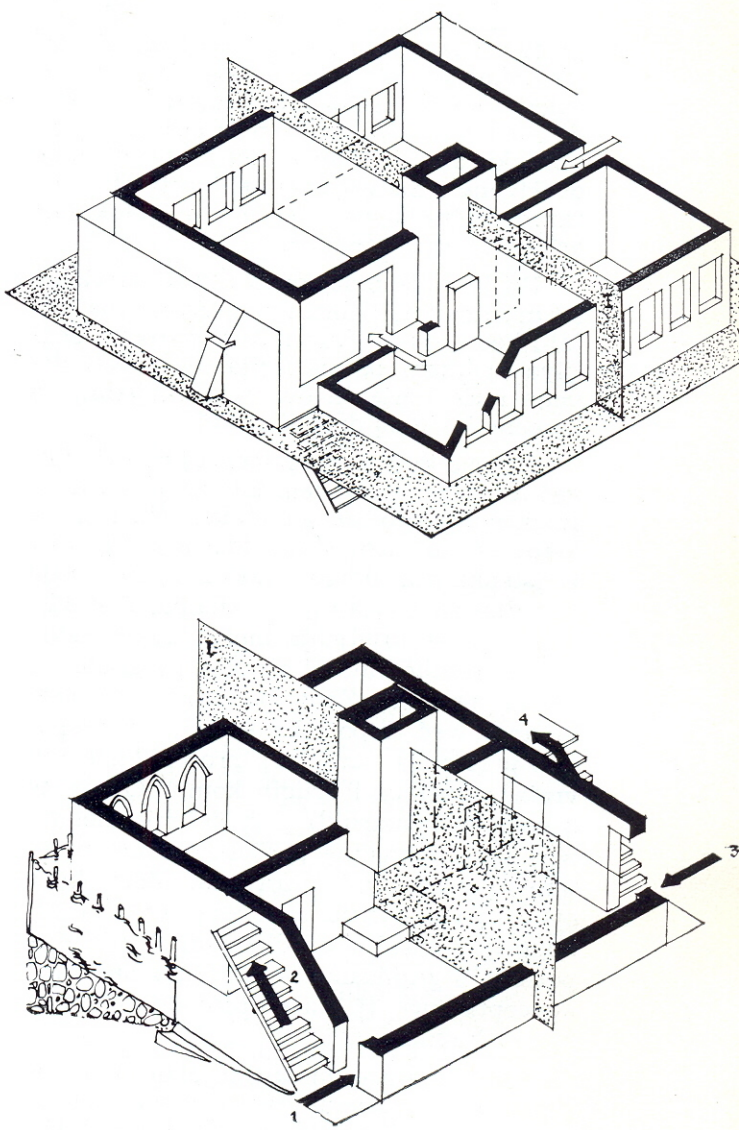

196. — Mogućnost horizontalne i vertikalne podjele dimalučare iz Brnjica

Slične mogućnosti podjele dimalučare postoje i izvedene su na staroj dimalučari Hasanbašića, na kući Lokvančića u Sarajevskom polju, na kući Dupovaca u Hadžićima i dr. Na ovim primjerima djeljivosti kuća svih tipova lijepo se vidi kako društvene i materijalne okolnosti utiču na razvoj kućne dispozicije i njene cjelokupne arhitektonske koncepcije.

Pri tomu se može pratiti kako paralelno s tim uticajima dolazi do izražaja i materijal i konstrukcija kuće. To je naročito uočljivo prilikom posmatranja djeljivosti drvene kuće i njenih derivata na jednoj, a kamene kuće na drugoj strani.

Drvena kuća i njeni derivati moraju biti već od početka izvedeni kao završena konstruktivna i prostorna cjelina, s obzirom na karakter četverovodnog krova i njegovu konstruktivnu ulogu. Takva cjelina nije pogodna za značajnije naknadno dograđivanje, pa se dijeljenje može obaviti samo unutar prethodno definiranog i izgrađenog kućnog prostora. Zbog toga taj prostor mora imati već iz početka koncipiran raspored prostorija, smještaj prozora, ulaznih vrata, stepenica i drugih komunikacija, te u pogledu konstruktivnog rješenja mogućnost lake naknadne podjele prostim umetanjem pregradnih paravana. Zato kuće ovog tipa pokazuju razvijene, tipizirane i unaprijed smišljene oblike unutarnje dispozicije u granicama uobičajenog okvirnog koncepta kuće, tj. traže prethodno planiranje za budućnost.

Kamena kuća, međutim, zbog male širine i malog raspona krova, nema mogućnosti značajnijeg dijeljenja po dubini kuće. Ovdje se »grijovnica« može podijeliti ošitom na dva dijela, a nova soba dograditi uz čeoni zid grijovnice. Podužni karakter kuće i dvovodnog krova omogućuje naknadno dograđivanje po dužini, što još više akcentira štapićasti karakter kamene kuće. U mnogim slučajevima visinske razlike kupiranog terena, na kojem se ove kuće često grade, dozvoljavaju i dogradnju poprečnih aneksa bez konflikta sa postojećim dvovodnim krovom. Iz ovih razloga kamena kuća ne pokazuje takvo bogatstvo unutarnjih dispozicionih rješenja, ali se odlikuje šarenilom vanjskih prostornih oblika, koji nastaju naknadnim dograđivanjem i uticajem visinskih razlika na terenu. U tom pogledu su naročito karakteristične »slipljene« kuće.

Dijeljenje porodice i dijeljenje kuće je u toku vremena uzelo takvog maha da je danas rijetka seoska kuća koja nije podijeljena, katkad na uštrb ranije njene arhitektonske koncepcije pokvarene nevještim dogradnjama.

UTICAJ MIGRACIJA NA RAZVOJ SEOSKE KUĆE

Veliki dio teritorije Bosne i Hercegovine poslužio je bilo kao etapno bilo kao konačno stanište masovnih metanastazičkih kretanja naših naroda. Ta pojava je morala imati i znatan uticaj na formiranje tipova seoske kuće.

Centri iz kojih se najviše vršilo naseljavanje drugih krajeva bili su Crna Gora, Brda, Pešter, Sjenica i Hercegovina. Hercegovina je u velikoj mjeri poslužila i kao prolazna oblast preko koje su se velike struje seoba granale dalje prema sjeveroistoku i zapadu, što je došlo do izražaja i u izreci: »Hercegovina sav svijet naseli a sebe ne raseli.«

Jedna od metanastazičkih struja, koja je od interesa za Bosnu, napredovala je iz stare Raške, Hercegovine i Crne Gore prema sjeveru dolinom Pive i Drine na Glasinac, Bos. Podrinje, Tuzlu i Posavinu do Brčkog ili se ranije odvajala prema Sarajevskom polju za centralnu Bosnu i Bosansku krajinu, gdje se susretala s drugom strujom koja je dolazila sa kraških polja zapadne Bosne. Jedna druga struja se kretala iz Crne Gore, Hercegovine i Bosne u Dalmaciju preko Drvara, Prologa i donje Neretve, naseljavajući Šibenik, Split, Omiš, Makarsku, okolinu Dubrovnika i Boku.[25]

Posmatrane mikrolokacijski, ove velike seobe, koje su se odigravale nekad masovno i naglo a nekad postepenim i sporim doseljavanjem pojedinih porodica i porodičnih grupa, od staništa do staništa, u toku mnogih generacija, izgledale su ovako:

[25] Cvijić: »Balk. pol.«, str. 168—9.

U Hercegovinu su pritiсale dvije struje. Jedna je dolazila s istoka i jugoistoka, iz Crne Gore prema Neretvi, Bišću polju, Buni i Mostaru, čija je okolina bila privlačna za migracije. Druga struja prema Hercegovini kretala se iz srednje Dalmacije, opet prema Neretvi i Mostaru.

Neretva je bila granica između istočnih, patrijarhalnih i planinskih uticaja iz Crne Gore i zapadnih upliva iz Dalmacije, granica između pravoslavlja i katoličanstva, između ijekavskog i ikavskog govora. Tamo gdje se rijeka probija kroz planine ta granica je oštro odsječena, dok u ravničarskom dijelu Hercegovine dolazi do miješanja obaju elemenata. Manifestira se također i tendencija silaženja planinaca u doline, naročito poslije kuge, koja je koncem 18. st. pomorila ravničarsko stanovništvo, nakon čega dolazi do aktivnijeg silaženja Srba s planina u ravničarske oblasti, povlačenja Muslimana u gradove, hajdučkih pokreta i ustanaka. Aktivne oblasti u naseljavanju, odakle kreću migracijske struje, su Bilećke Rudine, Gacko, Hrasno, neki dijelovi Stolačkog i Ljubinskog kotara, Trebinjska Šuma, površine Popovog polja, karsna zaravan između Mostara i Ljubuškog, Bekija.

Pasivne oblasti, prema kojim se kretalo naseljavanje, su dolina Neretve, Ljubuško, Stolačko, Trebinjsko i Nevesinjsko polje, te pojedine hercegovačke varoši, naročito Mostar.[26]

Bosanska krajina, iako je bila krajnja tačka migracija na teritoriju Bosne i Hercegovine, nije bila i krajnja tačka migracijskih kretanja uopće, nego više raskrsnica, gdje su se migracijske struje opet račvale prema Dalmaciji, Lici, Baniji, Posavini i Podravini, dok su se opet neke vraćale nazad u Bosnu.

Uzroci migracija su bili vrlo različiti i mnogobrojni. Mnoge seobe su bile izvršene, ili barem započete, povodom važnijih prelomnih historijskih događaja, kao što je, npr., bilo osmanlijsko osvajanje pojedinih dijelova Bosne i povlačenje jednog dijela stanovništva ispred njih. Seoba je, međutim, bilo i prije dolaska Osmanlija.

Trajniji činioci, koji su djelujući stalno tokom stoljeća imali i veći učinak u premještanju stanovništva, bili su ekonomski razlozi: veliki prirodni porast broja stanovništva u matičnim oblastima i nemogućnost opstanka na skučenim i često neplodnim terenima tih matičnih oblasti, kao i onih oblasti kroz koje su se kretale etape migracija.

Podstrek za doseljavanje novog stanovništva su davali i ratovi i kuge, koje su povremeno kosile stanovništvo u ravničarskim krajevima, tako da se na opustjela kućišta doseljavalo stanovništvo s brda i iz pasivnih krajeva. Kuge i druge epidemije su naročito harale stanovništvo 1690, 1731, 1744, 1762. i 1782. godine. Muslimansko stanovništvo je osim toga bilo znatno prorijeđeno zbog obaveznog učešća u turskim ratovima, od čega su drugi bili oslobođeni, pa su se ostaci tog stanovništva onda zbijali u varošice ili veća grupirana sela, dok su njihova napuštena selišta ostajala slobodna za naseljavanje. Vjerovatno je i općenito veća zbijenost muslimanskih naselja oko džamija, mekteba i dr. više pogodovala haranju kuge u tim naseljima.

M. Filipović u svom djelu »Visoko i visočka nahija« opisuje kako je kuga od 1873. opustjela okolinu Visokog: »Mnogih sela u okolini Visokog je nestalo, neka su se pomerila s jednog mesta na drugo, a mnogim je stanovništvo brojno smanjeno ili sasvim izmenjeno« (str. 225—229). Vrlo ilustrativan primjer djelovanja epidemija na izmjenu stanovništva pruža naseljavanje Sarajevskog polja poslije velike kuge. Stari je sarajevski aga Dalagija pričao piscu ovih redaka da je Dalagijin djed u to vrijeme ostao jedini nasljednik, koji je naslijedio 17 miraza nakon svojih umrlih rođaka. I kada je krenuo u Sarajevsko polje da vidi te svoje miraze, nije od Sarajeva do Ilidže susreo živog čovjeka. I Trifković[27], opisujući seobe i porijeklo stanovništva u Sarajevskom polju, o tomu kaže: »... S druge strane se vidi da je sadanje stanovništvo vrlo mlado, da je gotovo sve doseljeno za posljednjih 150 godina (pisano 1908, primjedba pisca). Starog stanovništva slabo ima, ono se raselilo ili je izumrlo ...« »Starije je stanovništvo samo u muslimanskim

[26] Prema Dedijeru dr Jevti; Naved. dj.

[27] Trifković S. i V.: Naved. dj., str. 63—76.

selima, gdje je stanovništvo imalo svoju zemlju, koja ga je vezivala ... Starinaca je vrlo malo, a većinom su Muslimani ...«

Analizirajući porijeklo 547 porodica u Sarajevskom polju (porodice doseljene nakon austrougarske okupacije nisu uzimane u obzir), Trifković u istom radu navodi da je samo 55 porodica, tj. oko 11%, starosjedilačko stanovništvo, i to 46 muslimanskih, 8 pravoslavnih i jedna katolička porodica. Nepoznatog porijekla je 45 porodica, a sve ostale su doseljene iz drugih oblasti, i to ovako: 188 porodica ili 35% iz Hercegovine, a ima ih još među onih 45 porodica nepoznatog porijekla. Većinom su iz bilećkog i gatačkog kotara, a ima ih i iz Kolašina; 40 porodica ili 7% su direktno iz Crne Gore, 23 porodice su iz Starog Vlaha, odakle su se sklonile zbog ustanaka koji su buknuli u Srbiji. Sa zapada, iz Dalmacije, bilo je 26 porodica ili oko 5%, te nešto porodica iz Duvna, Vakufa i dr., većinom katoličkih. Sa sjeverozapada, iz Bosanske krajine, bila je 41 porodica.

U proučavanju uticaja migracija na postanak i razvoj tipova seoske kuće, važno je uočiti djelovanje dviju komponenata: pokretljivosti jednog dijela naroda i stalnosti prebivališta drugog dijela. Obje ove komponente su imale uticaja na formiranje i kristalizaciju tipova. Onaj dio naroda koji se nije pokretao predstavljaju najviše, iako ne isključivo, Muslimani. Cvijić o tome piše: »U metanastazičkoj oblasti ima jedan deo našeg naroda, koji je bio najmanje pokretljiv. To su Muslimani Bosne i Hercegovine i Novopazarskog Sandžaka, do planine Rogozne. Među njima je najviše starinaca ...«[28] U sličnom smislu se izražavaju i Trifković[29] i Dedijer.[30]

Manje seobe kod Muslimana, kao što je preseljavanje djece na »materinstvo«, tj. na imanje koji je majka donijela u miraz i koji je ostao u njenom vlasništvu, prirodno nisu mogle imati uticaja na stvaranje tipova kuće, jer su se te seobe većinom obavljale u istom kraju. Veće seobe Muslimana su nastupile prilikom povlačenja Turaka iz Mađarske, Slavonije, graničnih oblasti prema Lici i Dalmaciji, te iz Srbije nakon ustanaka. Međutim, u tim seobama nisu u značajnom broju učestvovali seljaci, nego građani i vojska, tako da ni te seobe nisu mogle imati uticaja na pojave koje ovdje proučavamo. Isto tako nije bilo od aktivnog uticaja ni preseljavanje jednog dijela muslimanskog stanovništva u Tursku nakon austrougarske okupacije.

Osim opisanih migracijskih kretanja, koja su imala masovni karakter, na formiranje tipova seoske kuće je imao uticaja jedan drugi oblik kretanja jednog malog broja stanovnika, ali stanovnika koji su imali velikog uticaja na razvoj kuće. Radi se o kretanju seoskih dundjera, majstora za gradnju kuća, koji se kao pečalbari kreću iz nekih krajeva Hercegovine, Dalmacije, zapadne Bosne, Osata i dr. Neki od tih majstora su se kasnije i stalno nastanjivali u novoj postojbini. I Dedijer[31] navodi primjere putujućih majstora iz Mokrina u Boki, Kruševice u Zupcima, Ravnog u Popovom polju i dr., koji su veći dio godine putovali po drugim krajevima i gradili, a o Božiću se vraćali kućama.

Nema sumnje da su ovi putujući majstori odigrali značajnu ulogu u prenošenju i razvijanju tipova seoske kuće. Isto tako je sigurno da su one velike masovne migracije, koje su, kako kaže Cvijić,[32] ispremještale stanovništvo čitavih krajeva, promijenile mu tip, dijalekat ili jezik i stvarale novi etnički amalgam, morale imati i velikog uticaja na stvaranje seoske kuće, koja je tako tijesno vezana sa životom čovjeka i naroda.

Osim migracija, presudan uticaj su imali i događaji koji su nekada prethodili tim migracijama: provale drugog elementa, ratovi, pokolji, glad, kuga i druge epidemije. Čitava sela i seoske oblasti su nestajale s lica zemlje, a poslije njih su ostajala samo povaljana groblja, »gradine«, ruševine, razori nekadašnjih njiva, a da novo stanovništvo nije znalo ni imena onim koji su prije njega tamo obitavali.

Sve opisane okolnosti su imale dvojak uticaj na formiranje tipova seoske kuće: negativan i pozitivan — rušilački i stvara-

[28] Cvijić: »Balk. pol.«, str. 173—4.

[29] Trifković: Naved. dj., str. 62.

[30] Dedijer: Naved. dj., str. 83—84.

[31] Dedijer: Naved. dj., str. 65 i 181.

[32] Cvijić: »Balk. pol.«, str. 163 i 164.

lački. Pri tome je ista pojava mogla istovremeno imati i pozitivan i negativan karakter.

Stalan pokret stanovništva od jednog staništa do drugog i nesigurnost njegove egzistencije u odabranoj postojbini manifestira se u negativnom smislu u nestajanju postojećih starih tipova kuće i nepogodnim uslovima za kristalizaciju tipova. Ali ta ista pojava nosi u sebi i pozitivne, stvaralačke elemente. Oni se ispoljavaju u prenošenju tipova i njihovih elemenata iz stare postojbine u novu, naročito prilikom polaganog mirnog doseljavanja kao i u amalgamiranju donesenih tipova i njihovih elemenata s tipovima zatečenim u novoj postojbini.

Na sličan način i stalan boravak stanovništva u jednom kraju pogoduje usavršavanju i kristalizaciji tipova. Ali, u toku dugog vremena dovodi do petrifikacije usljed pomanjkanja novih stvaralačkih impulsa, eventualno i do dekadanse, kao što pokazuju neki tipovi dimalučare u prigradskim selima.

Grubo uzeto, posljedice ovih komponenata u formiranju seoske kuće se manifestiraju u tri vida:

a) Nestajanje nekad visoko razvijenih tipova i njihova zamjena manje razvijenim tipovima. Ovaj slučaj se, npr., manifestirao u selima u dolini Bosne i Usore, gdje je većinom nestalo starih dimalučara, pa i kuća s čardakom među rogovima, koje su bile zamijenjene jednostavnim prizemnicama bez arhitektonske fizionomije.

b) Prilagođavanje novo donesenih tipova uslovima u novoj postojbini i nastajanje novih tipova, koji će ostati ili na početnim stepenima razvoja ili će se ako su uslovi povoljni, iskristalizirati u razvijene tipove ili njihove varijacije. Primjer prilagođavanja donesenih tipova uslovima u novoj postojbini pruža bogatstvo varijacija kuće s prepustom, od Cazina preko Skender Vakufa i Jajca, do Tešnja i Sarajeva. Usporedba tih kuća s kulama po Kosmetu, Crnoj Gori i dr. pokazuje koliko je to prilagođavanje u ovisnosti o prirodnim i društvenim uslovima.

Primjer amalgamiranja donesenih elemenata sa zatečenim i kristalizacije nove varijante tipa u povoljnim uslovima stalnog stanovanja i mirnog razvoja pokazuju kuće nekadanjih kmetova u Nišićima. Oni su se tamo odavno doselili iz Crne Gore i stvorili osebujnu, visoko razvijenu varijantu kuće s čardakom među rogovima.

c) U oblastima koje su bile pošteđene od velikih prelomnih događaja, i u kojim nije bilo niti uzroka niti uslova za doseljavanja ili prolazak migracijskih struja, konzerviraju se stari tipovi i postepeno kristaliziraju kreacije na visokom stepenu razvoja. Primjeri za to su zabačena sela Brnjica, Željezovog polja, visoko iznad Žepča, Stojčića, Jelaske i drugih sela u slivu Krivaje. Sve su to planinska sela, položena visoko i daleko od frekventiranih dolina Bosne, Usore, Krivaje i drugih ravnica, kuda su prolazile vojske i migracije. Ta su sela sačuvala i razvila svoje tipove dimalučare i kuće s čardakom među rogovima, ili sa dva takva čardaka i sl., dok su takvi tipovi u dolinama ili nestali na početnim stepenima svoga razvoja, ili nazadovali pod gradskim uticajima.

Osim ranije navedenih razloga, ekonomskih i socijalnih, kojim smo objašnjavali zašto muslimanska historijska seoska kuća u prosjeku pokazuje najrazvijeniju koncepciju, i nemigriranje muslimanskog stanovništva dopunjava naša ranija objašnjenja. Muslimansko stanovništvo je pretežno starosjedilačko, pa je svojim tradicijama, navikama i shvatanjima bilo u stanju da lakše gomila i čuva stečena iskustva, da ih postepeno razvija i usavršava i da na trajniji način konzervira postignute tekovine.

STRANI UTICAJI NA FORMIRANJE TIPOVA SEOSKE KUĆE

Pored svih svojih specifičnosti, naša seoska kuća ima mnogo sličnosti, bilo u koncepciji bilo u realizaciji, s kućama okolnih zemalja, bližih ili udaljenijih. To ukazuje na posljedice dalekog zajedničkog porijekla i pripadnosti istoj kulturnoj sferi. Isto tako to ukazuje i na direktne uticaje ili na prenošenje tih uticaja preko zajedničkih posrednika, migranata, Turaka i drugih.

Ne smije se izgubiti iz vida niti mogućnost nezavisnog nastajanja sličnih rješenja pod uticajem sličnih prirodnih ili društvenih uvjeta.

Naročito se na našoj drvenoj kući opaža srodnost s alpskom kućom i kućom srednje Evrope. Dvodjelna kuća od sobe i kuhinje je, prema Meringeru,[33] tip srednjoevropske kuće. Ovamo bi spadao i trijem, koji se kod nas pojavljuje pred nekim varijetetima brvnare u Krajini i Nišićima, kao i pojava da je taj trijem ponekad organski ukomponovan u korpus kuće, a ne djeluje kao naknadni aneks. Odvajanje ognjišta od ulaza u kuću pomoću neke vrste vjetrobrana, kao što je to slučaj s hercegovačkim »aralukom«, možda bi se također mogao svrstati među ove sličnosti, ali ne i direktne uticaje.

Ognjište u »kući«, otvoreno prema krovu, je zajedničko ne samo između naše seoske kuće i kuće alpijskog tipa nego se ta sličnost proteže mnogo dalje, sve do nordijskih zemalja na sjeveru i do grčkog megarona na jugu. Isti je slučaj i s položajem ognjišta u sredini »kuće«. Položaj ognjišta uz pregradni zid između »kuće« i sobe mogao je kod nas nastati i kasnije, podjelom kućnog prostora, slično kao i položaj ognjišta uz čeoni zid kuće, »somić«, u kamenoj kući u Hercegovini. Pri tome treba držati u vidu i činjenicu da se položaj ognjišta uz »banak« javlja i u prethistorijskim sojenicama Donje Doline.

Blizina kuće i staje kao kod alpskog Vierkanta, ili prigrađivanje staje uz kuću,

[33] Meringer: Navedi. dj., str. 265.

197. — Alpski tip staje sa gravitacionim kretanjem materijala

198. — Alpski princip staje sa gravitacionim kretanjem materijala

kao u Sloveniji — pojavljuje se i u našoj seoskoj kući. Nalazimo staju u magazi ispod kuće, naročito u krajiškim kućama s prepustom, ili staju prigrađenu uz kuću na Kupresu.

Alpska je karakteristika, ali i općenito planinska, smještaj soba u potkrovlju, samo što je naša realizacija čardak među rogovima, specifična za našu kuću.

Situiranje sjenika iznad staje, zbacivanje sijena sa sjenika u staju i izbacivanje đubreta iz staje kroz »trganicu« na niže položeno đubrište, taj princip gravitacionog kretanja materijala vlastitom težinom, redovita je pojava u našim planinskim selima, slično kao u Alpima.

Krovni pokrivač »šimla« je, zajedno s nazivom, došao u naše krajeve vjerovatno s Alpa, preko Like, dok je njemu slična

šindra, zajedno s turskim nazivom, došla s istočnih strana, pa su se u našim krajevima oba materijala i oba naziva međusobno ispreplela. I stari krovni pokrivač »trpanica« je zajednički kod nas i u alpskim zemljama.

Unutrašnja oprema kuće, naročito oprema oko ognjišta, je istovetna kod nas i u Alpskim zemljama. Verižnjača, verige i kotao su gotovo isti, a istovetni su sadžak, mašice, naćve, kotao ugrađen u peći, prijeklad, koji je u Alpama već nestao. Ožeg je naša specifičnost, a možda i sač, željezni i zemljani. Naše ognjište je ostalo nisko, kao nekad u Alpama, starijeg je tipa, nerazvijeno. Slična rješenja »kuće«, ognjišta i trijema kao kod nas postoje i u Rumuniji, u distriktima Sibiu, Maramures i Fagaras, pa su i neki rumunjski nazivi kao »pridvor« i »prispa« očevidno slavenskog porijekla.

Ovi međusobni uticaji su, prema mišljenju Cvijića[34] prodirali nizom uzdužnih dolina, depresija, prevoja i udolina u pravcu od sjeverozapada prema jugoistoku, linijom Ljubljana — Karlovac — Ogulin — Lika — Krbava — Grahovo — Livno — Duvno — Neretva — Trebinjsko polje — Nevesinjsko polje — Gatačko polje. Drugi kraći pravci su vezivali unutrašnje kotline i doline Dinarske oblasti: nizovi vrtača i uvala koje se gotovo redovito pojavljuju na krajevima uzdužne osovine uvala i karsnih polja, pa se i tim pravcima šire alpski uticaji na okolne krajeve.

[34] Cvijić: »Balk. pol.«, str. 163—164.

199. — Oprema uz ognjište: verige, kotao, sač, sadžak, ožeg i sofra

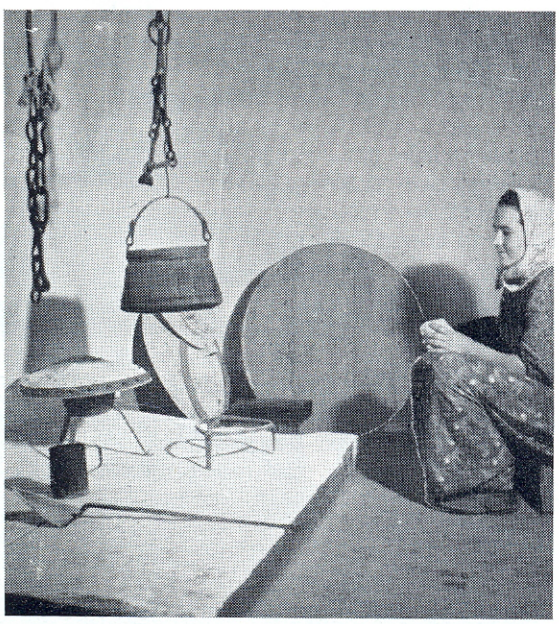

200. — Čobanska koliba na Treskavici planini sa tri visinska nivoa. Na najvišem nivou borave čobani, nešto niže ovce, a najniže goveda

Navedene sličnosti između naše i alpske kuće, ili kuće udaljenijih krajeva, nekada su toliko upadljive da zavode na traženje međusobnih veza i uzajamnih uticaja između pojedinih oblasti i etničkih grupa, koje su međusobno znatno udaljene. Međutim, smatramo da su tumačenja o nezavisnom nastajanju sličnih rješenja pod sličnim prirodnim i društvenim uticajima, na temelju novijih istraživanja, u mnogo slučajeva bliži savremenom shvatanju, nego mišljenja autora starije škole o neizbježno direktnim uticajima.

Direktni uticaji su mogli biti znatno intenzivniji između bližih oblasti. Tako je između Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Dalmacije, Krajine, Like, Posavine, Srijema, Starog Vlaha i Pomoravlja, toliko mnogo sličnosti nekih elemenata i tipova, nji-

hovog uzajamnog miješanja i prodiranja, da je nekada teško ustanoviti odakle je koji uticaj potekao, gdje se razvijao i kuda se dalje prenio.

Osim ovih živih uticaja između susjednih krajeva na formiranje kuće je bez sumnje morao djelovati i zatečeni fond kućnih elemenata i koncepcija nakon dolaska Slavena u naše krajeve. Slaveni su, došavši u ove krajeve u toku VI i VII stoljeća naše ere donijeli sa sobom svoju slavensku koncepciju kuće, naročito brvnare, svoj način stanovanja i organizacije života, svoj način iskorišćavanja materijala i svoju tehniku građenja. Na ovom terenu su zatekli druge klimatske i terenske uslove, kojim su morali prilagođavati svoje dotadanje koncepcije. Istovremeno su u novoj postojbini zatekli staro stanovništvo i njegove tipove građevina, ilirskih i rimskih, koji su odgovarali mjesnim uslovima. Iliri su bili djelomično romanizirani, u blizini većih naselja i komunikacija, dok su u udaljenijim krajevima sačuvali više svoje autohtone kulture, koja je Slavenima bila bliža, jer je bila na nižem razvojnom stepenu nego rimska. Od ilirskih građevina su ovdje nesumnjivo zatekli sojenicu — brvnaru razvijenijeg dispozicionog tipa, s »kućom«, sobama, odvojenim dijelom tavana iznad sobe, po principu čardaka među rogovima, razvijenim tipovima ognjišta i sl. Isto tako su svakako zatekli i bunju. Prema Cvijiću[35] se proces asimilacije ovog više ili manje romaniziranog stanovništva sa Slavenima može pratiti u nekim planinskim oblastima, naročito u dalmatinskoj Zagori, nikšićkoj Hercegovini, Brdima, staroj Crnoj Gori, Starom Vlahu od Zlatibora do Romanije. Tragovi tog starog stanovništva su se sačuvali u mnogim geografskim nazivima, nazivima iz stočarstva, nošnjama i običajima. Iako ne postoje nikakvi poznati dokazi o kontinuitetu razvoja nekadanjih ilirskih naselja, ipak je u oblasti građenja i materijalne kulture vrlo karakteristično da su prilikom iskopavanja starih prethistorijskih sojenica nađeni mnogi elementi seoske kuće, ograda, čamaca i drugih materijalnih ostataka koje su okolni seljaci lako prepoznavali kao svoje savremene elemente, tolika je bila uzajamna sličnost.

[35] Cvijić: »Balk. pol.«, str. 159.

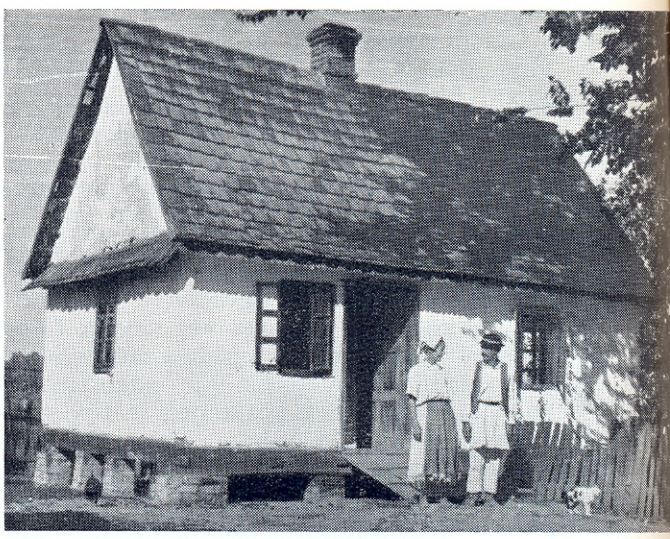

201. — Kuća Ljujića iz sela Žabara (Bos. Šamac) po ugledu na kuću u Slavoniji

Na sličan način, u blizini nekadanjih rimskih naselja i komunikacija, sačuvali su se i stanoviti rimski uticaji, naročito u Hercegovini. Nije isključeno da su i stanoviti grčki uticaji prodirali preko nekadanjih grčkih trgovačkih kolonija po jadranskim otocima i Balkanu.

Prilikom razmatranja učinka stranih uticaja, zatečenih na ovom teritoriju ili donesenih iz okolnih krajeva, potrebno je u Bosni i Hercegovini imati na umu stanovite specifičnosti. Djelovao je, naime, niz okolnosti, djelomično geografskih, a pretežno historijskih, koje su u znatnoj mjeri ograničavale prodiranje uticaja sa sjevera, a podsticale uticaje s istoka i s juga. Te okolnosti su vrlo rano usmjerile razvoj naše kuće na specifične puteve, bilo samostalnog razvoja bilo razvoja pod istočnim uticajima.

Među geografskim okolnostima koje su ograničavale jače uticaje sa sjevera i zapada ističe se naročito izdvojenost Bosne od glavnih saobraćajnih puteva, koji vode iz srednje Evrope na jugoistok, dolinama Morave i Vardara, te i inače slaba prohodnost mnogih bosanskih krajeva, zbog pomanjkanja pogodnih puteva. Jedina značajnija saobraćajnica u to vrijeme je bio put koji je vodio iz Dubrovnika dolinom Neretve preko Foče na carigradski drum.

Od historijskih okolnosti je u vrijeme bosanske samostalnosti bila presudna izoliranost patarenske Bosne od katoličkog Zapada i pravoslavnog Istoka, njena uporna borba koja je završila islamizacijom velikog dijela starog bosanskog stanovništva, mjesto prilaženja jednom od dvaju rivalskih kršćanskih blokova. Ove okolnosti su još više ograničile uticaje iz susjednih kršćanskih zemalja na sjeveru i zapadu. Učvršćenje turske vlasti, kao nosioca islama, u širokim narodnim slojevima muslimanskih seljaka u Bosni i Hercegovini je jače intenziviralo prodiranje turskih i istočnjačkih uticaja nego u drugim susjednim krajevima, koji su također bili pod turskom vlašću.

Zajedno s islamom, koji je s Turcima došao u naše krajeve, unesena je u našu muslimansku kuću, ne samo gradsku nego i seosku, banjica i abdestluk. Vidjeli smo iz ranijih opisa kako su ti elementi djelovali na razvoj kućne dispozicije i oblikovanja i kako je stvaranjem »musandere« unesen jedan tipiziran elemenat interijera u kuću.

Ovi novi elementi su tipični za muslimansku seosku kuću. Osim njih se rjeđe pojavljuju, pretežno samo u kućama bogatijih seljaka, još neki elementi, koji su više karakteristični za gradsku muslimansku kuću. To je naročito, tzv., divanhana, proširena prostorija ispred soba, koji svojim smještajem, u sredini ili na uglu kućne dispozicije, znatno utiče na dispoziciju kuće. Jedan se dio divanhane, koji nije potreban za komuniciranje, nekada uzdiže za jednu ili dvije stepenice iznad ostalog prostora i služi za ljetni boravak.

202. — Seoska kuća sa divanhanom

Dosta je vjerovatno da su Turci donijeli i stanovite konstruktivne elemente kuće. Prema razmatranjima ing. Romana Sarnavke izgleda da je šindra donesena za vrijeme Turaka u naše krajeve, i to ne samo kao naziv nego i kao građevinski elemenat. Ovdje se ona susrela sa šimlom, donesenom sa zapada, pa su se obje vrste pokrivača na našem terenu međusobno pomiješale i na krovovima i u nazivima.

Vrijedno bi bilo detaljnije razmotriti ulogu Turaka u primjeni lakih lebdećih skeletnih zidova položenih na prepustima stropnih greda, koji su tako karakteristični za neke tipove naše kuće, a koji se kao tipični pojavljuju u evropskoj i azijskoj Turskoj.

Tursko-islamski uticaji su se manifestirali ne samo na kući nego i na kućnom dvorištu. Zahtjev za održavanjem čistoće i sakrivanje žena pred strancima doveo je do ograđivanja dvorišta zidom ili tarabama. Odavde se razvila tzv. »ženska avlija«, koja služi samo za stambene svrhe, a to je uslovilo diferencijaciju između stambenog i radnog, čistog i nečistog dijela kućnog dvorišta.

Ova stambena avlija se naročito lijepo razvila u Hercegovini, gdje su se tursko-islamskim uticajima pridružili mediteranski i gdje su povoljne klimatske prilike omogućile da se znatan dio stambenih funkcija prenese iz kuće u to dvorište.

Tursko-islamski uticaji su se ispoljili i jačim zbijanjem muslimanskih sela oko džamija, mekteba i dr., pa su djelovali i na ruristički karakter cijelih naselja.

Svi ovi uticaji su najlakše prodirali među muslimanske seljake, a preko njih i na ostale. Od tih elemenata je naš narodni graditelj, prilagođavajući ih svojim shva-

203. — »Ženska avlija« s papučlukom i divanhanom u jednoj bogatijoj kući u selu Blagaju (Mostar)

tanjima i uslovima života, kao i svojim vlastitim tekovinama, stvorio nove tipove seoske kuće.

Najkompaktnije muslimansko stanovništvo, gdje su se i najjače ispoljili turško-islamski uticaji, bilo je u kotarevima i okolini gradova Cazin, Bihać, Ključ, Travnik, Zenica, Tešanj, Gračanica, Tuzla, Kladanj, Zvornik, Srebrenica, Višegrad, Foča, Konjic, Mostar i Stolac, te prirodno, Sarajevo i Banja Luka. Što dalje od tih centara, tim je i uticaj ne samo Turaka nego i Islama slabiji. U mnogim planinskim muslimanskim selima, kao što je npr. slučaj sa selima iza Bjelašnice, prema Neretvi, seljaci su primili samo površna obilježja Islama preko svoje patarenske okosnice. Nesigurni su u poznavanju nekih islamskih propisa, drže se mnogih patarenskih vjerovanja, običaja i naziva, ne pokrivaju žene, svoje mrtve pokapaju uz stećke svojih patarenskih predaka, ali pri tome svoju islamsku pripadnost održavaju s istom onom upornošću s kojom su njihovi preci branili »patarensku jeres«. U tim selima i muslimanske kuće pokazuju najmanje turško-orijentalnih uticaja.

Paralelno s opadanjem turskih uticaja, idući od gradskih naselja i drumova prema periferiji, jačaju suprotni elementi u načinu života i gradnji kuće. Stanovnici tih udaljenih sela se odnose s izvjesnim osjećajem superiornosti prema stranim uticajima i ustručavaju se da ih prime, i da budu »mimo svijet«. Među nemuslimanskim stanovništvom je taj stav još pojačan i osjećanjem vjerske odbojnosti.

Slabljenju tursko-islamskih, a jačanju suprotnih elemenata seoske kuće naročito su mnogo doprinosili doseljenici iz Crne Gore, Brda i planinske Hercegovine. Makar ti elementi i koncepcije bile i na razvojno nižem stepenu, njihovi nosioci su svojom množinom, stalnim obnavljanjem i kretanjem migracijskih masa preplavljivali već ustaljene tipove kuće, tako da su se na razvijenije tipove taložili manje razvijeni ili se miješali s njima. Čim bi turski uticaji popustili u intenzitetu zbog rata, kuge, izumiranja stanovništva ili njegovog iseljavanja, autohtoni bi počinjali da prevlađuju.

S druge strane treba imati u vidu da i nemuslimansko stanovništvo nije ostalo van turskih uticaja u običajima, govoru, načinu života, pa i u građenju kuća, iako su ti uticaji bili manje intenzivni.

U svakom slučaju je potrebno istaknuti činjenicu da se strani uticaji, kako ostali tako i turski, nisu svodili na puko kopiranje uzora, nego na njihovu stvaralačku primjenu i transformaciju. To nam najbolje pokazuje primjer seoske muslimanske kuće, koja se znatno razlikuje od gradske kuće. Isto tako i variranje takve kuće uporedo s njenom udaljenošću od centara uticaja služi kao dokaz za ovu tvrdnju. Konačno, usporedba gradske muslimanske kuće s njenim uzorima iz Turske i znatna razlika između obje ove tvorevine opet dokumentira stvaralački odnos naših narodnih graditelja prilikom preuzimanja stranih elemenata. Zato sve te arhitektonske tvorevine možemo s punim pravom smatrati našim narodnim tvorevinama.

Osim toga moramo biti svjesni da naša seoska kuća nije imala samo pasivnu ulogu u prenošenju arhitektonskih uticaja. Ona je isto tako zračila na okolne krajeve i pre-

nosila na njih svoje uticaje, kao što je to, npr., slučaj s nastankom srbijanske osaćanke pod uticajem bosanske brvnare.

Na taj način je ovo stalno smjenjivanje, povremeno slabljenje i jačanje raznih uticaja, njihovo donošenje sad s istoka, sad s juga, sjevera ili Zapada, miješanje, privlačenje, odbijanje, odražavanje na susjedne oblasti, još više doprinijelo stapanju i uzajamnom prožimanju najraznovrsnijih elemenata, da bi na koncu rezultiralo ovim fenomenom visoke narodne graditeljske umjetnosti, čije smo tipove nastojali prikazati u ovom radu.

ISKAZ UPOTRIJEBLJENE LITERATURE I OSTALIH IZVORA

1) Cvijić Dr. Jovan: *Naselja srpskih zemalja.* Atlas I—VI. SKA, Beograd 1902.
2) Cvijić Dr. Jovan: *Balkansko poluostrvo i južno-slovenske zemlje.* Beograd 1922.
3) Cvijić Dr. Jovan: *Balkansko poluostrvo i južno-slovenske zemlje.* Knj. II —: *Psihičke osobine Južnih slovena.* Beograd, 1931.
4) Čurčić Vejsil: *Die volksthuemliche Fischerei in Bosnien und der Hercegovina.* Wisenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Hercegovina. Bd. XII/1912, Wien 1912.
5) Čurčić Vejsil: *Rezente Pfahlbauten von Donja Dolina in Bosnien.* Wien 1913.
6) Davinić Aleksandar: *O porodičnim zadrugama.* »Naše selo«, Beograd 1929.
7) Dedijer Dr. Jevto: *Hercegovina.* SKA, knj. XII, Naselja knj. VI, Beograd 1909.
8) Deroko prof. Aleksandar: *Kuća u Jablanici i Pustoj Reci.* SAN, Zbornik radova, knj. IV, Beograd 1950.
9) Deroko prof. Aleksandar: *Pokućanstvo u staroj srpskoj seoskoj kući.* Zbornik radova Arhitektonskog fakulteta, Beograd 1951—52.
10) Drobnjaković M. B.: *Glavni tipovi kuća.* »Naše selo«, Beograd 1929.
11) Dubić Dr. Slavoljub: *Sociologija sela.* Split 1941.
12) Filipović Dr. M.: *Visoko i Visočka nahija.* Srpski etnografski zbornik, knj. 25, Beograd 1928.
13) Filipović Dr. M.: *Vogošća i Bioča u Bosni.* Srpski etnogr. zbornik, knj. 26 — 1930.
14) Filipović Dr. M.: *Novi podaci o Kaknju.* Glasnik Zem. muzeja, Sarajevo 1927.
15) Focsa Gheorghe: *Le musee du village a Bucarest.* Bucarest 1958.
16) Kadić Ing. Muhamed: *Trijeska — »Ruska šindra«.* »Bilten« Migrabiha Sarajevo, 1/1, Sarajevo 1945.
17) Kadić Ing. Muhamed: *Arhitektonski aspekti i pitanja seoske stambene kuće i gospodarskog dvorišta.* Arhiv dokumenata Cent. higij. zavoda, Sarajevo 1955.
18) Kadić Ing. Muhamed: *Tipovi i građevinsko-sanitarna problematika sela, gospodarskih zgrada i gospodarskih dvorišta u Hercegovini.* Arhiv dokumenata CHZ, Sarajevo 1955.
19) Kadić Ing. Muhamed: *Neke seoske realizacije kao elementi naprednog u rješavanju seoskog gospodarskog dvorišta.* »Publikacije Tehn. fakul.«, Sarajevo 1958.
20) Kapetanović Ing. Esad: *Kosi krovovi arhitektonskog nasljeđa u Bosni i Hercegovini.* Habilitacioni rad, 1956.
21) Karanović Milan: *Pounje u Bosanskoj Krajini.* SKA. Naselja, knj. 20, Beograd 1925.
22) Karanović Milan: *O tipovima kuća u Bosni i Hercegovini.* Glasnik Zem. muzeja, Sarajevo 1927.
23) Katzer Fr.: *Geologija Bosne i Hercegovine.* Sarajevo 1926.
24) Kojić prof. Branislav: *Stara gradska i seoska arhitektura u Srbiji.* Beograd 1940.
25) Kojić Prof. Branislav: *Gornja sela na poluostrvu Vrmcu u Boki Kotorskoj.* Spomenik S III, Beograd 1953.
26) Kojić Prof. Branislav: *Seoska arhitektura u Kotorskom zalivu.* Spomenik S III, Beograd 1953.

27) Kojić Prof. Branislav: *Seoska arhitektura u Paštrovićima.* SAN IV—VI, Beograd 1957.
28) Kojić Prof. Branislav: *Seoska arhitektura i rurizam.* Beograd 1958.
29) Kreševljaković Hamdija: *Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini.* »Naše starine«, Sv. II, Sarajevo 1954.
30) Krunić Jovan: *Oblici narodnih kuća Ohrida, Kučenice, Galičnika i Kruševa.* Zbornik radova Arhit. fakult., Beograd 1951—52.
31) Krunić Jovan: *Šiptarska kula Plava kao tip stana.* Zbornik radova Arh. fak. Beograd, 1954—56.
32) Meringer Dr. Rudolf: *Das volkstuemliche Haus in Bosnien und Hercegovina.* Wiss. Mitt., Bd. VII, Wien 1900.
33) Miličić Ing. Mirko: *Nepoznata Dalmacija.* Zagreb 1955.
34) Milojević Borivoje: *Kupreško, Vukovsko, Ravno i Glamočko polje.* Srp. etn. zb. XIII, Beograd 1923.
35) Petković Dr. Kosta: *Geologija sa mineralogijom i tetrografijom.* Beograd 1948.
36) Petković Dr. Kosta: *Kratak kurs istorijske geologije.* Beograd 1949.
37) Rađenović P.: *Sela parohije Krnjeuše.* Naselja, knj. 13, Beograd 1923.
38) Rađenović P.: *Bjelajsko Polje i Bravsko.* SKA, knj. 35, Beograd 1925.
39) Sarnavka Ing. Roman: *O drvenim krovovima na seoskim kućama.* »Narodni šumar« br. 4—6, Sarajevo 1957.
40) Soldo Špiro: *Tipovi kuća i zgrada u predašnjoj Bosni i Hercegovini.* Pos. izd. Geogr. društva, Sv. 13, Beograd 1932.
41) Trifković S. i V.: *Sarajevska okolina I. — Sarajevsko Polje.* SKA, knj. XI, Beograd 1908.
42) Truhelka Dr. Ćiro: *Der Pfahlbau von Donja Dolina.* Wiss. Mitt., Bd. XI, Wien 1909.
43) Vurnik Dr. Stanko: *Slovenska kmečka hiža.* »Naše selo«, Beograd 1929.

PORIJEKLO FOTOGRAFIJA I CRTEŽA UPOTRIJEBLJENIH U OVOM SPISU

Sva tehnička snimanja objekata, crteže i fotografije, za koje u ovom iskazu nije označen drugi izvor, izradio je autor sam. Prilikom snimanja jednog dijela objekata pomagao je autoru ing. arch. *Selver Karavdić.* U izradi crteža pomagali su autoru nekadanji studenti Arhitektonskog fakulteta, sadanji inženjeri arhitekture *Nedžad Hotić, Kemal Saltagić* i, naročito, *Aneta Tandara.*

Fotoreprodukcije crteža i fotografija izradili su fotografski majstori *Muradif Karahasanović, Hajrudin Karahasanović Kiko, Slobodan Krstanović, Džemal Pepa,* tehn. *Bruno Južnić* i *Ljerka Južnić.*

Fotografije koje je autoru ustupio za ovu publikaciju Republički zavod za zdravstvenu zaštitu iz fototeke bivšeg Centralnog higijenskog zavoda za Bosnu i Hercegovinu snimio je, po uputstvima *dr Sergija Jankijevića* i autora ovog rada, maš. tehn. *Bruno Južnić.* To su fotografije pod br. 9, 11, 17, 19, 20, 22, 33, 45, 46, 48, 49, 50, 53, 82, 84, 85, 96, 98, 114, 119, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 136, 139, 140, 141, 142, 143, 147, 175, 194, 197, 198, 199, 201. 203.

Crteže na sl. br. 168, 176, 177 preuzeo je autor iz rada *prof. Esada Kapetanovića* »Kosi krovovi arhitektonskog nasljeđa u Bosni i Hercegovini«.

Crteže na sl. br. 7, 134 preuzeo je autor iz rada ing. arh. Hamdije Salihovića »Kolibe u okolini Gacka«.

Crteže na sl. br. 13, 14, 15, 36 preuzeo je autor iz publikacije »Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Hercegovina«, iz članka Vejsila Ćurčića. I sl. br. 13 je iz istog spisa.

Fotografije na sl. br. 2, 12, 16, 32, 195 snimio je fotogr. majstor *Hajrudin Karahasanović Kiko.*

Fotografiju na sl. br. 200 snimio je i ustupio autoru tehn. *Ivan Gušić.*

Crteži br. 23. i 24. izrađeni su prema podacima San. tehn. *N. Đođića.*

Svim saradnicima, autorima ustupljenih ilustracija a naročito Republičkom zavodu za zdravstvenu zaštitu BiH autor izražava duboku zahvalnost na pruženoj svesrdnoj pomoći.

SUMMARY

TITLE: THE ANCIENT VILLAGE HOUSE IN BOSNIA AND HERCEGOVINA
AUTHOR: PROF. Dr MUHAMED KADIĆ

Bosnia and Hercegovina, owing to their geographical and historical position, make one of the most important oasis of historical village houses in Yugoslavia. In the individual regions of Bosnia and Hercegovina the characteristic *types* of houses developed in a strict dependence on natural, technical and social conditions. In the creation of the houses a certain collective discipline exists, so the differences among the types from various parts of the country can be easily seen (Fig. 1, 2, 3, 4). One region and another the types showing varying and mixed characteristics appear. In the regions over which migrating streams of people moved, several types appeared brought from various parts of the country. Under the action of new influences the ancient types of houses are dying out nowadays being replaced with new houses made of modern materials and having the latest architectural conceptions.

The author's desire is to introduce the readers to the cultural values and designs of the houses which are dying out, very often poor as to their technical equipment, caused by difficult conditions in which they were developing, but, on the other hand, they showing the abundant inventiveness of anonimous local builders.

The author has classified the types of houses according to their architectural characteristics and these he describes as follows:

1. PRIMITIVE TEMPORARY SHELTERS

They are used as temporary shelters for shepherds on the mountain pastures. Some of them were handed down from very ancient times and have been kept up till today, mainly as ancillary, outbuildings. To this group of buildings belong:

a) *"Kreve"*, movable huts used overnight, singly, by shepherds *(Fig. 6)*, or larger *movable huts (Fig. 7)*, for a larger group of shepherds to stay and work there. Both shelters are moved over the grass by means of a sledge.

b) *Summer huts on the mountains (Fig. 9—11)* which are situated in the temporary, summer settlements of shepherds *(Fig. 12)*.

c) *Pile dwellings*, the houses resting on logs, on river banks, inherited from the preslav inhabitants living in these regions. They existed up to the beginning of 20th century as rare examples *(Fig. 13—15)*, and now they have vanished or, if still existing, they are used as small water-mills only *(Fig. 16)*.

d) *"The bunja"*, very characteristic of the whole Mediteranian area, with an archaic technique of vaulting *(Fig. 8)*.

2. THE PRIMARY SINGLE-ROOMED PERMANENT SHELTERS

They were mainly made of logs, of a square plan, with only one room which was open to the roof *(Fig. 17, 18)*. In the middle of the room or against one of the walls there was a hearth and other most necessary furniture *(Fig. 20)*. Nowadays such dwellings are rare and such as exist are used for keeping milk *(Fig. 17)* and other similar provisions.

A single-roomed stone house *(Fig. 21)* with a hearth and stone beds is similar in conception to the one just mentioned *(Fig. 22)*.

3. MULTIROOMED WOODEN SINGLE-STOREY HOUSE AND ITS DERIVATIVES

In the houses with more rooms there appear differences in conception between a wooden house and its derivations on one hand and the stone house on the other.

a) *A multiroomed single-storey log cabin* has enriched its possibilities either by deviding the area into a central part, so called »kuća«, in which there is a hearth — and a room *(Fig. 23)*, or by deviding the area of the room into two smaller rooms *(Fig. 24)*.

With this division "the kuća" has lost its previous square shape, but it regained it very soon. Owing to this fact the outer contour of the house was shifted from a square to a rectangular shape *(Fig. 27, 28)*. Sometimes the front part of the house, here and there, acquired a porch which could be used as an entrance *(Fig. 29)*.

This house is characterized by a high wooden hip roof which gives the house a lofty appearance, harmonizing with the surrounding scenery, although the house has small space dimensions *(Fig. 30—32)*.

The development of the house plan was continued by the addition of extra rooms from the other side of the central part, of so called »kuća« *(Fig. 33, 34,* and *37—43)*.

A similar evolution is found in the development of the more recent pile houses which appeared at the end of 19th century *(Fig. 36)*, but the evolution was stopped when this type of dwelling house became obsolite. The single storey log cabin began to develop upward as is shown in *Fig. 35*, by adding a room in the roof space.

The original conception of a log cabin, after the use of the log cabin had discontinued, was passed over to the log cabin derivations made of other materials, wooden frame, wattle, adobe brick.

In form the log cabin and its derivations are mainly characterized by the shape of a cube round an imagined center — the hearth. Another characteristic is a covering with four hip roofs. The roof dominates the whole appearance of the house.

4. THE MULTIROOMED SINGLE STOREY STONE HOUSE

This kind of house is narrow and oblong for reasons of construction. The roof is a gable roof covered with stone slabs, sometimes four hip-roofed, if thatched.

The development of the house from one-roomed to multi-roomed begins by deviding a single room by means of a curtain wall *(Fig. 44—46)* made of straw, and by dispositions where living spoces of men and cattle are mixed together. It ends with an oblong narrow space containing a whole row of rooms one beside the other, with entrances from the outside *(Fig. 50—53).*

Such narrow stone houses have not as many possibilities for variation in plan as the wooden ones, but they have much greater possibilities for annexes and adjusting to the disposition of the site *(Fig. 54, 55).*

In the transition areas between the wooden and the stone house mixed types of houses appear, as is shown in *Fig. 56a, b, c.* Here the log cabin has the disposition and the outer shape of the stone house.

5. ONE AND A HALF STOREY WOODEN AND STONE HOUSES

The development from the single storey to the $1^1/_2$ storey house goes by adding a cellar or an attic room, or by adding both of them at the same time.

a) *The wooden single storey house over a cellar* stands perpendicular to the slope of the site so that under the room there developed a cellar *(Fig. 57—59).* The central part »kuća« is entered from the higher level and the cellar from the lower one.

This kind of arrangement is characteristic of a wooden house, but sporadically it appears in stone houses as well in overlapping areas, as is shown in *Fig. 60.* Here the room is built a few stairs higher than the »kuća«. The aim of this was to avoid hard digging in the stone ground.

A very interesting example of a stone house is shown in *Fig. 61, 61a, 61b* where the configuration of the site gave the possibility of building two cellars one in each of the two opposite sides of the house.

In the areas of stone houses situated perpendicular to the site there appear so called »joint houses«, or »sister houses« *(Fig. 62, 63),* evolved for familiar reasons by adding a new house to the old one with the aim to use the existing walls and the narrow compound.

b) *The stone house over the »konoba«* is built so that the house is set up parallel to the contour lines. The cellar stands under the longitudinal side of the house *(Fig. 64, 65).* Both the cellar and the dwelling space are accessible directly from various levels of the site so that house, looked at from the front, seems to be storeyed.

e) *The wooden house with an attic room.* The attic room is usually over the groundfloor room and it is built into the roof space in a specific way so that it does not affect the roof construction either with regard to its structure or to its shape. *(Fig. 66—70).*

Sometimes the attic room is placed over the central part of the so called »kuća« *(Fig. 71—73),* while in some houses both ways of setting it up appear at the same time *(Fig. 75).*

The Fig. 76, 77, shows a house with attic rooms at both ends of the roof, but they are not accessible from the »kuća«, as they usually are, but from an annex added to the house which together with the house makes a complete unit regarding to the space and the composition.

The *Fig. 78* shows the house whose attic room is entered from outside, from the slope. Both types are very suitable for young couples.

In the *Fig. 79, 80* a newer type of house with attic rooms is shown, which are accessible through a gallery built over the central part of the house, the »kuća«, supplied with the hearth, whose space usually extends from the ground-

floor to the roof. The outer shape of the house depends on the influences of the town, while the space composition of the interiour shows the creative imagination of the people's tradition.

6. THE WOODEN AND STONE STOREY HOUSE

a) *The wooden storey house with a cantelevered 1st floor.* The development of this type of house begins when a single storey log cabin is raised over the groundfloor cellar in which the cattle and supplies are kept and becomes the first floor.

The dwelling place is accessible by outside stairs separated from the stable space *(Fig. 81, 82).* On the first floor very often an annex containing a washing-room and a water-closet *(Fig. 83—84)* is added having a hollow trunk for sewerage *(Fig. 85).*

Further development has brought the differentiation of the first floor disposition from the original disposition of the groundfloor log cabin *(Fig. 86).*

The annexes of the washing room, the water closet and other accessory rooms, as well as the stairs for the first floor, give these houses an interesting plastic appearance. *(Fig. 91—94).*

These types of houses were mostly developed in the one time bordering district of Bosanska Krajina when they mainly had a defensive character. Going farther away from the center of their origin they lost that character, the cantilevered part became smaller and smaller until it finally evolved into cantilevered parts on two sides only, or just one on one side of the house, and finally into only one small, symbolic cantilevered part *(Fig. 88—91).*

The analogy of this house in the area of stone houses is shown in Fig. 97, 98 where the cattle are kept in the groundfloor cellar, the living space is separated and situated on the first floor, while the kitchen is situated in the groundfloor annex so that smoke and heat can go out through the roof.

b) *The smoke shaft house* is a specific type of wooden storey house and the houses which evolved from it. The groundfloor of the house is identical to the groundfloor of the log cabin. The egress of smoke and heat from the hearth into the roof space is solved by means of a special hole — smoke shaft (Fig. 99, 100). The smoke shaft is of the same size as the hearth and it extends from the groundfloor, through the first floor up to the roof space. From there, smoke egresses through the holes in the roof. This smoke shaft takes away the smoke from all other rooms on the first floor. At the same time it is used for smoking meat, drying skins, etc. This way of taking away smoke and heat from the hearth in the ground-floor without any hindrance for the building of the rooms over the central part, the »kuća«, is the most ingenious way in which this problem has been solved in the houses of this country.

The added verandahs with stairs on both sides enables the house to be devided easily into more than one independent part. They also add to the appearance of the house.

This type of house can be found only in some parts of Bosnia, the ones which were far from roads and lines used by immigrants. So this type of house seems to be very old and preserved only in those lonely districts. It appears in stone houses as well *(Fig. 101, 103, a, b, c, 109).* Many of the houses are in a ruined state (Fig. 116). In the villages which came under the influence of towns, this type has been transformed into a type with more comfort *(Fig. 107, 108, 109),* but with somewhat less clean lines in conception. In the *figure 110, 111,* one can see a decadence of this type resulting under the influence od contemporary

house planning, while in *Fig. 112, 113* the adaptation of this type into the present-day house with chimneys is shown.

c) *Storey stone house.* These houses are rather rare. Very often they appear as a result of narrow compounds. Such houses are supplied with stairs shifted on each floor as is shown in *Fig. 117, 118.*

Sometimes the storey house appears sponteniously, under the influence of the sloping shape of the site as is shown in *Fig. 119, 120, 121,* or under the influence of the town as can be seen in *Fig. 122, 123,* and *124, 125.*

Some characteristic examples of houses, in areas of transition, from wooden into stone houses are shown in *Fig. 126* (a stone house with a wooden verandah), and in *Fig. 127 and 128* (a stone house with mixed characteristics of both a wooden and a stone house as to the structure and shape.

7. BUILDING MATERIAL AND CONSTRUCTION

The author describes only some of the characteristic aspects of the subject.

a) *Walls*

Formerly, the walls were made of logs plastered only on the inside. Nowadays, they have been plastered and whitewashed on the outside as well *(Fig. 144).* Owing to the lack of logs, as a result of excessive cutting of trees, sawn planks. *(Fig. 145 and 146),* or boards, set vertically and horizontally into the skeleton structure, have gradually begun to be used. The lack of straight and long logs of greater size in the areas of deciduous forests, has braught to the use of shorter, vertical logs *(Fig. 148),* while further lack of logs is shown in the use of wooden skeleton structures *(Fig. 149),* which have a considerable constructive advantage, as they make crossed girders of great depth which demand to be supported at two ends only. It gives considerable liberty to the disposition of the first floor without any necessity that the upper floor walls should rest on the walls of the groundfloor. The wooden skeleton is filled in with shorter pieces of wood *(Fig. 150, 151),* wattle and clay *(Fig. 152—153),* or it is covered with nailed lattice-work from either side, while the spaces in the lattice-work are filled up with tiny stones, or with clay *(Fig. 154).*

In the areas short of wood, hand-made adobe brick is used *(Fig. 155)* which has now been baked in a field kiln. The walls made of unburnt bricks are strengthened by wooden ties *(Fig. 156),* while over the windows slight domes are sometimes built *(Fig. 157).*

b) *Ceiling structure*

In ceiling structure wedge shaped split boards are fixed into grooves made in the ceiling joists so that they effectively cope with stress and reduce the deflection of joists *(Fig. 158).*

c) *Roofs*

In the areas where wooden houses are found wedge-shaped split boards of a particular shape (scindulla) are ased for roofing, as they play an important role in the structure *(Fig. 159—161).* The boards are laid obliquely so that the rain-water flows out from the joints easily and the wind sweeps along the plane surface of the roof without causing any under pressure or suction on the lee-side of the roof *(Fig. 162).*

The *Figures 163—166* show another way of splitting inferior materials and the method of roofing by means of them.

The characteristics of wooden roof structure are that it does not possess any kind of tie beams or any other structures which go across the roof space demanding interior supports. Each pair of rafters is tied only with collars

and it rests on the outer walls *(Fig. 167, 168).* The *Fig. 169* shows in a diagrammatic way the structural function of the rafters, collars and ceiling joists which make one structural whole.

These light, at first sight childish naive structures with high elevated roofs, but in fact very stable and resistent, in the regions which habitually have deep snow and strong winds, excited the admiration of European experts used to heavy roofs, carefully worked out in the Alpine areas.

In *Fig. 170* the author explains the structural role of scindullae which bears a certain part of the strain of the rafters and battens and, at the same time, owing to the oblique laying of them, as well as a great number of grooves between scindullas, provides a particular stiffness in the plane of the roof surface. The roof surfaces, stiffened in this way, are joined together in a way comparable with modern, folded shell structures, so that they act as very stiff spatial structure system. The local builders, coming from the people, with their sense of structure possessed presentiment of the present-day structures.

Eaves with a wide overhang, made to protect the walls from rain, are supported by separate supports as shown in *Fig. 172.*

In the regions where stone houses are found the roofs are made of stone slabs as is shown in *Fig. 173,* which demand a very solid roof structure of narrow span, as is shown in *Fig. 174.* The heavy roof and the lack of wood in those regions have made the builders build the houses narrow but long with 2 gable roofs. The ridge of the roof is covered with narrow stone tiles, on the top reinforced with vertical stone supports, as can be seen in *Fig. 175.*

In some regions of our country the roofing is done by means of corrugated tiles (ćeremit) which demand heavy roof structure, as is shown in *Fig. 176.*

To allow the exit of smoke and heat from the hearth, roof openings of various shapes are used, *Fig. 177, 178.* A very characteristic opening is shown in *Fig. 180* which symbolizes the fact that this house gives hospitality, food and shelter, free to every traveller who happens to pass by.

For drainage of rain-water wooden gutters carved from a whole tree trunk are used *(Fig. 179).*

d) *Geological and ecological conditions*

In *Fig. 181, 182* the extentions of geological formations and depending upon them zones of vegetation are shown. They have conditioned the creation of wooden, stone and clay houses and their derivations. The *Fig. 183* gives an example of the penetration of present-day constructive material into the region of the wooden house — the log cabin.

8) THE GENERAL STRUCTURAL AND DEVELOPMENTAL CHARACTERISTICS OF A HOUSE

At the very beginning of this work the author draws the attention of the reader to the prevailing groundfloor plan of a village house and the country way of living in general, and to the influences which led to the elevation of the single storey house to the storey house. He wishes to draw attention to the strict individual character of the house which was previously built on isolated compounds, while only in exceptional cases there appeard houses leaned one against another. The author points out particularly the whole-embracing character of the 4 hip roof of the wooden house, which, in fact, from the very beginning determined the whole area of the house. Inside the determined space and in accordance with need the individual rooms were built, and the roof enclosed

them in the same way as a patriarchal comunity embraced all its individual members. *(Fig. 186).*

Further the author points out that natural, technical and functional conditions could have elicited the rough division of the house, but slighter variations among the types could be explained only by the action of socio-economic and cultural influences.

Explaining these influences the author gives reasons why the serfs' houses stayed undeveloped in comparison with the houses of Moslem peasants and free peasants in general. Dealing with the influence of feudal conditions the author draws attention to the influence of feudal houses in the country on the development of houses in general *(Fig. 189 and 192).*

In further passages the author points out the role of a patriarchal family community upon house conception, as well as upon the subdivisions of a community. When such a community was devided into several smaller households, there appeared smaller family hamlets as is shown in *Fig. 195.*

After the division of the community, the tendency towards further division of the house was increased, and it had influence upon the disposition of the house, as is seen in *Fig. 37—43.*

A considerably large degree of divisibility is found in smoke shaft houses, as they can be devided horisontally and vertically into more, completely separate households *(Fig. 196).*

The development of the house was also greatly influenced by mass migrations of people from districts growing insufficient food into richer ones. In the course of 150 years such migrations completely changed the character of the population. The migrations effected the development of the house in two ways, a negative and a positive one. The negative influence can be seen in the construction of temporary houses and in the lack of conditions for the stabilisation of types of houses. The positive influence of the migrations is seen in the fact that they brought new characteristics and impulses. The Moslem population was indigonous, they did not yield to migrations, and that was reason why in Moslem settlements a whole number of individual types of houses developed, which crystallized under the influence of tradition and experience of many previous generations.

The author also weighs the effects of inherited influences and the ones brought from the outside. General alpine characteristics of the house can be seen in the house equipment, in the way in which the hearth was equiped *(Fig. 199),* in the way in which living space was assigned according to the height of the house — the cattle underneath, general living-rooms over it, and at the top sleeping space for younger members of the family — in the way in which the question of stables was solved — own load moving of material *(Fig. 197, 198),* in leaning the stables against the house, etc. All these characteristics need not be attributed to direct influences but to the occurance of similar solutions under like natural conditions.

Direct influences were more frequent among neighbouring regions and they occurred either by transferring different types of houses from the neighbouring areas into Bosnia *(Fig. 201),* or by transferring different types of houses from Bosnia into neighbouring areas.

Bosnia and Hercegovina were for a long time separated, geographically and politically, from neighbouring areas, and it lessened the influences from the districts inhabited by catholic and orthodox population. On the contrary oriental and islamic influences became greater when the Turks came. The Turks brought, together with Islam, many new characteristics of house, as well as new kinds of house comfort. Under the islamic religious influence there appeared

a special washing room assigned for ritual washing *(Fig. 138)*, a bath-room *(Fig. 139)*, a women's courtyard surrounded with high walls and assigned for intimate family life, in connection with veiling women and keeping them off the men *(Fig. 141)*, lounging room — the »divanhana« *(Fig. 202)*.

The influence of feudal houses *(Fig. 193, 194)* was easily transferred on the peasants of the same, moslem, religion, and through them on the others. These influences were the greatest in the villages near towns and near Moslem centers, while farther away from these centers and under the influence of immigrants from other parts of the country in which the Turkish influence was not so strong, domestic characteristics prevailed and grew stronger.

Turkish and other foreign influences, as well as the influence of modern town houses, were not just simply taken over but they have been transformed in a creative way and adjusted to the views and possibilities of the country, which resulted in architectural creations of independent and domestic character and which can be, with good reasons, considered the national architecture of our country and, the part of our cultural inheritance.

(Translation into English by
prof. Munira Karahasanović)

SADRŽAJ

Uvod

Tipovi historijske seoske kuće i kriteriji za njihovo utvrđivanje

Rudimentarni i arhajski oblici seoskih nastambi

Prvobitne jednodjelne stalne nastambe

Jednodjelna dinarska brvnara 20

Jednodjelna kamena kuća 21

Drvena i zemljana višedjelna prizemnica

Dvodjelna i višedjelna dinarska brvnara 23

Oblikovne karakteristike brvnare 29

Viši razvojni stepeni brvnare 30

Derivati prvobitne prizemne brvnare 33

Višedjelna kamena prizemnica

Oblikovne karakteristike kamene prizemnice 39

Višedjelna prizemnica prelaznih oblasti 44

Drvene i kamene poluspratnice i njihovi derivati

Drvena kuća nad magazom 45

Oblikovne karakteristike kuće nad magazom 46

Kamena kuća nad magazom 47

Kamena kuća nad konobom 49

Oblikovne karakteristike kamene kuće nad konobom 49

Kuća s čardakom među rogovima 50

Oblikovne karakteristike kuće s čardakom među rogovima . . 56

Spratna kuća s prepustom

Seoska čardaklija 57

Oblikovne karakteristike kuće s prepustom 62

Kameni čardak

Spratna dimalučara

Oblikovne karakteristike dimalučare 74

Spratna kamena kuća

Prelazni i mješoviti tipovi između drvene i kamene kuće . . . 81

Namještaj i unutrašnje uređenje kuće

Namještaj i oprema za kuhanje i uzimanje obroka 85

Neke konstrukcije i konstruktivna upotreba materijala

Zidovi 92

Zidovi od materijala mineralnog porijekla 96

Stropovi 98

Krovovi 98

Krov s drvenim pokrivačem 93

Konstrukcija krova s drvenim pokrivačem 101
Krov s kamenim pokrivačem 105
Krov s pokrivačem od slame 106
Krov pokriven ćeremitom 106
Krovne badže i oluci 106
Opći prirodni uticaji na seosku kuću
Uticaj geografskih i geomorfoloških činilaca 109
Uticaj geoloških činilaca 109
Uticaj klime i vegetacije 111
Uticaj prirodnih činilaca na primjenu građevnog materijala i koncepciju kuće 111
Neke opće kompozicione i razvojne karakteristike seoske kuće i uticaji pod kojim su one nastale
Teritorijalna rasprostranjenost tipova 117
Evolucija tipova 118
Način zagrijavanja i odvojenja dima i vrućine s ognjišta . . 120
Stepenište i vertikalne komunikacije u kući 121
Proizvodni i društveno-ekonomski uticaji 125
Uticaj migracija 128
Strani uticaji na formiranje tipova 131
Iskaz upotrebljene literature i drugih izvora 139
Porijeklo fotografija i crteža upotrebljenih u ovom spisu 141
Rezime 143